

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА і ОБОРОНА

№ 7-8 (165-166)

2016

Засновник і видавець:

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР ЕКОНОМІЧНИХ І ПОЛІТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА РАЗУМКОВА

Генеральний директор Анатолій Рачок
Редактор Алла Чернова
Редактор-коректор Ганна Пашкова
Більд-редактор Андрій Хопта
Макет Тетяна Овсяник
Олександр Шаптала
Техніко-комп'ютерна Володимир Кекух
підтримка Євген Скрипка

Журнал зареєстровано в Державному
комітеті інформаційної політики України,
свідчення KB № 4122

Журнал видається з 2000р.
українською та англійською мовами

Загальний тираж 1 300 примірників

Адреса редакції:
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 16, 2-й поверх
тел.: (380 44) 201-11-98
факс: (380 44) 201-11-99
e-mail: info@razumkov.org.ua
веб-сторінка: <http://www.razumkov.org.ua>

У разі використання матеріалів,
посилаючи на журнал
“Національна безпека і оборона”
є обов'язковим

zmiyvka.at.ua – обкладинка

Усі фотоматеріали,
вміщені в цьому журналі,
взяті із власного фотоархіву та
загальнодоступних джерел

© Центр Разумкова, 2016

З М І С Т

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИКЛИКИ, МОЖЛИВОСТІ, ШЛЯХИ

(Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова) 2

1. ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (Результати соціологічного дослідження)..... 3

- 1.1. Ієрархія ідентичностей громадян України 3
- 1.2. Громадянська ідентичність. Особливості сприйняття держави,
суспільнополітичних процесів, бачення перспектив
розвитку України 3
- 1.3. Соціокультурна ідентичність. Бачення основних засад
мовної та культурної політики держави 7
- 1.4. Національна ідентичність, розуміння нації, сприйняття
підходів у сфері міжнародних відносин 10
- 1.5. Чинники, виклики та перспективи консолідації
українського суспільства 11

Дані соціологічного дослідження, узагальнені в таблицях і діаграмах 18

2. ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ ПРО СЕБЕ, ДЕРЖАВУ, СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ, ШЛЯХИ ДОСЯГНЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ЄДНОСТІ 75

- 2.1. Ієрархія ідентичностей 75
- 2.2. Україна: батьківщина, країна, держава 76
- 2.3. Ставлення до мовного та національного питання 80
- 2.4. Сприйняття різних регіонів України 82
- 2.5. Єдність українського народу та шляхи її зміцнення 83
- 2.6. Оцінка впливу на суспільну єдність окремих чинників 85
- 2.7. Деякі висновки за підсумками фокус-груп 86

3. ДОСВІД ФОРМУВАННЯ/ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ БАЛТІЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ 87

- 3.1. Досвід формування ідентичності країн Балтії 87
- 3.2. Польща 93
- 3.3. Румунія 95
- 3.4. Деякі висновки 97

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ШЛЯХИ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

(Виступи учасників Фахової дискусії) 98

Ростислав ПАВЛЕНКО, Микола КНЯЖИЦЬКИЙ,
Володимир В'ЯТРОВИЧ, Євген БИСТРИЦЬКИЙ,
Василь ТКАЧЕНКО, Анатолій ЄРМОЛЕНКО, Віктор КОТИГОРЕНКО,
Тетяна ЧЕРНЕНКО, Захарій ВАРНАЛІЙ, Віктор ЄЛЕНСЬКИЙ,
Михайло СТЕПИКО, Сергій РИМАРЕНКО

СТАТТІ

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЗАГРОЗИ, ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анастасія ДЕГТЕРЕНКО 107

СОЦІОКУЛЬТУРНІ Й СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анатолій ЄРМОЛЕНКО 109

ГРОМАДЯНСЬКА КОНСОЛІДАЦІЯ В УМОВАХ ЦІНІСНО-СВІДОМІСНОГО КОНФЛІКТУ

Олена КРИВИЦЬКА 111

Проект “Формування спільної ідентичності громадян
України в нових умовах: особливості, перспективи і
виклики” реалізується за підтримки
програми MATRA МЗС Нідерландів та
Фонду Конрада Аденауера

Видання журналу здійснене
за сприяння Представництва Фонду
Конрада Аденауера в Україні

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ВИКЛИКИ, МОЖЛИВОСТІ, ШЛЯХИ

(Інформаційно-аналітичні матеріали Центру Разумкова)

Представлені в цьому номері журналу матеріали є підсумком реалізації другого етапу проекту Центру Разумкова “Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики”.

Дослідження, проведені на першому етапі проекту, дали можливість виявити зміни, що відбулися в різних аспектах ідентичності в період 2005-2015рр., в т.ч. під впливом Революції Гідності та російської агресії проти України. Результатом цих досліджень стала достатньо повна картина ідентичностей українських громадян, включно з міжрегіональними відмінностями, а також особливостями, зумовленими належністю громадян до соціальних груп, виділених за різними ознаками¹.

Водночас, залишилися недостатньо з'ясованими деякі важливі питання, зокрема, ієрархія різних видів ідентичностей, розуміння співвідношення громадянського, національного та етнічного компонентів, сприйняття жителями різних регіонів один одного, оцінка громадянами ступеня значущості міжрегіональних відмінностей для майбутнього країни та ін.

Крім того, протягом часу, що спливав від попереднього дослідження громадської думки, в житті держави та суспільства, в міжнародному оточенні України відбулися помітні зміни, які позначилися на суспільних настроях.

Насамперед, йдеться про погіршення соціально-економічного самопочуття громадян, зниження рівня довіри до інститутів влади, політичних партій, окремих політиків, активні спроби дестабілізації ситуації в Україні з боку країни-агресора, відсутність прогресу у врегулюванні конфлікту на Донбасі та поверненні Криму, певне зниження рівня уваги до України з боку міжнародної спільноти та посилення впливу Росії на політичні процеси в окремих країнах Заходу, суперечлива позиція деяких держав Європи в питаннях бачення європейського майбутнього України та окремих аспектів її відносин з ЄС, оцінки ролі Росії в російсько-українському конфлікті.

З урахуванням зазначених чинників, на другому етапі проекту Центром Разумкова ставилися такі основні дослідницькі завдання:

- деталізувати розуміння громадянами певних аспектів ідентичності (зокрема, громадянської та соціокультурної);
- оцінити інтенсивність і характер впливу згаданих вище тенденцій суспільно-політичного та міжнародного життя на різні аспекти ідентичності громадян, передусім, її громадянський аспект;
- дослідити характер сприйняття громадянами жителів інших регіонів України, їх особливостей, існуючих уявлень і стереотипів;
- виявити особливості бачення жителями різних регіонів факторів роз'єднання та консолідації суспільства, оцінити потенціал їх впливу;
- з'ясувати ставлення громадян до можливих політичних підходів і окремих заходів у “чутливих” сферах, зокрема, мовній, культурній та національній політиці, з погляду їх впливу на національну єдність;
- проаналізувати досвід з питань формування/збереження національної ідентичності окремих пострадянських і постсоціалістичних країн Європи.

Така постановка завдань відповідає головній цілі другого етапу проекту: виробленню ефективного, теоретично обгрунтованого та адекватного сучасним суспільним реаліям політичного інструментарію (змісту державної політики та засобів її реалізації) для формування загальнонаціональної ідентичності громадян України, застосування якого сприятиме прискоренню процесу консолідації українського суспільства, досягненню порозуміння та забезпечення національної єдності.

Результати дослідження представлені у трьох розділах інформаційно-аналітичних матеріалів.

У першому розділі наводяться результати загальнонаціонального соціологічного опитування.

У другому розділі узагальнюються результати дискусій у фокус-групах.

У третьому розділі викладається зарубіжний досвід з питань формування/збереження ідентичності на прикладах країн Балтії, а також Польщі та Румунії.

¹ Докладно див.: Національна безпека і оборона, №3-4, 2016р., http://razumkov.org.ua/uploads/journal/ukr/NSD161-162_2016_ukr.pdf.

1. ОСОБЛИВОСТІ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ, ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

(РЕЗУЛЬТАТИ СОЦІОЛОГІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ¹)

1.1. ІЄРАРХІЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

В *ієрархії ідентичностей* найбільш важливим для громадян України є їх позиція в сім'ї, сімейний стан – на першочергову важливість сімейної позиції вказали 22% респондентів. Ця ж позиція посідає перше місце за сумою першого, другого та третього виборів (59%).

За сумою першого, другого та третього виборів 2-4 місця поділяють такі ідентичності: нинішня або попередня професія респондента, вікова група, гендерна належність (34-36%).

Ідентифікація себе як громадянина України посідає в цій ієрархії лише п'яту позицію (29% за сумою першого, другого та третього виборів), шосту та сьому позиції (21-22%) за сумою 1-3 виборів посідають національність і “належність до України як “країни, в якій я живу”.

Останні місця в ієрархії ідентичностей посідають класова належність (17%), релігійна належність чи ставлення до релігії (11%), політичні симпатії (7% за сумою 1-3 виборів).

Ідентифікація себе як громадянина України відіграє найбільшу роль для жителів Південного (сума 1-3 виборів становить 39%) та Західного (35%) регіонів, найменшу – для жителів Східного регіону (11%).

Національність відіграє найбільшу роль для жителів Західного регіону (34%), найменшу – для жителів Сходу (10%), Півдня та Донбасу (по 15%); належність до України як до країни, в якій вони живуть, відіграє найбільшу роль для жителів Південного (26%), Західного (24%) і Центрального (23%) регіонів, найменшу – для жителів Сходу (13%).

Громадянство України має дещо більше значення для етнічних українців, порівняно з росіянами (відповідно, 30% і 25%), так само, як і національність (відповідно, 23% і 18%) та належність до України (відповідно, 22% і 15%).

1.2. ГРОМАДЯНСЬКА ІДЕНТИЧНІСТЬ. ОСОБЛИВОСТІ СПРИЙНЯТТЯ ДЕРЖАВИ, СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ, БАЧЕННЯ ПЕРСПЕКТИВ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ

Чим ширшою є спільнота, з якою ідентифікує себе людина, тим ширшим може бути поле її активності (діяльності), тим більш загальними є інтереси, які вона відстоюватиме, і проблеми, в розв'язанні яких вона може брати участь. У межах країни (держави) такою максимально “широкою” спільнотою є все суспільство в цілому, або “громадяни країни”.

Як і у 2014р. найчастіше респонденти вважають себе *саме громадянами України* (58%), на другому місці – локальна ідентифікація (як жителя села, району чи міста) (22%), на третьому – регіональна (11%).

Ідентифікація себе як громадян України меншою мірою притаманна жителям Східного регіону (52%) та Донбасу (45%), хоча і в цих регіонах вона є переважаючою. Сумарна частка тих, хто ідентифікує себе, насамперед, з регіоном чи поселенням, у цих двох регіонах є вищою (на Донбасі – 39%, на Сході – 38%), ніж в інших регіонах (30-31%).

Локальна та регіональна ідентичність переважає серед етнічних росіян – сумарна частка тих, хто ідентифікує себе, насамперед, з регіоном чи поселенням, серед них становить 50%, тоді як частка тих, хто

У підготовці інформаційно-аналітичних матеріалів “Ідентичність громадян України: тенденції змін, виклики та перспективи для національної єдності” за результатами другого етапу проекту брали участь: Ю.ЯКИМЕНКО (керівник проекту), А.БИЧЕНКО, В.ЗАМЯТІН, М.МІЩЕНКО, А.СТЕЦЬКІВ (Центр Разумкова), О.ЛИТВИНЕНКО (Національний інститут стратегічних досліджень).

¹ Дослідження проведене соціологічною службою Центру Разумкова 18-23 листопада 2016р. в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2 015 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

У таблицях двовимірних розподілів наведені результати лише по тих групах респондентів, чисельність яких у масиві опитаних перевищує 50 осіб.

У таблицях, де наведено дані за регіонами, області розподіляються за регіонами таким чином: **Захід**: Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області; **Центр**: Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області та місто Київ; **Південь**: Миколаївська, Одеська, Херсонська області; **Схід**: Дніпропетровська, Запорізька, Харківська області; **Донбас**: Донецька та Луганська області.

називає себе громадянином України, становить 34% (серед етнічних українців – відповідно, 31% та 62%). Також частіше етнічні росіяни, порівняно з етнічними українцями, вважають себе громадянами колишнього Радянського Союзу (відповідно, 9% і 1%) та громадянами світу (відповідно, 5% і 2%). Разом з тим, ідентифікують себе як громадян Росії лише 0,4% етнічних росіян.

Вплив мови спілкування у родині² на ідентичність менший, ніж національності (очевидно, це пов'язано з тим, що російськомовні українці мають ідентичність, близьку до ідентичності україномовних українців). Найбільші відмінності спостерігаються у частці тих, хто вважає себе насамперед громадянином України – 62% серед україномовних респондентів та 53% серед російськомовних. Серед російськомовних українців 60% мають загальнонаціональну ідентичність.

Слід зазначити, що в молодших вікових групах більшою мірою виражена загальнонаціональна ідентичність і меншою – локальна. Так, якщо частка тих, хто вважає себе насамперед громадянином України, становить 48% серед респондентів віком від 60 років і старших, то у віковій групі 30-39 років вона становить 66%, у віковій групі 18-29 років – 61%. Самоідентифікація як жителя поселення чи регіону властива 41% респондентів літнього віку, 25% респондентів віком 30-39 років і 31% респондентів віком 18-29 років. Із віком знижується ідентифікація з колишнім СРСР – від 7% у найстаршій віковій групі до 0,2% – у наймолодшій.

Так само має вплив і освітній чинник (який, щоправда, пов'язаний з віковим, оскільки чим молодшими є респонденти, тим частіше вони мають високий освітній рівень). Серед респондентів з вищою освітою 64% мають загальногромадянську ідентичність, а 28% – локальну чи регіональну, тоді як серед тих, хто має неповну середню освіту – відповідно, 52% і 42%.

Сприйняття України

Відповідаючи на питання “З чим у Вас, у першу чергу, асоціюється слово “Україна”?”, респонденти найчастіше відповідають, що це – їх Батьківщина (46%), країна, в якій вони живуть (24%), держава, громадянами якої вони є (17%).

Якщо в Західному та Центральному регіонах більше половини (по 56%) опитаних відповідають, що Україна – це їх Батьківщина, то на Сході та Донбасі – близько третини (відповідно, 35% і 32%), а на Півдні – 28%. У Південному, Східному регіонах і на Донбасі частка тих, хто відповідає, що Україна – це країна, в якій вони живуть (від 26% до 34%), є більшою, ніж у Західному та Центральному регіонах (18-19%). Варіант відповіді “Україна – це держава, громадянином якої я є”, більш популярний у Південному (22%) і Східному (25%) регіонах.

Вважають, що Україна – це їх Батьківщина, 50% етнічних українців і лише 20% етнічних росіян.

Для етнічних росіян Україна – найчастіше країна, в якій вони живуть (38%, серед етнічних українців таку відповідь дають лише 22%), також частіше етнічні росіяни дають відповідь “Україна – це держава, громадянином якої я є” (відповідно, 23% і 16%).

Почуття патріотизму

Дві третини (67%) респондентів *вважають себе патріотами України*, 10% відповіли на це питання негативно, 10% – відповіли, що це залежить від ситуації, а 13% вагалися з відповіддю.

На наявність *почуття патріотизму, любові до України* вказали 76% опитаних, 14% констатують його відсутність. Мають почуття патріотизму більшість жителів усіх регіонів – від 59% на Донбасі до 88% на Заході країни, 80% етнічних українців та 53% етнічних росіян.

За самооцінками респондентів, найбільшою мірою *почуття патріотизму посилює* героїзм і самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів, виявлені в боротьбі проти російської агресії та сепаратистських рухів (на це вказали 71% опитаних), російська агресія проти України: анексія Криму, військова підтримка сепаратистських формувань на Донбасі, що принесли значні людські та економічні втрати (55%), Майдан (50%), конфлікт на Донбасі та його наслідки (49%). Натомість, дії влади з реалізації реформ у 2014-2016рр. у відносній більшості опитаних (42%) *послабили почуття патріотизму*.

Героїзм і самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів, виявлені в боротьбі проти російської агресії та сепаратистських рухів, *посилили* почуття патріотизму у більшості жителів усіх регіонів (від 52% жителів Сходу до 90% жителів Західного регіону).

Російська агресія проти України *посилила* почуття патріотизму у більшості жителів Західного та Центрального регіонів (відповідно, 76% і 64%), відносної більшості жителів Донбасу та Півдня (відповідно, 44% і 39%), тоді як серед жителів Сходу країни приблизно однакові частки становлять ті, у кого російська агресія *посилила* (31%) і *послабила* (29%) почуття патріотизму, а також не вплинула на це почуття (32%).

Майдан *посилив* почуття патріотизму у більшості жителів Західного та Центрального регіонів (відповідно, 77% і 56%), і відносної більшості жителів Донбасу (42%), тоді як серед жителів Південного регіону приблизно однакові частки становлять ті, у кого Майдан *посилив* (26%), *послабив* (22%) почуття патріотизму, а також не вплинув на це почуття (29%). Серед жителів Сходу країни відносна більшість (36%) заявили, що Майдан *послабив* їх почуття патріотизму.

Стосовно дій влади з реалізації реформ, то про те, що вони *послабили* у них почуття патріотизму, заявили більшість (59%) опитаних на Сході України,

² У таблицях двовимірних розподілів дані за групами, виокремленими за мовою спілкування у родині, наведені в колонках “мова”.

відносна більшість жителів Південного (45%) та Центрального (40%) регіонів. У Західному регіоні відносна більшість (38%) зазначили, що дії влади не вплинули на їх відчуття патріотизму, а на Донбасі приблизно однакові частки опитаних зазначили, що дії влади послабили почуття патріотизму (35%) та не вплинули на нього (32%).

На думку більшості громадян, вищі керівники держави *не є патріотами країни*. Так, не вважають патріотом Президента П.Порошенка 51% опитаних, вважають його патріотом лише 23%. Подібно оцінюють респонденти Голову Верховної Ради України А.Парубія (його не вважають патріотом 53% опитаних), Прем'єр-міністра України В.Гройсмана (не вважають його патріотом 54%), Секретаря РНБО України О.Турчинова (не вважають його патріотом 55%).

На противагу їм, українських військовослужбовців, які воюють або воювали в зоні АТО, вважають патріотами 74%, а громадян, які працюють і сплачують податки в Україні – 58%.

Повага до українських військових, учасників АТО, добровольців пов'язана з тим, що, на переконання переважної більшості респондентів, “українські військові сьогодні є єдиним гарантом безпеки громадян України, суверенітету й територіальної цілісності Української держави” (з цим судженням згодні 72% опитаних), і “якби не самовідданість учасників АТО, добровольців, мобілізованих військовослужбовців, волонтерів, то України сьогодні вже б не існувало” (з цим судженням згодні 71% опитаних). **З цими судженнями** згодні більшість жителів більшості регіонів (крім Східного, де частка тих, хто з цим згоден, статистично суттєво не відрізняється від частки тих, хто з цим не згоден).

З обома судженнями згодні більшість етнічних українців. Стосовно етнічних росіян, то з першим із цих суджень згодні відносна більшість з-поміж них, а стосовно другого судження частки згодних і незгодних статистично значимо не відрізняються.

Зміна ставлення до України за останні роки

Найчастіше респонденти відповідають, що за останні три роки їх *ставлення до України* не змінилося (43%), у 29% опитаних воно погіршилося, а у 18% – покращилося. Респонденти, які вважають себе патріотами України, переважно не змінили своє ставлення до України (48%), у 23% воно покращилося, а у 22% погіршилося.

Ті ж, хто не вважають себе патріотом, переважно погіршили власне ставлення до України (57%), лише у 8% з-поміж них воно покращилося, а у 32% – не змінилося. У відносній більшості (46%) тих, хто вважає або не вважає себе патріотом “залежно від ситуації”, ставлення до України за останні три роки погіршилося, лише у 13% – покращилося, а у 27% – не змінилося.

Про те, що ставлення до України за останні три роки не змінилося, говорять більшість (55%)

жителів Західного регіону та відносна більшість жителів Центрального, Південного та Східного регіонів (від 38% до 45%). На Донбасі приблизно рівні частки респондентів зазначають, що їх ставлення до України не змінилося (34%) та погіршилося (33%).

Кардинально відрізняється зміна ставлення до України в різних етнічних групах – якщо серед етнічних українців відносно більшість (45%) становлять ті, чиє ставлення до України не змінилося, то серед етнічних росіян – ті, чиє ставлення до України погіршилося (47%). З іншого боку, частки тих, чиє ставлення покращилося, є приблизно рівними – 19% серед етнічних українців та 16% серед етнічних росіян.

Чинником, що впливає на зміну ставлення до України, є рівень добробуту – чим він є вищим, тим вищою є частка тих, чиє ставлення покращилося (від 14% серед тих, хто ледве зводить кінці з кінцями до 32% тих, хто відповів, що в цілому живе забезпечено), так само, як і знижується частка тих, чиє ставлення погіршилося (з 33% до 21%).

Слід зазначити, попри те, що відносна більшість респондентів відповідають, що за останні три роки їх ставлення до України не змінилось, оцінки процесів, які відбувалися в Україні за останні три роки, частіше є негативними.

Так, більшість (52%) опитаних *не погоджуються з судженням* “після зміни влади у 2014р. в Україні збільшився рівень демократії, дотримання політичних і громадянських прав і свобод” (погоджуються з цим 36% опитаних).

68% не погоджуються з тим, що “реформи, які були проведені в Україні за останні три роки, відповідають інтересам більшості громадян України” (погоджуються з цим лише 20% громадян).

Лише стосовно судження “після зміни влади у 2014р. Україна наблизилася до вступу до ЄС” частки згодних (42%) і незгодних (45%) статистично значимо не відрізняються.

Оцінки суспільних процесів істотно відрізняються у регіонах – найбільш позитивно вони сприймаються в Західному регіоні, найбільш негативно – у Східному.

Очевидно, що чим кращою є оцінка процесів, що відбуваються в Україні, тим кращою є тенденція зміни ставлення до України. Так, серед респондентів, які повністю згодні з судженням “після зміни влади у 2014р. в Україні збільшився рівень демократії, дотримання політичних і громадянських прав і свобод”, у 58% покращилося ставлення до України, а серед тих, хто повністю не згоден із цим судженням, ставлення до України покращилося лише у 7% (а 45% констатують, що їх ставлення до України погіршилося).

Однак, слід зазначити, що результати дослідження свідчать також і про те, що ставлення до України має певну “резистентність”, тобто є досить стійким попри переважно негативну оцінку процесів, що відбуваються в Україні протягом останніх років.

Відчуття патріотизму тісно пов’язане з *почуттям відповідальності за долю країни*. Серед тих, хто вважає себе патріотом, 68% відчувають подібну відповідальність, серед тих, хто не вважає себе патріотом – лише 21%.

Загалом, серед усіх опитаних відчувають таку відповідальність 54%, не відчувають – 37%. Якщо в Західному та Центральному регіонах відповідальність за долю України відчувають більшість респондентів (відповідно, 68% і 56%), то в Південному, Східному регіонах та на Донбасі частка тих, хто відчуває таку відповідальність, статистично значимо не відрізняється від частки тих, хто цієї відповідальності не відчуває.

Майже три чверті (73%) опитаних *вважають, що “сильні патріотичні почуття громадян України посилюють позиції країни у світі”* (не згодні з цим лише 13%), стільки ж – що “сильні патріотичні почуття громадян України необхідні для того, щоб Україна залишалась єдиною” (не згодні 12%), більшість (57%) не погоджується з тим, що “сильні патріотичні почуття громадян України ведуть до негативного ставлення до іммігрантів” (погоджуються лише 18%), 56% не погоджується з тим, що “сильні патріотичні почуття громадян України ведуть до негативного ставлення до національних меншин” (згодні – 18%), а 51% не згодні, що “сильні патріотичні почуття громадян України ведуть до нетолерантності” (згодні – 23%).

Відчуття себе господарем держави та відчуття гордості за державу

Відчуття патріотизму та відповідальності за долю країни передбачає *прагнення відчувати себе господарем держави*. Так, серед тих, хто вважає себе патріотом, 62% відчувають подібну потребу, тоді як серед тих, хто не вважає себе патріотом – лише 25%. Разом з тим, лише 19% тих, хто вважає себе патріотом, відчувають себе господарями держави (серед населення загалом ще менше – 15%). До того ж, частка тих, хто відчуває себе господарем держави, порівняно

з 2005р.³, зменшилася з 17% до 15%, а тих, хто не вважає себе господарем, зросла з 71% до 77%.

Для того, щоб *відчувати гордість за державу*, як вважають 69% респондентів, насамперед, потрібно, щоб вона була політично стабільною, економічно розвинутою і забезпечувала умови для підвищення життєвого рівня своїх громадян.

Лише 18% дотримуються думки, що для цього вона повинна мати високу обороноздатність, а її політика має бути незалежною від зовнішніх впливів, 8% відповіли, що для цього вона має користуватись авторитетом і повагою на міжнародній арені і лише 2% – що її культура, мистецтво і спорт мають бути широко відомими та популярними у світі. У цьому аспекті пріоритети є практично однаковими в усіх регіонах України, різних соціально-демографічних групах респондентів.

Ставлення до громадянства

Відповідаючи на питання “*Що для Вас особисто означає бути громадянином України?*”, найчастіше респонденти дають такі відповіді: “мати українське громадянство, український паспорт” (48%), “жити на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа” (45%), “можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії” (41%). 31% опитаних обирають варіант відповіді “відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій”, 29% – “мати можливість обирати Президента країни, Верховну Раду, місцеві ради, брати участь у референдумах”, 26% – “можливість пишатися досягненнями своєї країни та її представників у різних сферах – економіці, науці, мистецтві, спорті”, 23% – “впевненість, що українська влада захистить свого громадянина, якщо він потрапить у скрутну ситуацію за кордоном”. Лише 4% обрали варіант “відчувати свою відмінність від представників інших держав”. 1% опитаних дали відповідь “я хоч і громадянин України, але не хочу ним бути”.

За більшістю відповідей регіональні відмінності є неістотними. Однак, слід відзначити, що соціокультурне розуміння громадянства (“відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій”) є найбільш вираженими в Західному регіоні (43%), дещо менш вираженим у Центрі (33%) і на Півдні (31%), і найменш виражене у Східному регіоні (18%) та на Донбасі (25%). За частотою вибору цього варіанту також найбільш істотно відрізняються етнічні українці та етнічні росіяни (відповідно, 33% і 16%).

49% респондентів, які є громадянами України, відповідаючи на питання “*Якби у Вас була можливість отримати, крім українського, громадянство іншої країни, яке б громадянство Ви обрали?*”, відповіли, що не стали б отримувати інше громадянство⁴. Серед тих, хто допускає можливість

³ За результатами дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 23-28 лютого 2005р. в усіх регіонах України. Опитано 2 012 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

⁴ Ті, хто дав позитивну відповідь на це питання, найчастіше вказують на бажання отримання громадянства США (7%), Канади (6%), Німеччини (5%), Польщі (5%), Росії (4%), Білорусі (3%).

отримання іншого громадянства, 27% відповіли, що готові заради цього **відмовитися від українського громадянства** (серед усіх опитаних цей показник становить 14%).

Готовність відмовитися від українського громадянства не відрізняється залежно від регіону опитування на статистично значимому рівні – від 13% усіх опитаних у Західному, Центральному та Південному регіонах до 15% на Донбасі і 16% у Східному регіоні. Слід зазначити, що серед тих, хто вважає себе патріотом України, 10% допустили можливість відмови від українського громадянства (серед тих, хто себе патріотом не вважає – 30%).

Оцінка перспектив України

Більшість (56%) респондентів **вірять, що Україна подолає існуючі проблеми і труднощі** і стане заможною, процвітаючою державою, не вірять в це 22%, а ще 22% не визначилися.

Хоча, судячи з відповідей, лише меншість очікують цього в найближчому майбутньому – 39% **вірять у свої власні перспективи** гідного життя, тоді як 55% – у перспективи гідного життя в Україні для їх дітей, онуків.

Найбільше оптимістично налаштованих громадян, які вірять, що Україна подолає існуючі проблеми і труднощі і стане заможною, процвітаючою державою – на Заході (71%) та в Центрі (60%). На Донбасі таких 52%, на Сході – 47%, а найменше – у Південному регіоні (37%). Хоча в усіх регіонах частка “оптимістів” перевищує частку “песимістів” (тобто тих, хто не вірить у те, що Україна стане заможною і процвітаючою). Частка останніх становить від 13% у Західному регіоні до 32% у Східному.

Так само, частка тих, хто вірить у перспективи гідного життя в Україні їх дітей та онуків, у всіх регіонах перевищує частку тих, хто в це не вірить. І, так само, частка тих, хто в це вірить, істотно відрізняється в регіонах (від 71% на Заході до 42% на Сході).

Віра як у майбутнє України, так і у власне майбутнє та майбутнє дітей та онуків більшою мірою виражена у молодих людей. Вірять у те, що Україна подолає існуючі проблеми і труднощі і стане заможною, процвітаючою державою, 63% тих, кому від 18 до 29 років і 51% тих, кому 60 і більше років.

Оптимізм стосовно майбутнього України, власного майбутнього та майбутнього дітей і онуків в Україні помітно більшою мірою виражений у етнічних українців, порівняно з етнічними росіянами – вірять у те, що Україна подолає існуючі проблеми і труднощі і стане заможною, процвітаючою державою, 59% етнічних українців і лише 39% етнічних росіян (серед останніх це рівно стільки ж, скільки тих, хто не вірить у це).

1.3. СОЦІОКУЛЬТУРНА ІДЕНТИЧНІСТЬ. БАЧЕННЯ ОСНОВНИХ ЗАСАД МОВНОЇ ТА КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ

Мовна ідентичність та мовні практики

Більшість (69%) громадян **вважають рідною мовою** українську, 27% – російську, 2% – іншу мову. У 2011р.⁵ українську мову як рідну відзначили 61% респондентів, російську – 36%, іншу мову – 2%⁶.

Вдома переважно українською мовою розмовляють 55% респондентів, переважно російською – 41% опитаних, іншою мовою – 1% опитаних. У 2011р. ці показники становили відповідно, 52%, 45% і 1%.

Отже, із врахуванням особливостей вибірки опитувань у 2011р. і 2016р., у мові спілкування практично не відбулося змін. Тоді як частка тих, хто вважає рідною мовою українську, змінилася більш помітно. Можна припустити, що під впливом суспільно-політичних процесів, які відбувалися в Україні останніми роками, відбулися певні зміни в мовній ідентичності громадян, але не в мовних практиках, які виявилися більш стійкими.

Зберігаються істотні відмінності між регіонами – якщо в Західному, Центральному та Південному регіонах більшість опитаних назвали рідною українську мову (відповідно, 97%, 86% і 63%), то у Східному регіоні та на Донбасі – російську (відповідно, 52% і 66%).

Лише в Західному регіоні частка тих, хто назвав рідною мовою українську, близька до частки тих, хто розмовляє нею вдома. У всіх інших регіонах частка тих, хто переважно спілкується вдома українською мовою, є меншою, ніж частка тих, хто визнає її рідною.

Найбільшою ця різниця є в Південному регіоні, де визнають рідною мовою українську 63% опитаних, а переважно спілкуються нею вдома – лише 34%. Тобто, можна говорити про суперечливість мовної ідентичності та мовних практик.

Слід також зазначити, що якщо частки тих, хто спілкується вдома українською та російською мовами,

⁵ За результатами дослідження, що проводилося соціологічною службою Центру Разумкова 2-10 березня 2011р. в усіх регіонах України. Опитано 2 011 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

⁶ Тут також потрібно враховувати те, що в 2016р., на відміну від 2011р., опитування не охоплювало Крим.

мало відрізняються у вікових групах, то стосовно рідної мови спостерігається тенденція зростання частки тих, хто вважає рідною мовою українську, із зменшенням віку респондентів (від 67% серед тих, кому від 60 років і більше, до 73% серед тих, кому від 18 до 29 років, відповідно, частка тих, хто вважає рідною російську мову, зменшується з 30% до 23%). Тобто, у молодших респондентів поступово змінюється мовна ідентичність за збереження мовних практик у родинному спілкуванні.

Водночас, слід констатувати, що дисонанс між мовною ідентичністю і мовними практиками найбільш виражений у групі респондентів з вищою освітою – у цій групі вважають рідною мовою українську 66% опитаних, тоді як спілкуються нею вдома лише 48%.

Певною мірою це може бути пов'язано з тим, що люди з вищою освітою частіше є міськими жителями, а саме міста як у часи Російської імперії, так і у радянські часи, найбільш інтенсивно піддавалися русифікації. Разом з тим, саме люди з високим освітнім рівнем відіграють найбільшу роль у формуванні стандартів мовних практик у суспільстві в цілому.

Стійкість мовних практик визначається тим, що вони формуються на ранніх стадіях соціалізації особистості – ще в ранньому дитинстві. Відповідаючи на питання **“Що найбільшою мірою визначає вибір мови, якою Ви розмовляєте?”**, найчастіше респонденти обирають варіант відповіді **“цією мовою я розмовляю з дитинства”** (41%). 12% опитаних дали відповідь **“ця мова є найбільш поширеною в місті (селі), де я живу, нею розмовляють більшість жителів”**, 9% – **“цією мовою розмовляють у моїй сім'ї”**, 5% – **“цією мовою я навчався в школі”**.

Частина респондентів застосовують **“ідеологічне”** обґрунтування мовних практик **“це мова народу, до якого я належу”** (15%), **“це – мова моєї держави, розмовляти нею – мій обов'язок як громадянина”** (6%), 5% – **“це – мова країни, яку я вважаю своєю історичною батьківщиною”**.

“Прагматичні” мотиви вживання тієї чи іншої мови поширені дуже незначною мірою: варіант відповіді **“я можу отримати найбільше інформації цією мовою – читати літературу, газети, журнали, дивитися телебачення тощо”** обрали лише 2% респондентів, **“цією мовою можна отримати кращу освіту”** – 1%, **“цією мовою розмовляють там, де я працюю”** – 1%, **“коли я розмовляю цією мовою, мене краще розуміють на роботі, в державних установах, магазині, на ринку”** – 1%, **“ця мова є більш зручною для моєї спеціальності”** – 0,2%.

Самооцінка рівня знань української мови та культури

Оцінюючи **власний рівень знань** української мови за п'ятибальною шкалою, респонденти оцінюють його в середньому 3,9 балами. Ця самооцінка є вищою, ніж самооцінка рівня знання української

літератури (3,6 бала), українських народних звичаїв і традицій (3,6 бала), історії України (3,5 бала), української культури, мистецтва (3,4 бала), особливостей культури, традицій, звичаїв різних регіонів (3,3 бала).

Найвищі показники знання української мови демонструють жителі Західного регіону. Разом з тим, самооцінки жителів Західного регіону випереджають жителів Сходу, крім знання мови, лише за знанням українських народних звичаїв і традицій, а жителів Півдня – лише за знаннями мови, українських народних звичаїв і традицій, а також за знанням української літератури.

Самооцінки жителів Центрального регіону за всіма показниками поступаються самооцінкам жителів Західного регіону, статистично значимо не відрізняються від самооцінок жителів Півдня і поступаються жителям Сходу за показниками знання історії України та особливостей культури, традицій, звичаїв різних регіонів.

Самооцінки знань жителів Донбасу в усіх зазначених сферах є нижчими за самооцінки жителів кожного з інших регіонів, що говорить про більшу відстороненість Донбасу від загальноукраїнського соціокультурного та інформаційного поля.

Цілком очікувано рівень знань у більшості сфер зростає із зростанням освітнього рівня (крім обізнаності з українськими народними звичаями, традиціями та особливостями культури, традицій, звичаїв різних регіонів, обізнаність з якими не пов'язана з рівнем освіти).

Рівень обізнаності представників найстаршої вікової групи є нижчим у більшості сфер (крім обізнаності з українськими народними звичаями, традиціями та особливостями культури, традицій, звичаїв різних регіонів) за рівень обізнаності представників усіх інших вікових груп. Рівень обізнаності етнічних українців є вищим у всіх сферах за рівень обізнаності етнічних росіян.

Відчувають **потребу в покращенні свого рівня володіння українською мовою** 22% респондентів. При цьому, відчуття потреби в удосконаленні володіння українською мовою істотно не залежить від рівня володіння нею. Лише серед тих, хто оцінив рівень знання мови найвищим балом (5 балів), частка тих, хто відчуває потребу в покращенні володіння нею, є дещо меншою (15%). Серед тих, хто оцінив свій рівень володіння мовою 4 балами, відчувають потребу в покращенні володіння нею 24%, серед тих, хто оцінив його 3 балами – 26%, одним чи двома балами – 23%.

Етнічні українці та етнічні росіяни відчувають потребу в покращенні свого рівня володіння українською мовою практично однаковою мірою (відповідно, 22% і 19%), так само це стосується україномовних і російськомовних громадян (відповідно, 22% і 21%).

Серед жителів різних регіонів найбільшу потребу в оволодінні українською мовою висловили жителі Донбасу (33%), найменшою мірою – жителі Східного

(8%) та Південного (12%) регіонів. Чим молодшими є респонденти, тим частіше вони відчують таку потребу (від 16% серед тих, кому 60 років і більше, до 27% серед тих, кому від 18 до 29 років). Так само зростає відчуття цієї потреби із зростанням освітнього рівня – від 17% серед тих, хто має неповну середню освіту, до 26% серед тих, хто має вищу освіту.

Відповідаючи на питання *“Якби Вам запропонували наступні можливості для покращення свого рівня володіння українською мовою, якими з них Ви скористалися б?”*, ті респонденти, які відчують потребу в покращенні свого рівня володіння українською мовою, майже однаковою мірою сприймають усі запропоновані форми навчання: безкоштовні курси для дорослих у позаробочий час (35%), безкоштовні курси за місцем роботи, навчання (33%), безкоштовні Інтернет-курси (дистанційне навчання) (31%), безкоштовні тренінгові Інтернет-програми, програми для самостійного вдосконалення володіння українською мовою (27%). 9% відповіли, що не скористалися б жодним із запропонованого.

Відповідаючи на питання *“Чому досить значна частка громадян України погано володіють державною мовою?”*, найчастіше респонденти дають відповідь “вони просто не хочуть вчити мову” (37%). Також називаються такі причини: “державна не створила належних умов для вивчення державної мови громадянами, які не мали можливості вивчити її під час здобуття освіти” (30%), “є багато професійних галузей, де можна працювати і зробити кар’єру, не володіючи державною мовою” (29%), “мовою міжнаціонального спілкування, як і раніше, залишається російська, тому володіння державною мовою не є для громадян нагальною потребою” (29%), “значна частина інформації надходить до громадян іншими мовами (23%), “українська система освіти не забезпечує вивчення державної мови всіма учнями і студентами на однаково високому рівні” (20%).

Тобто, якщо при мотивації вживання першої (рідної) мови прагматичні мотиви практично не називаються, то при обґрунтуванні відмови навчання українській мові тими, для кого вона не є рідною, прагматичні мотиви (точніше, їх відсутність) стають провідними. Тому для стимулювання вивчення української мови тими, хто нею не володіє достатньою мірою, очевидно, необхідне не лише покращення її викладання, але й створення системи прагматичних стимулів її вивчення.

Якою має бути мовна та культурна політика держави

Відносна більшість респондентів вважають правильним такий *підхід до мовної політики*: “кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування і спілкуватися нею в офіційних установах. У повсякденному житті (за межами сім’ї та в сім’ї) кожен громадянин може спілкуватися будь-якою мовою” (42%).

Ще 15% опитаних займають більш жорстку позицію “кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування і спілкуватися нею в офіційних установах та у повсякденному житті (за межами сім’ї). У сім’ї кожен громадянин може спілкуватися будь-якою мовою”, тобто, фактично обмежуючи спілкування іншими мовами межами родини.

21% респондентів підтримали позицію “кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування. Спілкуватися в офіційних установах, у повсякденному житті (за межами сім’ї та в сім’ї) кожен громадянин може будь-якою мовою”.

12% вважають необов’язковим володіння українською мовою і її вживання як в офіційних установах, так і повсякденному житті. Остання точка зору є більш поширеною на Донбасі (де її поділяють 28% опитаних) та у Південному регіоні (19%). Вона є більш популярною серед етнічних росіян (її поділяють 30% представників цієї групи).

Більше двох третин (69%) опитаних *погоджуються з тим, що* “в країні, де титульна нація становить переважну більшість населення, громадяни всіх національностей мають знати її мову” (не погоджуються – 15%), а майже три чверті (74%) погодилися з тим, що “спілкування державною українською мовою – це вияв поваги до себе як до громадянина України та до своєї держави – України” (не погоджуються – 13%).

Понад половини (59%) респондентів погоджуються, що “українська мова, яка багато років зазнавала утисків, потребує сприяння з боку держави її розвитку і поширенню, незалежно від того, як це впливає на становище інших мов” (не погоджуються – 19%).

Разом з тим, відносна більшість (45%) респондентів не погодилися із судженням “державна має право обмежувати на своїй території сфери використання інших мов, крім державної, як це робиться, наприклад, у Франції” (погодилися з цим судженням 33% опитаних).

Останню точку зору найчастіше не сприймають у Східному, Південному регіонах та на Донбасі, тоді як у Західному регіоні більшість (51%) респондентів її підтримали, а в Центральному регіоні число її противників і прихильників є приблизно рівним.

В оцінках підходів до *принципів державної підтримки різних мов і культур* на території України думки громадян розділилися.

42% респондентів вважають, що “державна має, в першу чергу, сприяти розвитку української мови і культури, а вже потім – мов і культур представників інших національностей, які проживають на території України”, 31% – що “державна має рівною мірою сприяти розвитку мов і культур представників усіх національностей, які проживають на території України”.

На думку 13% опитаних, “держава має, в першу чергу, сприяти розвитку української і російської мов і культур (як мов і культур двох найбільших національних груп України), а вже потім – мов і культур представників інших національностей, які проживають на території України”.

4% респондентів вважають, що “держава має, в першу чергу, сприяти розвитку української і кримськотатарської мов і культур (мов і культур корінних народів України), а вже потім – мов і культур представників інших національностей, які проживають на території України”.

Першу точку зору (пріоритетна підтримка української мови і культури) підтримують більшість жителів Західного та Центрального регіонів (відповідно, 56% і 57%).

У Східному регіоні майже половина (49%) опитаних вважають, що “держава має рівною мірою сприяти розвитку мов і культур представників усіх національностей, які проживають на території України”, у Південному регіоні дві наведені вище точки зору мають рівне число прихильників (по 30%).

На Донбасі найбільш поширеними є точки зору, що “держава має рівною мірою сприяти розвитку мов і культур представників усіх національностей, які проживають на території України” (31%) і “держава має, в першу чергу, сприяти розвитку української і російської мов і культур (як мов і культур двох найбільших національних груп України), а вже потім – мов і культур представників інших національностей, які проживають на території України” (30%).

Загалом, в українському суспільстві немає консенсусу стосовно того, **що краще – збереження культурних особливостей етнічних груп чи інтеграція їх культур**.

41% опитаних підтримали точку зору, що найбільш ефективним для забезпечення суспільно-політичної єдності України є збереження культурних традицій, заохочення використання своїх національних мов спільнотами громадян України різних національностей, а 36% – поступове зближення культурних традицій спільнот громадян України різних національностей з культурою українського

етносу, заохочення їх до поширення використання української мови, вироблення на цій основі сучасної української культури.

Перша точка зору підтримується абсолютною чи відносно більшістю респондентів у Західному (52%), Центральному (43%) та Південному (44%) регіонах, друга – у Східному регіоні (52%), а на Донбасі частки прихильників цих двох точок зору статистично значимо не відрізняються (відповідно, 38% і 29%).

1.4. НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ, РОЗУМІННЯ НАЦІЇ, СПРИЙНЯТТЯ ПІДХОДІВ У СФЕРІ МІЖНАЦІОНАЛЬНИХ ВІДНОСИН

Національна ідентичність

86% опитаних за **національною належністю** вважають себе українцями, 11% – росіянами, 2% – представниками інших національностей, а 1% не змогли визначитися, до якої національності вони належать.

Українці становлять більшість населення всіх регіонів – від 60% серед жителів Донбасу до 97% серед жителів Західного регіону.

Слід зазначити, що частка тих, хто вважає себе українцем, зростає, а частка росіян зменшується із зниженням віку респондентів. Так, якщо серед тих, кому від 60 і більше років, українцями себе назвали 81%, а росіянами – 15%, то серед тих, кому від 18 до 29 років – відповідно, 94% і 5%. Тобто частина молодих людей, серед чийх батьків (дідів, бабусь) були росіяни, ідентифікують себе як етнічних українців (при цьому, як було показано вище, переважно залишаючись російськомовними).

Частіше (33% опитаних) респонденти схильні вважати, що **національна належність людини має визначатися** за етнічним походженням батьків (чи одного з батьків), 25% дотримуються думки, що національна ідентичність є результатом власного вибору, самовизначення людини, 14% – що вона визначається за країною постійного проживання, 12% – за мовою, яку вона вважає рідною, 11% – за мовою повсякденного спілкування.

Мовні критерії національної належності (рідна мова та мова спілкування) найчастіше підтримуються жителями Західного регіону, в інших регіонах перевага віддається етнічному походженню (а на Донбасі – також критерію самовизначення).

Дещо більше третини (37%) опитаних вважають за потрібне, щоб **в українському паспорті вказувалася національність** його власника, не потрібним це вважають 26% респондентів, 29% ставляться до цього байдуже, а 8% не визначилися.

Частка тих, хто не вважає за потрібне, щоб у паспорті вказувалася національність його власника, порівняно з 2005р.⁷, зменшилася з 34% до 26%, тоді як частка тих, хто вважає це потрібним, статистично значимо не змінилася (відповідно, 35% і 37%).

⁷ За результатами дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 20-27 грудня 2005р. в усіх регіонах України. Опитано 2 009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

Найбільше прихильників внесення національності до паспорту – в Західному регіоні (53%), у Центральному регіоні цю ідею підтримують відносна більшість (39%) опитаних, тоді як в інших регіонах частки прихильників і противників цієї ідеї статистично значимо не відрізняються.

За внесення національності до паспорту виступають відносна більшість етнічних українців (40%, не підтримують цю ідею 25%). Етнічні росіяни частіше виступають проти (34%), тоді як вважають, що це потрібно робити – 21% росіян.

Громадяни України частіше виступають проти концепції “плавильного котла” (коли різні расові та етнічні групи адаптуються і змішуються з більшістю громадян) – її підтримують лише 30% опитаних, тоді як 46% респондентів вважають, що для країни краще, коли різні расові та етнічні групи зберігають свої особливі звичаї і традиції.

Другу точку зору підтримують абсолютна чи відносна більшість жителів усіх регіонів, відносна більшість як етнічних українців, так і етнічних росіян.

1.5. ЧИННИКИ, ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Чинники консолідації та роз’єднання українського суспільства

На думку громадян України, *консолідації українського суспільства найбільшою мірою сприятимуть*:

- “подолання існуючих соціально-економічних проблем, підвищення добробуту більшості громадян” (67% опитаних);
- “подолання корупції і притягнення корупціонерів до відповідальності” (66%);
- “зміна влади в Україні, прихід до влади чесних, професійних, некорумпованих людей” (51%);
- “більш справедливий розподіл суспільних благ, зменшення розриву між статками багатих і бідних громадян” (48%);
- “збільшення участі громадян у вирішенні соціально важливих проблем на державному та регіональному рівнях” (29%).

Відповідаючи на питання: “Що може бути основою для єднання жителів України?”, найчастіше респонденти дають такі відповіді:

- “спільне бачення майбутнього напряму розвитку держави” (62%);
- “спільні проблеми, які стоять перед громадянами України сьогодні” (59%);
- “спільна історія та спільні оцінки подій і діячів історичного минулого” (43%).

Ці три чинники називають найважливішими для єднання жителів всіх регіонів. Ще 22% вважають, що такою основою може виступати спільна державна мова і стільки ж – спільний ворог.

Чинниками роз’єднання країни, найбільшою мірою, на думку громадян, можуть виступати:

- федералізація України (на це вказали 33% опитаних);
- вступ до оборонного союзу з Росією (32%);
- курс на членство в НАТО (31%);
- відмова від повернення Криму, згода на надання особливого статусу окупованим територіям Донбасу (31%).

Федералізацію України потенційним чинником роз’єднання найчастіше вважають жителі Західного (49%), Центрального (37%) регіонів і Донбасу (33%), так само, як і вступу до оборонного союзу з Росією (відповідно, 50%, 38% і 31%).

Відмову від повернення Криму, згоду на надання особливого статусу окупованим територіям Донбасу жителі Східного регіону вважають роз’єднуючим чинником дещо рідше (21%), ніж жителі інших регіонів (від 29% до 36%).

Жителі Західного регіону рідше (11%), ніж жителі інших регіонів (від 31% до 46%) вважають роз’єднуючим чинником курс на членство України в НАТО. В той же час, у Східному, Південному регіонах і на Донбасі курс на членство України в НАТО вважають першим за впливом роз’єднуючим чинником (відповідно, 46%, 33% і 39%).

У Східному регіоні на другому місці за рівнем важливості як чинник роз’єднання громадян перебуває “історія України, позбавлена радянських і російських інтерпретацій, формування історичної пам’яті на власне українській основі” (так вважають 22% жителів цього регіону). Тобто більше п’ятої частини жителів цього регіону вважають, що “переписування” історії сприятиме посиленню розколу в суспільстві (загалом по масиву опитаних цей чинник вважають роз’єднуючим 11%).

Тоді як у Західному регіоні 37%, на Донбасі – 28% респондентів, навпаки, дотримуються думки, що роз’єднанню країни сприяє радянське минуле, радянська історія, культурна спадщина (загалом по масиву опитаних так вважають 22%, найменше з цим згодні жителі Східного регіону – 8%).

У Західному регіоні також помітно частіше, ніж загалом по масиву опитаних, вважають роз’єднуючим чинником підвищення статусу російської мови в Україні (як другої державної чи офіційної у певних регіонах) (відповідно, 33% і 20%).

Відповідаючи на питання “Що найбільше роз’єднує громадян України?”, респонденти найчастіше дають такі відповіді:

- “ставлення до влади і державної політики” (43%);
- “ставлення до війни на Сході” (41%);
- “ставлення до Росії” (40%);
- “бачення перспектив, напрямів розвитку своєї країни” (30%);
- “ставлення до Європи і США” (28%);
- “фінансові питання” (28%).

Жителі Донбасу частіше, ніж жителі інших регіонів, вважають, що громадян України найбільше роз'єднують ставлення до війни на Сході України (54%) і ставлення до Росії (50%), а разом з жителями Сходу вони частіше, ніж жителі інших регіонів, вважають, що громадян України найбільше роз'єднує ставлення до Європи і США (відповідно, 40% і 42%).

Жителі Сходу частіше, ніж жителі інших регіонів, дотримуються думки, що громадян України найбільше роз'єднує ставлення до влади і державної політики (56%).

Бачення та оцінки минулого і майбутнього країни

59% громадян вважають, що *Україна має свою власну історію, яка починається від виникнення перших поселень людей на її території і охоплює періоди перебування українських земель у складі інших державних утворень та час існування України як незалежної держави.*

Близько третини (32%) погодилися з альтернативною точкою зору, згідно з якою, *“історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусі”.*

Першу точку зору поділяють більшість населення Західного та Центрального регіонів, другу – більшість жителів Східного регіону, на Півдні та Донбасі ці дві точки зору мають однакове число прихильників.

Етнічні українці та росіяни мають різне бачення цього питання – якщо етнічні українці переважно підтримують першу точку зору (63%), то етнічні росіяни – другу (63%).

Чим молодшими є респонденти, тим частіше вони погоджуються з першою точкою зору і рідше з другою. Чим вищим є освітній рівень респондентів, тим частіше вони погоджуються з першою точкою зору (рівень згоди з другою точкою зору від рівня освіти не залежить).

Майже дві третини (65%) респондентів зазначили, що вони *не прагнуть відновлення Радянського Союзу*, 13% відповіли, що прагнуть, ще 22% відповіли “так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально”.

Ті, хто не прагне відновлення Радянського Союзу, становлять більшість опитаних у всіх регіонах (від 51% у Східному регіоні до 87% у Західному).

Якщо серед етнічних українців 69% відповіли, що не прагнуть відновлення Радянського Союзу, то серед етнічних росіян – лише 39%. Якщо серед респондентів віком до 29 років не прагнуть відновлення Радянського Союзу 83%, то серед тих, кому 60 років і більше – лише 44%.

Чим вищим є освітній рівень респондентів, тим частіше вони відповідають, що не прагнуть відновлення Радянського Союзу – від 55% серед тих, хто має незакінчену середню освіту, до 71% серед тих, хто має вищу освіту. Якщо серед тих, хто відповів, що їх родина “ледве зводить кінці з кінцями”, не прагнуть відновлення Радянського Союзу 50%, то серед тих, хто живе забезпечено – 79%.

Ті, хто прагне відновлення Радянського Союзу, найчастіше *обгрунтовують своє прагнення* тим, що за часів існування СРСР існувала впевненість у завтрашньому дні (70%), високим рівнем соціальних гарантій за радянських часів (64%), існуванням у ті часи можливості безоплатного отримання вищої освіти (58%), відсутністю безробіття (55%), достатнім матеріальним рівнем життя (53%), тим, що за радянських часів відчували гордість за велику державу у планетарному масштабі (50%), стабільністю і відсутністю збройних конфліктів (46%).

Характеризуючи *події, що відбулися в Україні наприкінці 2013р. - на початку 2014р.*, 42% назвали їх Революцією Гідності, 20% – вимушеною зміною влади не цілком легітимними засобами, а 21% – антидержавним переворотом.

У Західному регіоні більше двох третин (70%), а у Центральному регіоні – майже половина (47%) респондентів назвали ці події Революцією Гідності. На Донбасі більше половини (58%), а на Півдні – 45% становлять сумарну частку тих, хто називає ці події або Революцією Гідності, або вимушеною зміною влади не цілком легітимними засобами. У Східному регіоні частка тих, хто називає ці події антидержавним переворотом (43%), статистично значимо не відрізняється від сумарної частки тих, хто називає ці події або Революцією Гідності, або вимушеною зміною влади не цілком легітимними засобами (41%).

Якщо серед етнічних українців називають ці події антидержавним переворотом лише 18%, то серед етнічних росіян – 38%.

Відповідаючи на питання *“Чи хотіли б Ви повернутися в Україну, якою вона була до 2014р.?”*, 37% опитаних дали позитивну відповідь, 49% – негативну. Не хотіли б повернутися до “України до 2014р.” 74% жителів Західного регіону, 50% жителів Центрального регіону (хотіли б серед жителів цього

регіону – 36%). На Сході більшість (54%) хотіли б повернутися “в Україну до 2014р.”, не хотіли б – 32%, на Півдні – відповідно, 43% і 32%, на Донбасі частки тих, хто хотів би, і тих, хто не хотів би повернутися до України, якою вона була до 2014р., статистично значимо не відрізняються – відповідно, 48% і 46%.

Якщо етнічні українці переважно не хотіли б цього (51%), то етнічні росіяни – переважно хотіли б (57%). Чим молодшими є респонденти, тим частіше вони не хочуть повернення “в Україну до 2014р.” – від 43% серед тих, кому 60 років і більше, до 55% серед респондентів віком до 29 років. Якщо серед тих, хто відповів, що їх родина “ледве зводить кінці з кінцями”, хотіли б повернутися в Україну, якою вона була до 2014р., 46%, то серед тих, хто живе забезпечено – лише 28%.

37% респондентів вважають, що *в майбутньому Україна буде* високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною, 21% – що Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (як, наприклад, Китай), 9% – що вона буде слаборозвинутим придатком Заходу, 5% – що вона назавжди стане країною “третього світу”, нерозвинутою і маловпливовою, 3% – що Україна зникне як самостійна держава, 1% – що Україна буде слаборозвинутим придатком Росії.

Порівняно з 2005р.⁸, бачення майбутнього України змінилося в тому, що з 14% до 21% зросло число респондентів, які вважають, що в майбутньому Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку.

Частка тих, хто вважає, що в майбутньому Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною, є найбільшою у Західному регіоні (53%), найменшою – у Східному (25%) і Південному (22%) регіонах.

Точка зору, що Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку, приблизно рівною мірою представлена у більшості регіонів (21-24%), крім Донбасу, де так вважають дещо менше (14%) респондентів.

Песимістичні сценарії (Україна буде слаборозвинутим придатком Заходу або Росії, назавжди стане країною “третього світу”, зникне як самостійна держава) більш поширені у Східному, Південному регіонах і на Донбасі (сумарна частка тих, хто дає подібні прогнози, становить у цих регіонах від 21% до 26%, у Центральному регіоні ця частка становить 16%, у Західному – 10%).

Так само ці песимістичні сценарії є більш поширеними серед етнічних росіян (сумарна частка тих, хто саме таким чином бачить майбутнє України становить серед них 33%, тоді як серед етнічних українців – 15%).

Оцінки майбутнього країни істотно залежать від майнового стану респондентів. Так, серед тих, хто відповів, що їх родина живе забезпечено, частка тих, хто вважає, що Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною, є істотно вищою (51%), ніж загалом по масиву опитаних (37%).

Оцінка можливостей задоволення культурних і релігійних потреб

Задоволення культурних і релігійних потреб є одним з основних прав громадянина. Позбавлення цього права хоча б частини громадян підриває основи суспільної системи, призводить до соціальних конфліктів.

Загалом громадяни України високо оцінюють *можливість задоволення культурних і релігійних потреб*. Так, вважають, що вони мають можливість отримувати об'єктивну інформацію про події в Україні та світі мовою, якою користуються у повсякденному житті, 89% опитаних, навчатися рідною мовою – 87%, відвідувати заклади культури, які ведуть діяльність їх рідною мовою – 85%, дотримуватися національних традицій – 90%, задовольняти релігійні потреби – 89%.

Якщо серед україномовних респондентів відповідають, що вони мають можливість отримувати об'єктивну інформацію про події в Україні та світі мовою, якою користуються у повсякденному житті, 92%, то серед російськомовних – 86%, навчатися рідною мовою – відповідно, 92% і 82%, відвідувати заклади культури, які ведуть діяльність їх рідною мовою – відповідно, 88% і 82%, дотримуватися національних традицій – відповідно, 94% і 84%, задовольняти релігійні потреби – відповідно, 92% і 87%.

Отже, згідно з наведеними результатами дослідження, культурні потреби україномовного населення забезпечуються в Україні дещо краще, ніж російськомовного.

Регіональні відмінності та національна єдність

Відчуття спільності (історичної, культурної) з жителями інших регіонів виражене у громадян України незначною мірою. Відповідаючи на питання “*Чи відчуваєте Ви спільність (історичну, культурну, спільні перспективи) з жителями інших регіонів України?*”, лише 39% опитаних дали однозначно ствердну відповідь. 40% – відповіли “не з усіма, лише з деякими з них”, щоправда, лише 11% респондентів дали однозначно негативну відповідь.

Найбільшою мірою відчуття спільності демонструють жителі Заходу (51% відчувають спільність із жителями інших регіонів), найменшою – жителі Південного регіону (24%) та Донбасу (26%). Хоча в усіх регіонах частка тих, хто однозначно

⁸ За результатами дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 20-27 грудня 2005р. в усіх регіонах України. Опитано 2 009 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

не відчуває такої спільності, є невисокою (від 4% у Західному регіоні до 20% на Донбасі).

Чим частіше респонденти *бувають в інших регіонах країни*, тим частіше вони схильні відчувати спільність з жителями інших регіонів. Якщо серед тих, хто ніколи не бував в інших регіонах України, відчувають таку спільність 30%, то серед тих, хто буває раз на рік або частіше – 46%⁹. Так само частіше подібну спільність відчувають ті, *хто має родичів або друзів в інших регіонах* – 43%, тоді як серед тих, хто їх не має – 31%¹⁰.

Водночас, відносна більшість (49%) опитаних вважають, *що відмінності між жителями різних регіонів України* – це добре, оскільки це збагачує країну, її культуру, 32% дотримуються думки, що це погано, оскільки створює можливості для “навішування ярликів”, виникнення сепаратистських рухів, заздрості одних до інших.

Ті респонденти, які відчувають спільність з жителями інших регіонів, частіше вважають, що відмінності між жителями різних регіонів України – це добре (59%, лише 28% вважають, що це погано), тоді як респонденти, які однозначно не відчувають такої спільності, частіше вважають, що існування подібних відмінностей – це погано (47%, вважають, що це добре – 32%).

Отже, ті громадяни, які відчувають спільність із жителями інших регіонів, усвідомлюють наявність різниці між ними та жителями інших регіонів, однак, переважно вважають ці відмінності позитивним явищем. Вважає, що відмінності між жителями різних регіонів України – це добре, більшість або відносна більшість опитаних у всіх регіонах, крім Донбасу (де частки тих, хто вважає, що це добре, і тих, хто вважає, що це погано, статистично значимо не відрізняються).

Чотири п'ятих (81%) опитаних вважають, що для консолідації суспільства в кожній країні повинна бути своя спільна для всіх громадян *національна ідея* (лише 6% вважають, що вона не потрібна). З тим, що така ідея потрібна, згодні більшість опитаних у кожному регіоні (від 67% на Півдні до 91% на Заході країни).

85% респондентів (від 71% на Донбасі до 94% на Заході) переконані, що у дітей (незалежно від їх походження) *варто виховувати почуття любові до України*, поваги до її історії.

Певною мірою із успішністю такого виховання більшість (56%) респондентів пов'язують надії на те, що *молодшому поколінню буде легше досягти*

єдності між собою, солідарності і взаємодопомоги. На це сподіваються більшість або відносна більшість жителів усіх регіонів (від 42% на Півдні до 70% на Заході країни).

Загалом громадяни України, попри досить негативні оцінки сьогоденної ситуації в державі, налаштовані на те, щоб докласти зусиль для позитивних змін у країні.

Відповідаючи на питання “*Що Ви порадили б українцям?*”, 55% обрали варіант відповіді “зосередитися над тим, щоб зробити життя у своїй країні кращим”, 33% – “зосередитися над тим, щоб зробити кращим життя у своєму місті (селі)”, і лише 4% – “зосередитися над тим, щоб реалізуватися в інших, більш заможних країнах”.

Проблема українсько-російських відносин

Ідеологема, суть якої полягає в тому, що український та російський народи є “братськими народами”, є однією з важливих радянських ідеологем, яка, свого часу, була створена на зміну ідеологемі часів Російської імперії про “триєдність” російського народу (згідно з якою білоруси та українці не визнавалися окремими народами¹¹).

Ідеологема “*братства*” українського та російського народів пережила радянські часи і має досить багато прихильників у сучасній Україні, хоча під впливом останніх подій їх частка зменшується.

Так, якщо у квітні 2014р.¹² (вже після окупації Росією Криму) вважали українців і росіян “братніми народами” 62% громадян України, то в листопаді 2016р. – 51%, а частка тих, хто так не вважає, зросла з 28% до 34%. Єдиний регіон, де прихильники ідеї про “братство” українського та російського народів перебувають у меншості – Західний регіон (тут її підтримують 28% опитаних), у Центральному регіоні вони становлять відносну більшість (41% порівняно з 36% тих, хто її не поділяє), у Південному, Східному регіоні та на Донбасі вони становлять більшість опитаних (відповідно, 61%, 87% і 55%).

Вважають українців і росіян “братніми народами” 82% етнічних росіян, але лише 47% етнічних українців. Чим старшими є респонденти, тим частіше вони поділяють цю ідеологему (частка таких зростає від 42% у віковій групі 18-29 років до 62% серед тих, кому 60 і більше років).

Ідеологему “*українці і росіяни – це один народ*” підтримують 26% респондентів, 63% вважають, що це два різних народи. У Західному, Центральному

⁹ Загалом по масиву опитаних, 32% відповіли, що їм доводилося бувати в інших регіонах України один раз на рік і частіше, 20% – один раз на два роки і рідше, 20% – один раз на п'ять років і рідше, 15% – один раз на 10 років і рідше, 14% відповіли, що ніколи не бували в інших регіонах України. Найбільше тих, хто ніколи не бував в інших регіонах України – на Сході (19%) і Донбасі (23%).

¹⁰ Загалом по масиву опитаних, 69% мають родичів або друзів в інших регіонах, 31% – не мають. Серед тих, хто має таких родичів або друзів, 67% відповіли, що спілкуються з ними хоча б один раз на рік або частіше.

¹¹ Остання поступово знову стає фактично офіційною в сучасній Росії, зокрема, В.Путін часто публічно повторює тезу, що “українці та росіяни – один народ”, “нас [Росію та Україну] спочатку розділили, а потім стравили”. Див.: виступ В.Путіна на пленарній сесії Міжнародного дискусійного клубу “Валдай” – <https://russian.rt.com/russia/news/328567-putin-russkie-i-ukraincy>.

¹² За результатами дослідження, проведеного соціологічною службою Центру Разумкова 25-29 квітня 2014р. в усіх регіонах України за винятком Криму. Опитано 2 012 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

регіонах і на Донбасі ті, хто не підтримує цю ідею, становлять більшість (відповідно, 85%, 67% і 58%), а в Південному регіоні та на Сході частка тих, хто підтримує цю ідею, статистично значимо не відрізняється від частки тих, хто її не підтримує.

Вважають, що українці і росіяни – один народ, 55% етнічних росіян і лише 22% етнічних українців (вважають їх двома різними народами – відповідно, 38% і 67%). Чим старшими є респонденти, тим частіше вони поділяють ідеологему, що українці і росіяни – один народ (частка таких зростає від 19% у віковій групі 18-29 років до 35% серед тих, кому 60 і більше років, хоча в усіх вікових групах вони становлять меншість).

Відповідаючи на питання *“Чи вважаєте Ви, що відносини України і Росії мають бути нормалізовані, навіть якщо Крим залишиться у складі Росії?”*, відносна більшість респондентів (41%) дають негативну відповідь, а 34% – позитивну. Серед тих, хто вважає українців і росіян “братніми народами”, 54% опитаних виступають за нормалізацію українсько-російських відносин навіть за таких умов, а серед тих, хто не вважає українців і росіян “братніми народами”, 73% виступають проти такої нормалізації.

Проти нормалізації українсько-російських відносин на таких умовах виступають більшість (58%) населення Західного регіону, відносна більшість (49%) жителів Центрального регіону, у Східному регіоні більшість (62%) виступають за нормалізацію навіть на таких умовах, а на Донбасі і Півдні частки тих, хто виступає за і проти такої нормалізації, статистично значимо не відрізняються.

Виступають за нормалізацію на таких умовах 60% етнічних росіян і лише 31% етнічних українців. Чим старші респонденти, тим частіше вони виступають за таку нормалізацію (їх частка зростає від 31% у віковій групі 18-29 років до 41% серед тих, кому 60 і більше років).

Відносна більшість (42%) опитаних не вірять у те, що *Росія може розпочати відкриту повномасштабну війну* проти України (вірять 35%). Серед тих, хто вважає українців і росіян “братніми народами”, 56% не вірять у можливість цього, а серед тих, хто не вважає українців і росіян “братніми народами”, 55% – вірять.

У можливість такої війни вірять більшість (54%) населення Західного регіону, не вірять більшість населення Східного (59%) і Південного (58%) регіонів, а в Центральному регіоні та на Донбасі частка тих, хто в це вірить, статистично значимо не відрізняється від частки тих, хто не вірить.

Не вірять у можливість такої війни 59% етнічних росіян, а серед етнічних українців частка тих, хто в це вірить, статистично значимо не відрізняється від частки тих, хто в це не вірить (відповідно, 38% і 39%). Чим старші респонденти, тим частіше вони не вірять у можливість такої війни (частка таких зростає від 37% у віковій групі 18-29 років до 47% серед тих, кому 60 і більше років).

У випадку, якщо *Росія розпочне відкриту повномасштабну війну проти України*, на думку 57% опитаних, Україна має дати збройну відсіч (34% вважають, що в будь-якому випадку, 23% – у випадку, якщо будуть гарантії міжнародної допомоги). 12% дотримуються думки, що Україна в такій ситуації повинна капітулювати. 31% опитаних не визначилися з відповіддю на це питання.

Найбільше тих, хто не визначився – серед респондентів, які вважають українців і росіян “братніми народами” (41%). У цій групі респондентів також 40% вважають, що Україна в такій ситуації має дати збройну відсіч, а 20% – що капітулювати. Серед тих, хто не вважає українців і росіян “братніми народами”, 87% вважають, що Україна повинна захищатися.

Найбільше тих, хто не визначився, що робити в такій ситуації – серед жителів Південного (47%), Східного (40%) регіонів і Донбасу (38%).

Ті, хто вважає, що Україна повинна буде в такій ситуації дати збройну відсіч російській агресії, становлять більшість жителів Заходу (82%) і Центру (63%), відносну більшість серед жителів Донбасу (48%) та Півдня (43%), а на Сході частки тих, хто вважає, що Україна в такій ситуації повинна буде захищатися, і тих, хто вважає, що Україна повинна буде капітулювати, статистично значимо не відрізняються (відповідно, 33% і 28%).

Серед етнічних українців 61% дотримуються думки, що Україна в такій ситуації повинна буде дати збройну відсіч російській агресії, тоді як серед етнічних росіян – лише 26%.

Оцінюючи, якою повинна бути *політика України стосовно Росії*, 21% респондентів виступають за поглиблення співпраці, 25% – за зменшення співпраці і впливу Росії на Україну, а ще 26% – за згортання співробітництва з Росією.

Порівняно з квітнем 2014р., знизилася частка тих, хто обрав варіант відповіді “зменшення співпраці з Росією” (з 35% до 25%), значною мірою за рахунок зростання частки тих, хто займає більш радикальну позицію, тобто виступає за згортання співробітництва з Росією (їх частка зросла з 22% до 26%). Також з 22% до 29% зросла частка тих, хто не визначився. Частка тих, хто виступає за поглиблення співпраці, статистично значимо не змінилася (22% – у 2014р. і 21% – у 2016р.).

Найбільше тих, хто виступає за згортання співробітництва з Росією – у Західному регіоні (49%), а тих, хто виступає за поглиблення співпраці – у Східному регіоні (45%).

Серед етнічних росіян виступають за поглиблення співпраці 38%, тоді як серед етнічних українців – удвічі менше (19%). Виступають за згортання співробітництва між Україною та Росією відповідно, 10% етнічних росіян та 28% етнічних українців.

Чим молодшими є респонденти, тим рідше вони виступають за поглиблення співпраці (від 27% серед тих, кому 60 і більше років, до 17% у віковій групі

18-29 років) і частіше – за згортання співробітництва між Україною та Росією (відповідно, 22% і 28%).

Лише 8% респондентів вважають, що у *найближчі роки відносини України і Росії* покращаться, 35% – що вони погіршаться, і стільки ж – що вони залишаться без змін. На покращення відносин не сподіваються переважна більшість жителів усіх регіонів, так само, як і більшість представників усіх груп, за якими здійснювався аналіз.

За результатами дослідження можна зробити такі висновки.

В ієрархії ідентичностей громадян України громадянська та національна ідентичності не посідають провідних місць, поступаючись за значимістю самоідентифікації за належністю до мікрогруп (насамперед, до родини), професійних, вікових, гендерних груп. Разом з тим, громадянська та національна ідентичності мають для громадян більшу значимість, ніж класова, релігійна належність, політичні симпатії.

Обираючи між різними територіальними спільнотами, більшість респондентів ідентифікують себе як громадян України. Для представників молодшого покоління більшу значимість, ніж для представників старших вікових груп, має загальнонаціональна ідентичність, значимість локальної ідентичності для молоді зменшується.

Результати опитування підтверджують, що події останніх років істотно вплинули на формування громадянської ідентичності. За самооцінками респондентів, найбільшою мірою почуття патріотизму посилили героїзм і самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів, виявлені в боротьбі проти російської агресії та сепаратистських рухів, російська агресія проти України (анексія Криму, підтримка Росією сепаратистських формувань на Донбасі, значні людські та економічні втрати), Майдан. Дії влади з реалізації реформ у 2014-2016рр., навпаки, послабили почуття патріотизму у відносній більшості опитаних.

Рівень патріотизму громадян є високим: дві третини опитаних вважають себе патріотами України, а три чверті – засвідчують наявність почуттів патріотизму, любові до України. Попри складну соціально-економічну ситуацію, більшість респондентів вірять у здатність України подолати існуючі проблеми і труднощі та у наявність перспектив гідного життя в Україні, меншою мірою для себе, більшою – для своїх дітей та онуків. На оцінку перспектив України помітно впливають вік і національність респондентів.

На підставі результатів дослідження можна зробити висновок, що під впливом суспільно-політичних процесів, які сталися в Україні останніми роками, відбулися певні зміни в мовній ідентичності громадян (зокрема, зросла частка громадян, які вважають українську мову рідною),

але не в мовних практиках, які виявилися більш стійкими. Тому можна говорити про суперечливість мовної ідентичності та мовних практик (найбільшою мірою це проявляється у Південному регіоні). У представників молодших вікових груп поступово змінюється мовна ідентичність за збереження мовних практик у родинному спілкуванні.

Громадяни дещо краще оцінюють свої знання української мови, ніж знання української літератури, народних звичаїв і традицій, історії, культури та мистецтва, особливостей культури, традицій, звичаїв різних регіонів, хоча всі оцінки перебувають у діапазоні 3,3-3,9 балів за п'ятибальною шкалою. Водночас, відповідні самооцінки жителів Донбасу є нижчими за самооцінки жителів кожного з інших регіонів, що свідчить про більшу відстороненість цього регіону від загальноукраїнського соціокультурного та інформаційного поля.

Відчуття потреби в удосконаленні знання української мови істотно не залежить від рівня володіння нею. Серед жителів різних регіонів найбільшу потребу в оволодінні українською мовою висловили жителі Донбасу, найменшу – Східного та Південного регіонів. Чим молодшими є респонденти, тим частіше вони відчують таку потребу, так само зростає відчуття цієї потреби із зростанням освітнього рівня.

Більшість опитаних вважають, що кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування і спілкуватися нею в офіційних установах.

Більшість респондентів також погоджуються з необхідністю державного сприяння розвитку та поширенню української мови, незалежно від впливу цих заходів на становище інших мов, на підставі того, що українська мова тривалий час зазнавала утисків. Разом з тим, відносна більшість респондентів не підтримують надання державі права обмежувати на своїй території сфери використання інших мов.

В українському суспільстві немає консенсусу стосовно того, що краще – збереження культурних особливостей етнічних груп чи інтеграція їх культур – рівень підтримки обох цих позицій мало відрізняється. Так само, як немає явної переваги за числом прихильників у дилемі – державна підтримка лише української мови і культури чи підтримка мов і культур також інших народів, які проживають в Україні. Однак, громадяни України частіше виступають проти концепції “плавильного котла” (коли різні етнічні групи адаптуються і змішуються з більшістю громадян).

Загалом, громадяни України високо оцінюють можливість задоволення культурних і релігійних потреб, однак, згідно з результатами дослідження, культурні потреби україномовного населення забезпечуються в Україні дещо краще, ніж російськомовного.

Ідеї збереження культурної ідентичності регіональних та етнічних груп поєднуються з неприйняттям ідей федералізації України, яку респонденти найчастіше називають чинником роз'єднання, дезінтеграції країни. Ті громадяни, які відчувають спільність із жителями інших регіонів, усвідомлюють наявність різниці між ними та жителями інших регіонів, однак, переважно вважають ці відмінності позитивним явищем (так само вважають відносна більшість усіх громадян України).

Більшість громадян вважають, що спільне бачення майбутнього, спільні проблеми, які стоять перед Україною сьогодні, можуть бути основою для єднання українського суспільства. Понад 80% респондентів вважають, що країні потрібна спільна для всіх громадян національна ідея.

Практичними заходами, що сприяють консолідації, більшість громадян бачить подолання соціально-економічних проблем та підвищення рівня добробуту, боротьбу з корупцією, якісну зміну влади, більш справедливий розподіл суспільних благ.

Чинниками роз'єднання найбільші частки респондентів вважають федералізацію України, вступ до певного оборонного союзу (з НАТО чи з Росією), відмову від повернення окупованих територій (у т.ч. згоду на надання особливого статусу окремим районам Донецької та Луганської областей).

Серед головних підстав, за якими відбувається розмежування українського суспільства, респонденти відзначили ставлення до влади та державної політики, ставлення до війни на Сході України і ставлення до Росії.

Опитування засвідчило, що більшість громадян визнають за Україною право на власну історію, поза межами історій інших національних спільнот. Переважна більшість респондентів не бачить ані потреби, ані можливості відновлення СРСР, відносна більшість позитивно оцінюють Майдан і не хотіли б повернутися “в Україну періоду до 2014р.” (попри згадані вище скептичні оцінки змін, що відбулися в країні з того часу).

Понад 80% опитаних вважають, що у українських дітей варто виховувати почуття любові до України та поваги до своєї історії, на думку більшості – молодшому поколінню українців буде легше досягти єдності між собою, солідарності і взаємодопомоги.

Більшість респондентів вважають, що в майбутньому Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною або піде особливим шляхом розвитку. “Песимістичні” варіанти майбутнього України підтримують незначна частка опитаних.

Результати опитування дозволяють зробити висновок, що ідентичність громадян України

продовжує формуватися у напрямі усвідомлення себе як окремої спільноти, політичної нації, яка має власну країну, історію, мову, культуру, спільне (за основними цілями) бачення майбутнього, веде збройну боротьбу проти агресора за право на реалізацію свого вибору. Особливо значущим індикатором цього процесу є вищий рівень патріотизму, загальнонаціональної та української соціокультурної самоідентифікації, більш оптимістичні оцінки перспектив розвитку України молодшими категоріями респондентів.

Формування громадянської ідентичності в сучасних умовах супроводжується протиставленням у громадській думці, з одного боку, народу України, з іншого – владної і політичної еліти, при цьому остання розглядається переважно як непатріотична сила.

Разом з тим, опитування виявило наявність суттєвих відмінностей в ідентичності між етнічними українцями та етнічними росіянами. Ідентичність етнічних росіян відрізняється особливо високим рівнем суперечливості, підсиленням міждержавним російсько-українським конфліктом, що ставить етнічних росіян-громадян України в ситуацію нелегкого для них вибору – не лише вибору ідентичності, але й значною мірою і морального вибору.

Зберігаються істотні відмінності в ідентичності жителів різних регіонів. Якщо ідентичність жителів Західного та Центрального регіонів відзначається більшою визначеністю, з точки зору громадянської позиції та національної свідомості, то ідентичність жителів Південного, Східного регіонів та Донбасу є більш суперечливою і, значною мірою, характеризується проявами “трансформаційної аномії”, коли у громадській думці цих регіонів широко представлені протилежні тенденції.

Водночас, і в цих регіонах із значної частини питань, що характеризують громадянську ідентичність, бачення шляхів консолідації українського суспільства, підходів до розуміння соціокультурних питань, позиція більшості чи відносно більшості респондентів кореспондується із загальноукраїнськими показниками.

Усі ми є членами різних груп. Якщо ми думаємо про самих себе, деякі з цих груп видаються щоб описати, ким Ви є?
% опитаних

	УКРАЇНА	РЕГІОНИ					НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
		Захід 	Центр 	Південь 	Схід 	Донбас 	Українці	Росіяни
Перший								
Ваша позиція в сім'ї, сімейний стан (наприклад, син/донька, батько/мати, бабуся/дідусь, чоловік/дружина, не одружений (не заміжня)/одружений (заміжня))	22,3	20,2	19,0	18,1	34,0	21,8	22,0	26,6
Ваша стать (чоловік/жінка)	15,7	13,1	14,2	17,1	18,6	18,3	15,2	21,2
Ваша нинішня або попередня професія (або заняття домашнім господарством)	13,9	8,6	15,3	6,5	18,9	17,0	13,9	13,5
Громадянство України	12,5	17,8	11,6	17,6	5,9	11,7	13,2	7,7
Ваша вікова група (молода людина, людина середнього віку, людина старшого віку)	8,2	6,4	6,4	7,9	15,1	6,3	7,5	11,7
Ваша національність	8,1	14,5	9,0	5,6	1,9	6,6	8,3	6,3
Ваша належність до України, країни, в якій Ви живете	4,4	6,7	4,4	5,6	0,5	5,0	4,2	4,5
Ваша належність до суспільного класу (вищий, середній, нижчий, робочий чи подібні категорії)	1,9	1,4	1,9	3,2	1,6	1,6	1,9	1,4
Ваше ставлення до релігії (належність до певної релігії або не визнання жодної релігії чи атеїзм)	1,8	2,6	1,6	1,4	1,1	2,5	1,9	1,8
Ваша прихильність до певної політичної партії, групи чи руху	0,8	0,0	0,9	0,0	0,8	1,9	0,6	1,4
Не відповіли	10,5	8,8	15,7	17,1	1,6	7,3	11,2	4,1
Другий								
Ваша позиція в сім'ї, сімейний стан (наприклад, син/донька, батько/мати, бабуся/дідусь, чоловік/дружина, не одружений (не заміжня)/одружений (заміжня))	20,0	18,3	16,7	23,1	29,4	16,8	19,4	24,4
Ваша стать (чоловік/жінка)	11,9	9,3	10,7	5,1	11,6	22,8	11,9	11,8
Ваша нинішня або попередня професія (або заняття домашнім господарством)	10,7	9,0	8,3	10,2	18,1	9,8	10,4	12,2
Громадянство України	8,9	11,2	11,0	11,1	2,7	7,0	9,1	6,3
Ваша вікова група (молода людина, людина середнього віку, людина старшого віку)	14,1	13,3	12,0	13,0	15,9	18,0	13,4	19,9
Ваша національність	6,8	10,9	8,1	5,1	3,8	3,5	7,2	5,9
Ваша належність до України, країни, в якій Ви живете	6,0	8,1	5,4	8,8	3,0	6,0	6,3	4,1
Ваша належність до суспільного класу (вищий, середній, нижчий, робочий чи подібні категорії)	5,8	4,0	7,0	4,6	7,8	4,4	6,3	3,2
Ваше ставлення до релігії (належність до певної релігії або не визнання жодної релігії чи атеїзм)	3,9	7,1	4,1	1,4	2,2	3,2	3,9	4,1
Ваша прихильність до певної політичної партії, групи чи руху	1,5	0,5	2,3	0,0	2,4	1,3	1,4	3,2
Не відповіли	10,3	8,3	14,4	17,6	3,2	7,3	10,8	5,0
Третій								
Ваша позиція в сім'ї, сімейний стан (наприклад, син/донька, батько/мати, бабуся/дідусь, чоловік/дружина, не одружений (не заміжня)/одружений (заміжня))	16,7	18,5	14,6	14,0	18,7	18,0	16,4	16,7
Ваша стать (чоловік/жінка)	6,7	5,7	5,9	7,0	8,9	7,3	6,7	6,8
Ваша нинішня або попередня професія (або заняття домашнім господарством)	11,8	12,1	8,5	10,7	20,3	9,2	11,3	14,9
Громадянство України	7,4	5,5	9,3	10,7	2,4	9,5	7,2	10,8
Ваша вікова група (молода людина, людина середнього віку, людина старшого віку)	12,1	8,1	11,3	14,0	12,2	17,7	11,2	17,1
Ваша національність	6,7	8,5	8,4	4,2	4,3	5,1	7,1	5,4
Ваша належність до України, країни, в якій Ви живете	10,6	9,2	13,3	11,2	9,8	7,0	11,2	6,8
Ваша належність до суспільного класу (вищий, середній, нижчий, робочий чи подібні категорії)	9,7	9,0	6,8	10,2	17,1	7,9	9,7	10,4
Ваше ставлення до релігії (належність до певної релігії або не визнання жодної релігії чи атеїзм)	5,0	11,1	3,9	0,9	1,9	5,4	5,4	2,7
Ваша прихильність до певної політичної партії, групи чи руху	4,2	5,0	4,9	1,9	2,4	5,7	4,3	4,1
Не відповіли	9,1	7,3	13,0	15,3	1,9	7,3	9,6	4,5

нам більш важливими, а деякі – менш. Загалом, що з наведеного є для Вас найбільш важливим, Що є другим за значущістю? Що третім?

ВІК					МОВА		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
вибір														
19,7	21,5	25,3	21,3	23,9	20,7	23,9	19,7	21,7	22,6	22,6	28,2	21,3	19,0	22,5
19,2	15,6	12,7	15,3	15,4	14,2	18,8	13,6	14,7	15,7	16,4	11,8	15,8	18,8	15,5
15,3	18,3	16,6	13,9	8,0	12,4	16,2	9,1	13,4	12,6	16,0	12,2	13,1	15,7	25,4
11,4	13,5	15,4	12,5	10,8	13,4	11,2	10,6	12,9	13,5	11,4	7,6	15,4	11,8	9,9
9,0	4,2	4,2	5,7	14,4	7,3	9,2	18,2	9,0	8,5	6,4	12,9	7,4	6,2	2,8
6,8	7,7	8,1	10,9	7,4	10,5	4,9	6,1	9,0	8,2	7,7	6,3	8,7	9,0	2,8
5,6	4,2	3,0	4,4	4,4	4,6	4,6	6,1	5,1	4,1	4,2	3,3	4,5	5,4	4,2
1,2	2,7	1,5	2,7	1,3	1,4	2,5	0,0	1,4	1,8	2,5	1,5	1,9	2,1	4,2
1,7	1,3	2,4	1,6	2,1	2,2	1,2	0,0	1,6	1,4	2,6	2,4	1,7	1,5	0,0
1,0	1,3	0,0	1,4	0,4	0,4	1,2	0,0	0,7	1,0	0,7	0,0	0,8	1,1	1,4
9,2	9,5	10,8	10,4	12,0	13,0	6,4	16,7	10,6	10,6	9,6	13,8	9,4	9,5	11,3
вибір														
18,4	19,7	21,6	22,3	19,2	17,8	23,9	12,1	21,0	19,3	21,1	17,4	19,2	23,5	18,3
12,6	13,6	14,1	10,6	9,7	10,6	13,7	18,2	13,8	11,0	11,0	11,1	12,3	11,9	9,9
10,2	13,3	11,4	12,0	7,8	8,4	12,9	10,6	8,5	10,6	12,1	11,5	9,0	11,0	18,3
10,9	9,3	5,4	8,2	9,7	10,0	7,8	9,1	8,3	8,0	10,2	9,6	9,3	8,2	7,0
15,3	14,4	14,1	11,4	14,7	13,1	15,8	13,6	13,6	15,1	13,3	14,6	14,3	14,0	14,1
5,3	6,4	6,9	7,1	8,0	8,9	4,3	6,1	6,0	7,3	6,9	5,2	7,7	6,9	7,0
6,8	4,3	5,1	7,4	6,3	6,8	4,8	3,0	4,1	6,8	6,7	5,4	6,3	6,0	2,8
7,0	5,3	5,7	6,5	5,0	4,7	6,7	3,0	6,7	5,7	5,8	4,6	6,4	5,6	9,9
2,4	2,9	3,3	3,8	6,1	5,6	1,8	6,1	5,3	4,2	2,5	5,9	4,1	2,2	1,4
1,7	2,1	1,8	1,1	1,1	1,6	1,6	1,5	1,8	1,9	1,1	2,0	1,7	0,9	1,4
9,2	8,8	10,5	9,5	12,4	12,5	6,6	16,7	10,8	10,2	9,5	12,6	9,6	9,7	9,9
вибір														
16,5	18,5	14,5	18,7	15,3	15,6	17,6	16,7	15,9	17,0	16,9	14,4	19,3	14,8	11,1
6,3	5,5	4,2	6,5	9,6	6,0	7,8	10,6	10,6	6,1	4,8	10,3	7,1	3,6	5,6
9,9	12,9	16,0	11,7	9,8	11,0	13,1	7,6	8,8	12,6	12,9	11,4	11,1	13,1	15,3
8,7	5,0	8,7	8,1	6,8	7,4	7,9	4,5	7,2	7,0	8,0	7,0	5,6	10,3	5,6
12,6	12,9	9,3	12,2	12,7	10,2	14,6	10,6	15,7	12,3	9,9	13,6	11,4	11,8	9,7
7,3	9,8	5,7	4,9	6,0	8,3	4,3	6,1	6,0	7,0	6,9	5,5	7,5	6,2	6,9
11,6	8,7	12,0	10,8	10,2	10,9	9,7	6,1	8,5	11,1	11,7	9,2	10,3	12,5	11,1
9,7	10,3	12,0	9,5	7,9	8,3	12,0	10,6	9,2	9,3	10,4	8,3	9,9	10,9	6,9
5,1	5,0	3,6	5,4	5,5	6,4	3,5	7,6	5,3	5,0	4,8	4,4	5,3	4,1	12,5
3,4	3,2	5,1	4,3	5,1	4,9	3,5	3,0	2,5	3,6	6,0	3,9	4,0	4,5	8,3
9,0	8,2	8,7	7,9	11,0	11,0	5,9	16,7	10,2	8,9	7,8	12,0	8,4	8,2	6,9

Ким Ви вважаєте себе в першу чергу?
 % опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Громадянином України	62,6	63,4	63,7	52,4	45,0	61,2	65,8	61,9	58,7	48,2	62,2	52,5
Жителем села, району чи міста, в якому Ви живете	21,1	22,1	17,7	23,7	25,2	19,4	15,6	18,4	25,3	29,2	21,8	23,0
Жителем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	9,5	8,6	12,6	14,5	14,2	11,2	9,3	11,5	11,4	12,0	9,8	13,3
Громадянином світу	1,2	1,2	0,9	1,9	8,8	1,9	6,6	1,5	1,1	1,5	1,3	4,4
Громадянином колишнього Радянського Союзу	0,2	2,0	2,3	4,8	3,1	0,2	0,3	2,1	1,1	6,5	1,1	4,2
Представником свого етносу, нації	3,8	1,5	1,4	1,9	1,3	3,2	1,3	2,4	1,6	1,7	2,5	1,0
Громадянином Європи	0,9	0,7	0,5	0,3	1,3	1,7	0,8	0,9	0,3	0,2	0,8	0,6
Громадянином Росії	0,2	0,0	0,5	0,3	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,4	0,0	0,2
Інше	0,5	0,6	0,5	0,0	1,3	1,2	0,3	0,6	0,5	0,4	0,5	0,6
Не відповіли	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,1
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче, ніж в інших регіонах	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не зможемо		
Громадянином України	61,6	33,9	51,5	49,7	58,7	63,5	49,9	58,2	64,4	64,8		
Жителем села, району чи міста, в якому Ви живете	21,1	31,7	31,8	29,2	21,3	18,0	30,0	23,4	15,1	12,7		
Жителем регіону (області чи кількох областей), де Ви живете	10,2	18,3	10,6	12,6	11,9	9,6	10,7	11,7	11,0	7,0		
Громадянином світу	2,1	4,9	1,5	2,1	2,3	3,2	2,6	2,0	2,8	8,5		
Громадянином колишнього Радянського Союзу	1,4	8,5	4,5	2,8	2,8	1,4	5,3	1,9	1,1	0,0		
Представником свого етносу, нації	2,1	0,9	0,0	2,1	2,0	2,2	0,4	1,7	3,5	4,2		
Громадянином Європи	0,8	0,4	0,0	0,9	0,3	1,1	0,7	0,7	0,7	1,4		
Громадянином Росії	0,1	0,4	0,0	0,2	0,0	0,3	0,0	0,2	0,0	1,4		
Інше	0,6	0,9	0,0	0,5	0,5	0,8	0,4	0,3	1,1	0,0		
Не відповіли	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,2	0,0		

З чим з наведеного у Вас у першу чергу асоціюється слово “Україна”?
 % опитаних

2016р.

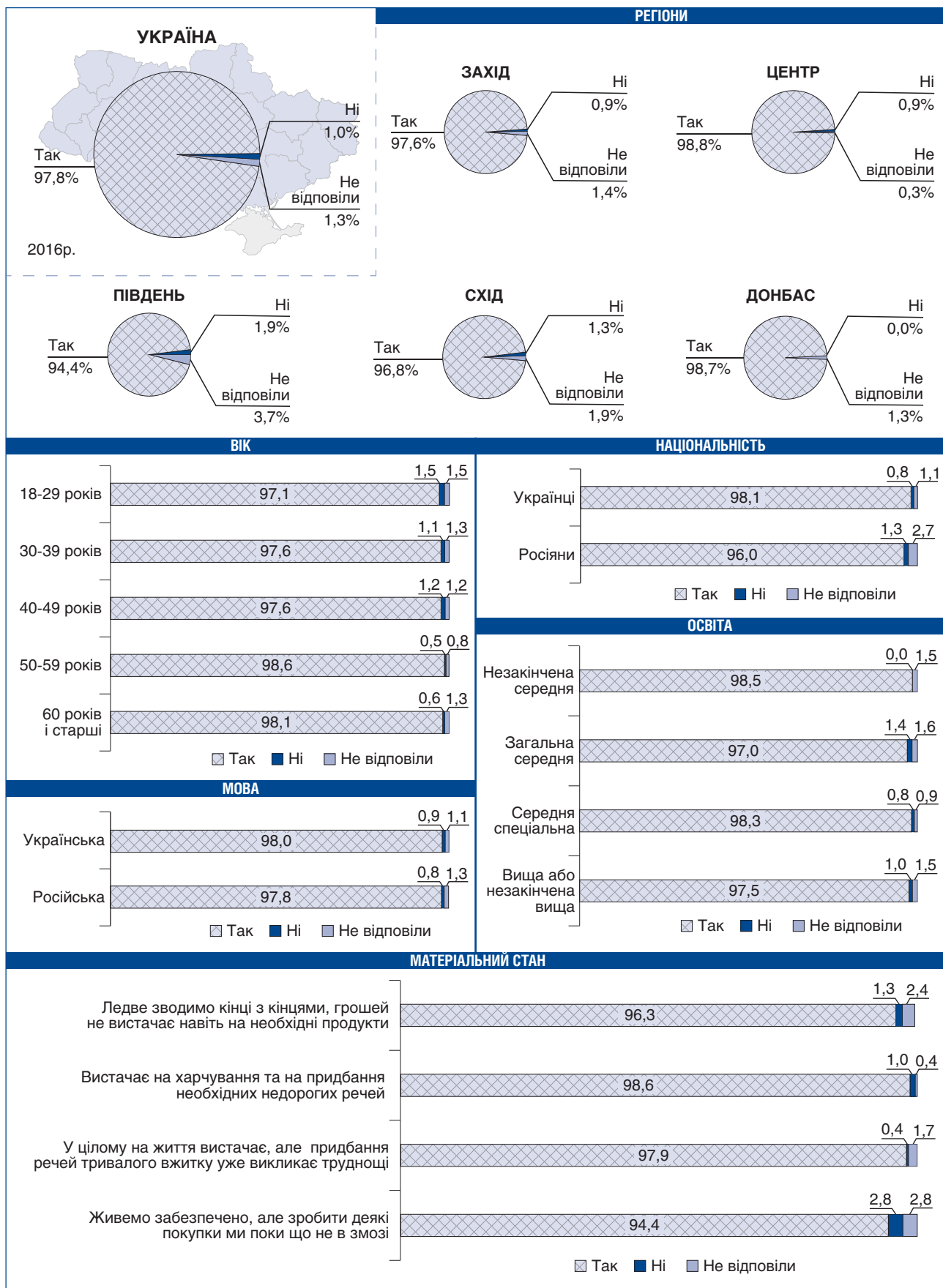
Регіони

	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас
Моя Батьківщина	56,4%	55,9%	28,2%	35,1%	32,2%
Країна, в якій я живу	18,7%	18,1%	33,8%	26,2%	34,1%
Держава, громадянином якої я є	11,4%	14,2%	22,2%	25,4%	17,4%
Те, що мене оточує в повсякденному житті (моє місто/селище/село, знайомі краєвиди, родичі і земляки)	10,9%	8,7%	9,7%	9,5%	8,5%
Частина Європи	2,1%	0,9%	2,3%	0,5%	0,6%
Частина Росії	0,0%	0,7%	0,5%	1,4%	4,7%
Інше	0,0%	0,4%	0,5%	1,1%	0,6%
Важко відповісти	0,5%	1,0%	2,8%	0,8%	1,9%

	ВІК					МОВА		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Українці	Росіяни
Моя Батьківщина	49,8	47,1	42,9	48,4	40,4	58,5	28,9	50,0	19,6
Країна, в якій я живу	20,6	23,7	28,1	24,3	23,7	17,6	31,3	21,5	38,4
Держава, громадянином якої я є	16,7	16,5	17,2	16,2	18,2	11,7	24,2	16,2	22,8
Те, що мене оточує в повсякденному житті (моє місто/селище/село, знайомі краєвиди, родичі і земляки)	10,0	8,5	8,8	6,8	12,0	9,7	9,0	9,1	8,0
Частина Європи	1,5	1,3	0,6	2,2	0,8	1,2	1,3	1,2	1,3
Частина Росії	0,7	0,8	1,2	0,3	2,7	0,4	2,5	0,8	4,9
Інше	0,2	0,5	0,6	0,8	0,4	0,3	0,8	0,2	1,8
Важко відповісти	0,5	1,6	0,6	1,1	1,9	0,6	1,8	1,0	3,1

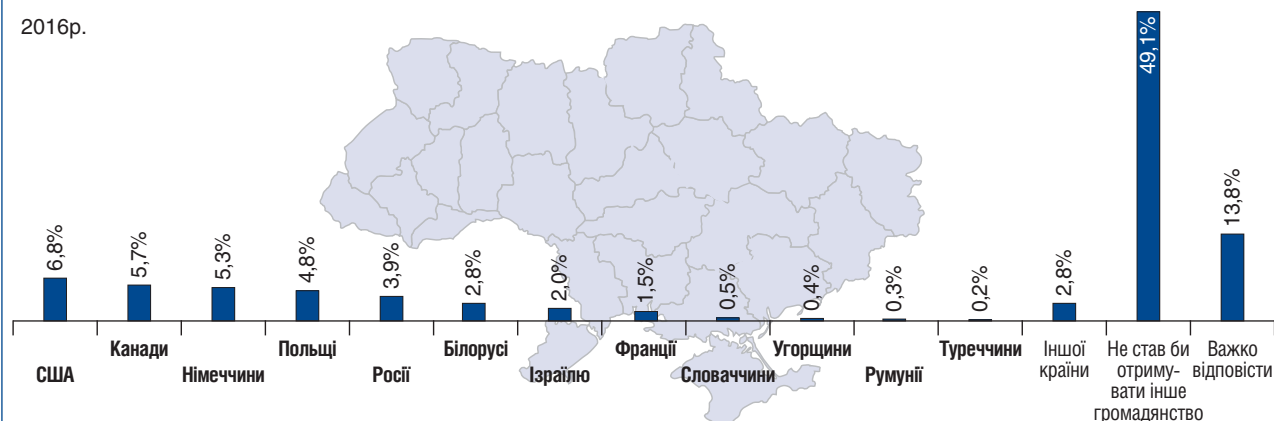
	ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Моя Батьківщина	43,9	42,0	46,0	47,3	44,5	45,0	46,6	56,3
Країна, в якій я живу	12,1	23,3	25,6	23,3	26,3	23,4	24,0	16,9
Держава, громадянином якої я є	19,7	18,9	16,4	16,5	14,9	18,3	16,1	19,7
Те, що мене оточує в повсякденному житті (моє місто/селище/село, знайомі краєвиди, родичі і земляки)	19,7	11,5	8,7	8,0	9,9	9,0	10,1	1,4
Частина Європи	1,5	0,9	1,0	1,5	0,7	1,4	1,1	2,8
Частина Росії	1,5	0,9	1,0	1,6	2,4	1,0	0,9	0,0
Інше	0,0	0,9	0,4	0,4	0,2	0,8	0,2	1,4
Важко відповісти	1,5	1,4	0,9	1,4	1,1	1,2	0,9	1,4

Чи є Ви громадянином України? % опитаних

Якби у Вас була можливість отримати крім українського громадянство іншої країни,
яке б громадянство Ви обрали?
% тих, хто є громадянином України

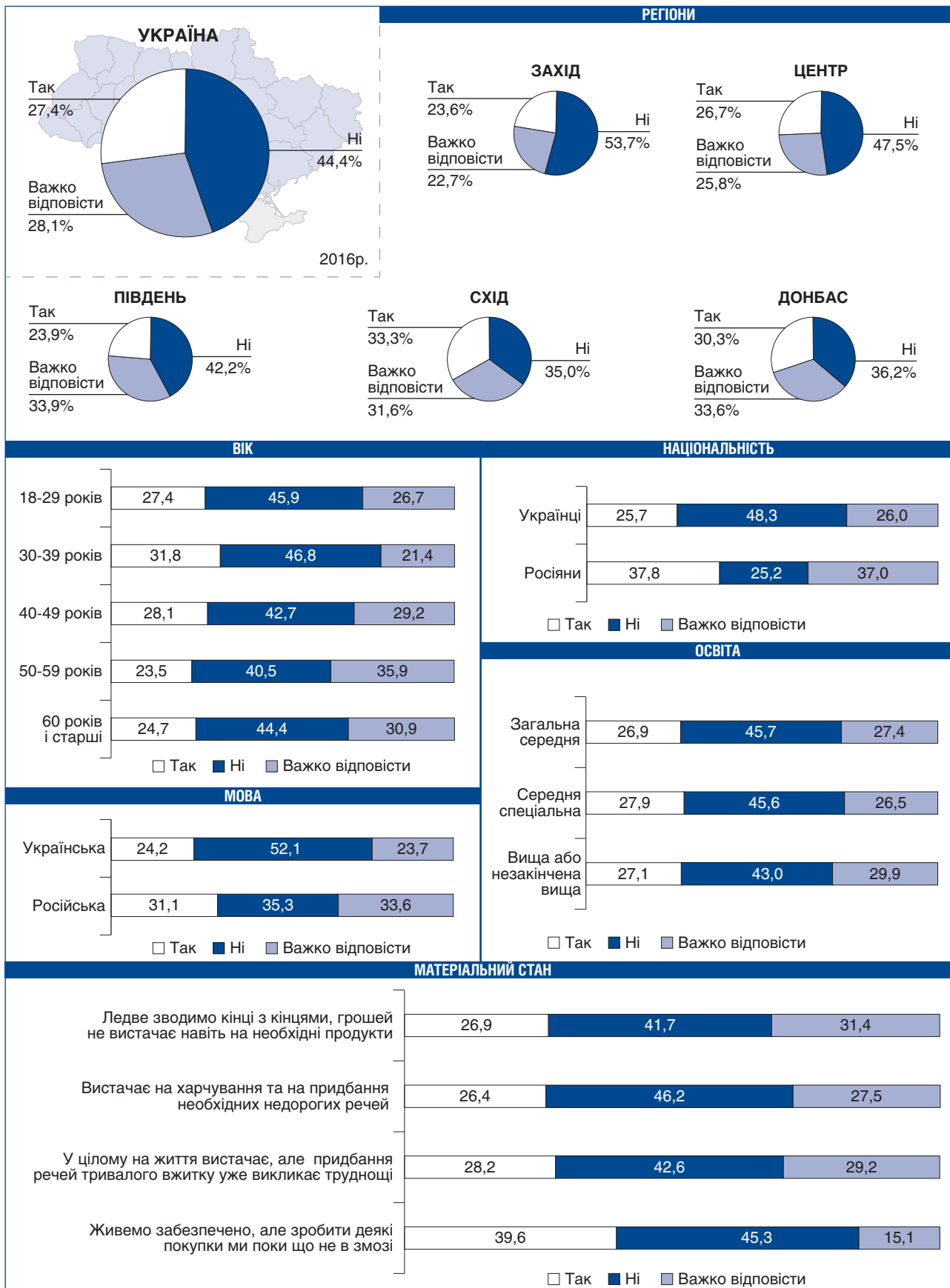
2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
США	10,2	8,3	4,4	4,5	3,5	10,0	11,5	5,6	5,2	2,9	8,3	5,2
Канади	6,3	5,7	3,9	6,2	5,8	8,3	6,8	6,8	4,7	2,9	5,9	5,7
Німеччини	8,3	5,3	7,4	2,2	3,5	8,0	5,2	8,6	4,4	1,9	6,5	4,2
Польщі	9,7	5,4	2,5	2,0	1,9	6,3	4,9	4,9	4,1	4,1	6,9	2,2
Росії	0,2	1,2	5,4	8,1	8,9	2,3	3,3	3,7	3,0	6,2	0,7	8,4
Білорусі	1,7	1,6	2,0	6,2	3,5	2,0	4,1	4,3	1,9	2,3	2,1	3,9
Ізраїлю	1,7	1,9	1,0	3,6	1,3	2,3	1,1	3,4	2,2	1,4	1,6	2,3
Франції	2,4	1,8	1,0	0,6	1,3	2,8	1,4	0,9	1,4	1,2	1,8	1,2
Словаччини	2,2	0,1	0,0	0,0	0,0	1,0	0,8	0,0	0,3	0,4	0,8	0,1
Угорщини	1,2	0,4	0,0	0,0	0,0	0,3	0,5	0,9	0,3	0,2	0,6	0,1
Румунії	1,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,5	0,3	0,0	0,6	0,0	0,5	0,0
Туреччини	0,0	0,3	0,0	0,0	0,6	0,0	0,5	0,3	0,3	0,0	0,1	0,1
Іншої країни	3,6	2,8	1,0	3,4	1,9	3,5	4,9	3,1	1,4	1,6	2,8	2,6
Не став би отримувати інше громадянство	44,4	50,4	46,8	51,0	51,8	33,6	39,9	42,6	58,1	65,3	51,7	45,2
Важко відповісти	7,0	14,6	24,6	12,3	16,0	19,3	14,8	14,8	12,1	9,7	9,6	18,8
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче, ніж в Україні	Живемо безбедно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
США	7,4	3,8	3,1	5,2	6,9	8,2	2,9	7,1	7,9	20,9		
Канади	6,1	3,8	1,5	2,8	4,8	8,9	3,6	5,6	6,9	13,4		
Німеччини	5,7	3,3	0,0	3,8	5,1	6,9	2,0	5,6	7,5	7,5		
Польщі	5,3	1,4	3,1	5,2	5,3	4,1	3,8	4,8	5,7	6,0		
Росії	2,0	19,3	6,2	5,2	3,2	3,8	8,1	3,3	2,1	0,0		
Білорусі	2,5	4,7	1,5	2,4	3,2	2,7	3,4	2,7	2,5	3,0		
Ізраїлю	1,7	2,8	1,5	1,2	1,9	2,5	1,4	2,3	1,9	1,5		
Франції	1,5	2,4	4,6	1,9	1,3	1,3	0,5	1,4	2,7	1,5		
Словаччини	0,6	0,0	0,0	0,2	0,6	0,6	0,2	1,0	0,0	0,0		
Угорщини	0,5	0,0	1,5	0,7	0,3	0,3	0,5	0,3	0,4	1,5		
Румунії	0,3	0,0	0,0	0,5	0,4	0,0	0,0	0,3	0,4	0,0		
Туреччини	0,1	0,0	0,0	0,7	0,0	0,1	0,2	0,0	0,4	1,5		
Іншої країни	3,0	0,5	0,0	1,7	1,9	4,5	1,4	2,1	4,4	7,5		
Не став би отримувати інше громадянство	50,6	40,6	72,3	55,7	51,2	40,8	60,2	49,2	43,1	20,9		
Важко відповісти	12,9	17,5	4,6	12,8	13,8	15,4	11,8	14,2	14,2	14,9		

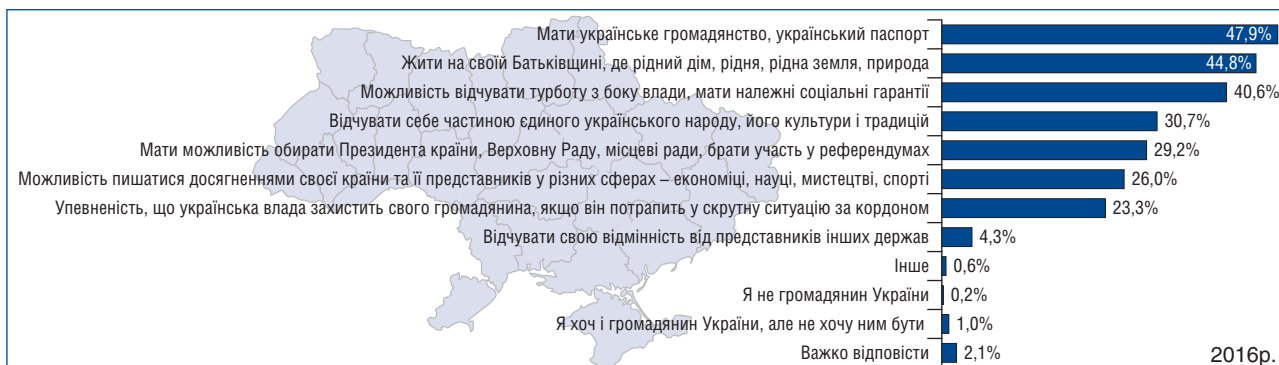
А якщо Вам для отримання іншого громадянства треба було б відмовитися від громадянства України, чи пішли б ви на це?

% тих, хто є громадянином України і не відмовився б від отримання громадянства іншої держави

Що для Вас особисто означає бути громадянином України?*

% опитаних

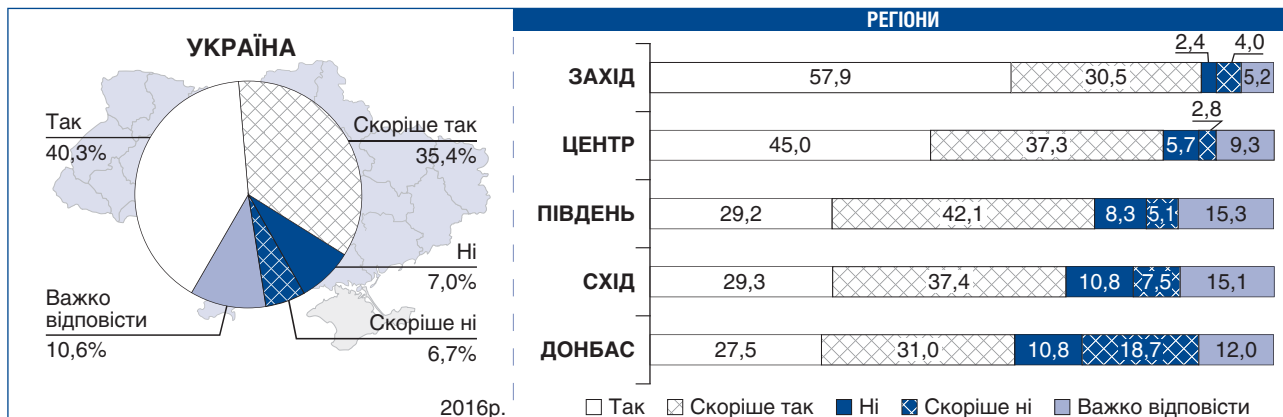

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Мати українське громадянство, український паспорт	47,3	51,9	45,8	40,2	50,5	48,4	48,8	49,2	48,0	46,0	48,6	47,4
Жити на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа	50,8	44,2	51,2	39,1	40,5	47,0	45,1	41,3	47,7	43,3	45,9	43,7
Можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії	32,2	43,3	46,8	52,8	26,9	37,1	40,1	39,9	38,8	45,4	40,7	40,8
Відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій	43,0	32,8	30,6	17,8	25,3	31,6	29,5	33,5	33,1	27,3	37,0	22,0
Мати можливість обирати Президента країни, Верховну Раду, місцеві ради, брати участь у референдумах	29,1	29,3	20,9	33,2	30,3	26,0	31,9	26,0	31,5	30,2	29,5	28,8
Можливість пишатися досягненнями своєї країни та її представників у різних сферах – економіці, науці, мистецтві, спорті	28,4	25,4	27,9	23,7	25,3	27,7	24,9	29,5	25,5	23,6	25,4	26,9
Упевненість, що українська влада захистить свого громадянина, якщо він потрапить у скрутну ситуацію за кордоном	22,2	24,4	26,5	20,5	23,4	22,3	23,3	24,8	26,6	20,7	23,7	23,0
Відчувати свою відмінність від представників інших держав	4,7	3,6	6,0	4,9	3,8	3,4	4,5	6,3	3,3	4,6	4,5	4,3
Інше	0,9	0,9	0,0	0,8	0,0	0,5	0,5	0,6	0,0	1,1	0,9	0,4
Я не громадянин України	0,0	0,1	0,9	0,0	0,0	0,2	0,5	0,0	0,0	0,0	0,0	0,2
Я хоч і громадянин України, але не хочу ним бути	0,5	0,3	0,5	1,3	3,2	1,2	1,3	0,9	0,8	1,1	0,3	2,2
Важко відповісти	1,4	1,2	0,9	2,2	6,3	2,4	1,9	2,7	1,4	2,1	1,2	3,4
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Мати українське громадянство, український паспорт	48,3	42,8	50,0	43,5	52,0	46,1	47,5	47,8	49,2	38,0		
Жити на своїй Батьківщині, де рідний дім, рідня, рідна земля, природа	45,1	41,7	27,3	48,6	43,4	45,7	41,3	43,8	49,3	42,9		
Можливість відчувати турботу з боку влади, мати належні соціальні гарантії	41,5	38,3	42,4	32,9	42,8	42,5	49,8	39,7	35,5	35,2		
Відчувати себе частиною єдиного українського народу, його культури і традицій	33,0	15,8	26,2	25,8	29,9	34,6	25,3	31,1	34,0	35,2		
Мати можливість обирати Президента країни, Верховну Раду, місцеві ради, брати участь у референдумах	28,8	31,5	28,8	23,5	31,3	30,5	27,5	28,1	31,4	43,7		
Можливість пишатися досягненнями своєї країни та її представників у різних сферах – економіці, науці, мистецтві, спорті	27,1	21,2	16,9	23,3	24,6	29,8	17,9	27,6	28,4	37,1		
Упевненість, що українська влада захистить свого громадянина, якщо він потрапить у скрутну ситуацію за кордоном	24,4	14,9	16,7	23,7	23,1	23,9	18,3	25,8	23,6	22,9		
Відчувати свою відмінність від представників інших держав	4,4	3,1	6,1	3,2	4,5	4,7	3,9	4,1	5,2	2,8		
Інше	0,6	0,9	1,5	0,7	0,8	0,4	0,9	0,5	0,7	0,0		
Я не громадянин України	0,0	0,9	0,0	0,2	0,3	0,1	0,2	0,2	0,0	0,0		
Я хоч і громадянин України, але не хочу ним бути	0,3	6,3	1,5	0,5	1,2	1,2	1,5	0,9	0,9	1,4		
Важко відповісти	1,9	2,7	3,0	5,1	1,4	1,1	3,7	1,6	1,5	0,0		

* Респондентам пропонувалося відзначити три прийнятні варіанти відповіді.

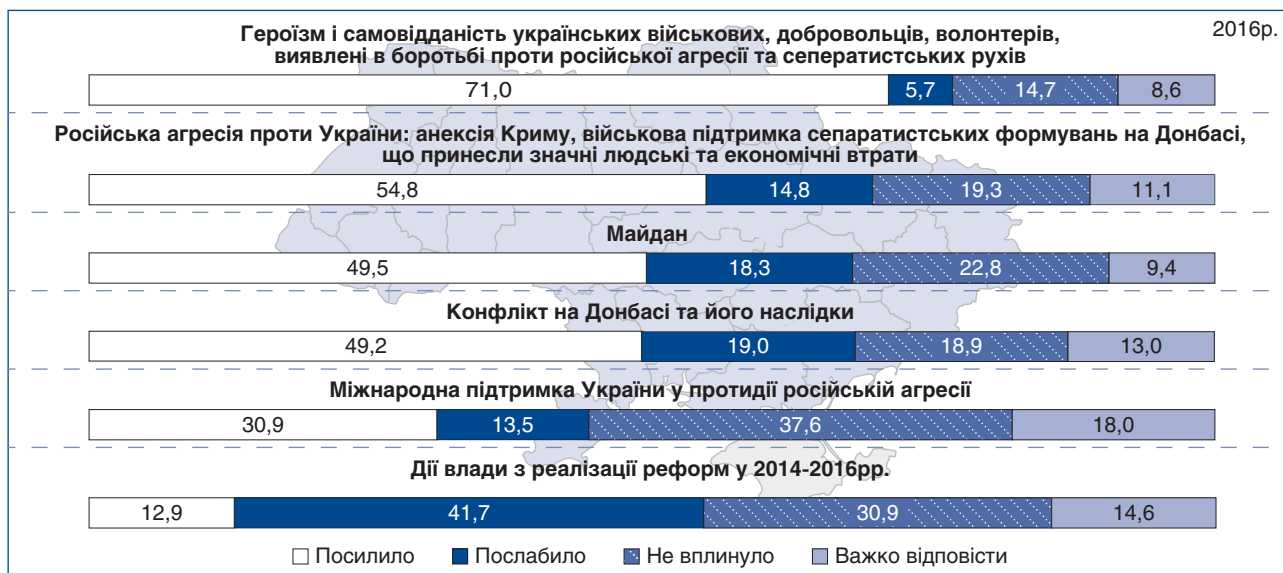
Чи маєте Ви почуття патріотизму, любові до України? % опитаних

	ВІК					МОВА		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Українці	Росіяни
Так	42,7	41,5	40,1	37,7	39,7	51,4	26,1	43,7	20,2
Скоріше так	35,2	34,3	36,1	40,7	32,4	35,2	36,4	36,0	33,2
Ні	5,6	8,0	6,6	6,8	7,8	2,6	13,0	5,0	16,6
Скоріше ні	4,6	5,1	7,2	5,4	9,9	3,3	10,6	5,5	16,6
Важко відповісти	11,9	11,2	9,9	9,5	10,2	7,5	13,9	9,7	13,5

	ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Так	46,2	30,9	41,5	44,2	35,8	41,2	41,5	49,3
Скоріше так	30,8	35,9	37,5	33,5	33,0	35,5	37,6	32,4
Ні	4,6	8,8	6,5	6,6	9,0	6,6	6,7	2,8
Скоріше ні	10,8	10,1	5,7	5,2	9,4	6,4	4,5	8,5
Важко відповісти	7,7	14,3	8,7	10,4	12,9	10,2	9,7	7,0

Оцінка впливу на почуття патріотизму перелічених подій, % опитаних

**Оцінка впливу на почуття патріотизму перелічених подій,
% опитаних**

(продовження)

**Героїзм і самовідданість українських військових, добровольців, волонтерів,
виявлені в боротьбі проти російської агресії та сепаратистських рухів**

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Посилило	90,1	77,9	60,9	52,4	59,2	74,3	70,7	73,1	75,8	64,1	81,6	56,4
Послабило	0,7	3,2	7,4	15,1	5,1	3,6	5,3	5,1	4,9	8,3	2,8	9,8
Не вплинуло	5,9	12,8	12,1	23,5	22,5	12,1	15,2	15,1	12,5	17,6	10,6	20,5
Важко відповісти	3,3	6,1	19,5	8,9	13,3	10,0	8,8	6,6	6,8	9,9	5,1	13,2
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Посилило	75,3	42,5	67,7	64,1	73,9	72,3	62,4	72,6	74,9	80,3		
Послабило	4,2	15,8	3,1	5,1	6,0	5,9	7,9	6,0	3,7	4,2		
Не вплинуло	13,0	26,7	23,1	20,7	12,8	12,5	18,3	14,7	12,0	9,9		
Важко відповісти	7,6	14,9	6,2	10,1	7,3	9,3	11,4	6,7	9,4	5,6		
Російська агресія: анексія Криму, військова підтримка сепаратистських формувань на Донбасі, що принесли значні людські та економічні втрати												
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Посилило	76,1	64,2	39,2	30,9	44,3	58,1	55,2	55,0	57,5	49,9	67,2	39,1
Послабило	5,0	9,4	21,7	29,0	18,4	12,8	13,5	15,1	16,0	16,1	7,5	24,9
Не вплинуло	13,0	15,8	16,6	31,5	22,8	17,2	17,8	18,1	18,4	23,1	16,5	22,5
Важко відповісти	5,9	10,6	22,6	8,6	14,6	11,9	13,5	11,8	8,1	10,8	8,8	13,6
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Посилило	58,9	27,9	54,5	50,7	55,0	57,1	46,0	57,5	57,5	60,0		
Послабило	12,6	29,3	15,2	13,1	16,0	14,5	17,5	15,2	12,4	11,4		
Не вплинуло	18,4	25,2	24,2	25,6	17,9	16,5	23,6	17,8	17,8	17,1		
Важко відповісти	10,1	17,6	6,1	10,6	11,1	11,9	12,9	9,6	12,4	11,4		

**Оцінка впливу на почуття патріотизму перелічених подій,
% опитаних**
(продовження)

Майдан												
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Посилило	76,8	55,8	25,9	27,8	41,5	53,9	50,3	51,1	53,0	42,1	61,9	34,3
Послабило	4,5	13,0	21,8	36,1	25,0	14,3	16,0	16,9	17,4	24,7	8,8	30,6
Не вплинуло	12,8	22,8	29,2	28,3	25,3	22,3	23,4	22,4	20,9	24,3	21,0	24,8
Важко відповісти	5,9	8,4	23,1	7,8	8,2	9,5	10,4	9,7	8,7	8,9	8,3	10,2
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Посилило	53,4	27,0	44,6	44,1	51,0	51,6	40,4	50,6	53,0	67,1		
Послабило	14,8	41,0	20,0	17,5	18,0	19,1	21,8	18,8	14,7	15,7		
Не вплинуло	22,3	23,4	26,2	28,5	21,5	20,4	26,9	22,1	22,0	12,9		
Важко відповісти	9,6	8,6	9,2	9,9	9,5	8,9	10,9	8,5	10,3	4,3		
Конфлікт на Донбасі та його наслідки												
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Посилило	65,0	53,3	37,0	34,5	44,3	48,5	49,1	49,7	52,3	47,1	37,3	58,7
Послабило	7,6	15,4	25,0	32,6	22,2	18,0	19,4	17,8	17,3	21,4	29,9	11,1
Не вплинуло	14,9	17,9	16,2	24,3	22,2	19,2	16,4	20,8	17,9	19,9	20,9	17,3
Важко відповісти	12,5	13,5	21,8	8,6	11,4	14,3	15,1	11,7	12,5	11,6	11,9	12,9
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Посилило	52,6	27,9	50,0	44,2	50,8	50,1	44,5	52,4	49,3	41,4		
Послабило	16,3	37,8	16,7	18,2	19,3	19,5	22,3	18,6	16,8	18,6		
Не вплинуло	18,6	21,2	24,2	24,0	16,2	18,4	20,3	17,5	19,2	21,4		
Важко відповісти	12,6	13,1	9,1	13,6	13,7	12,1	12,9	11,6	14,7	18,6		

**Оцінка впливу на почуття патріотизму перелічених подій,
% опитаних**

(продовження)

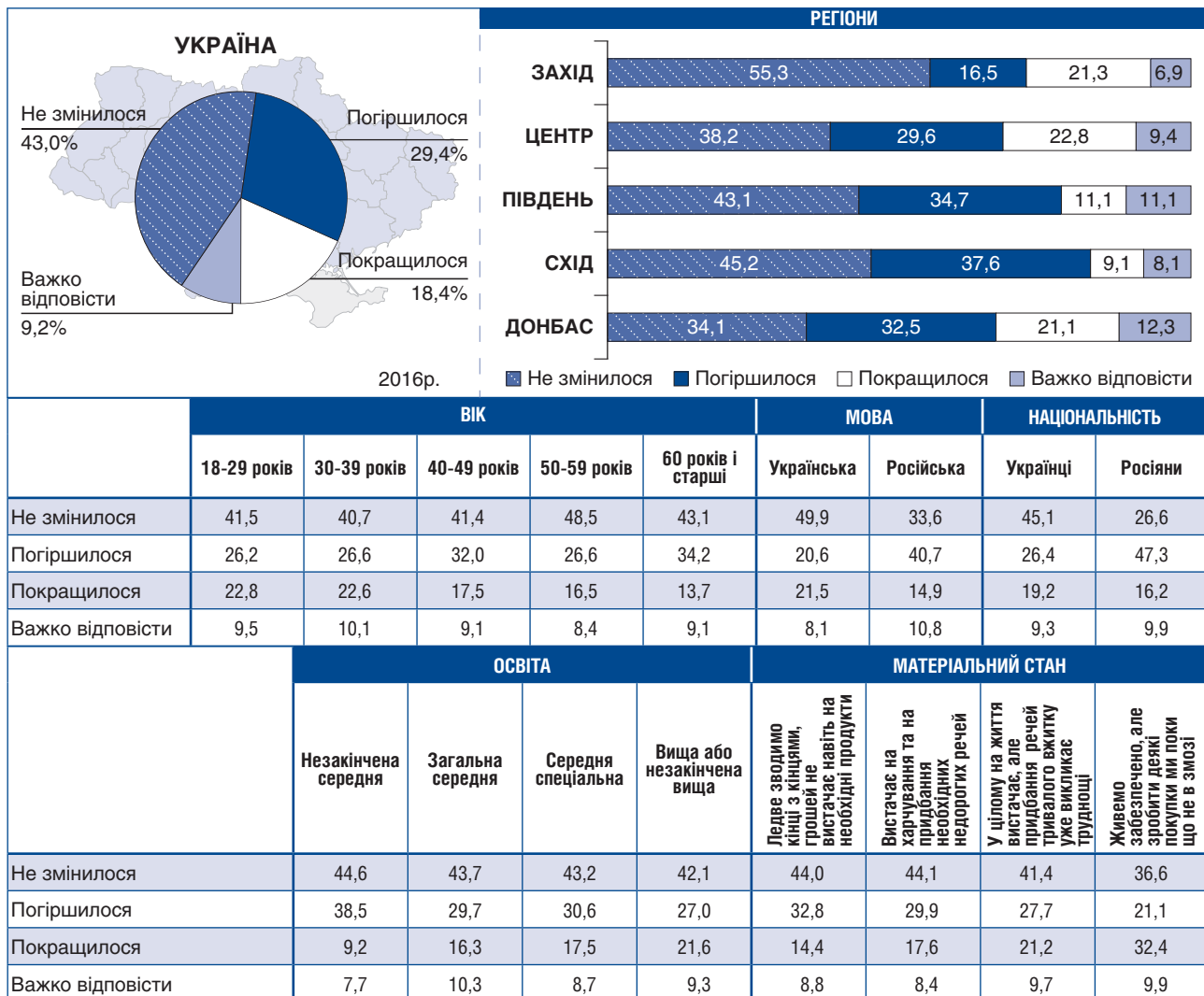
Міжнародна підтримка України у протидії російській агресії

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Посилило	39,2	34,5	23,7	20,7	28,6	33,3	30,5	29,0	34,7	27,7	34,6	25,7
Послабило	11,3	12,5	14,4	23,4	6,3	8,3	14,6	14,8	14,1	15,6	11,8	16,2
Не вплинуло	35,5	35,6	33,5	38,2	47,3	41,5	35,5	36,9	34,7	38,7	37,2	38,8
Важко відповісти	13,9	17,4	28,4	17,7	17,8	17,0	19,4	19,3	16,5	18,0	16,4	19,3
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Посилило	32,6	22,1	21,2	24,7	33,4	32,6	27,1	31,2	31,6	40,8		
Послабило	12,2	21,6	6,1	15,4	13,8	12,8	15,3	14,1	12,3	7,0		
Не вплинуло	37,3	38,7	54,5	41,7	34,5	37,2	40,2	38,2	35,9	31,0		
Важко відповісти	17,9	17,6	18,2	18,2	18,3	17,4	17,5	16,5	20,2	21,1		

Дії влади з реалізації реформ у 2014-2016рр.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Посилило	18,7	13,8	4,7	7,0	15,8	14,6	13,5	10,6	13,4	12,3	15,3	10,1
Послабило	32,7	40,0	45,1	59,0	34,8	34,7	44,0	48,0	39,8	42,7	35,9	49,4
Не вплинуло	37,7	32,8	25,6	21,6	31,6	35,9	26,3	28,1	32,4	30,9	35,3	25,2
Важко відповісти	10,9	13,4	24,7	12,4	17,7	14,8	16,2	13,3	14,4	14,0	13,4	15,3
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Посилило	13,2	14,0	13,8	9,9	13,4	14,1	10,9	13,0	13,5	13,9		
Послабило	40,2	50,7	43,1	40,0	42,5	41,6	39,4	43,6	41,2	40,3		
Не вплинуло	32,3	21,3	35,4	34,7	29,6	29,7	32,6	31,1	29,6	27,8		
Важко відповісти	14,4	14,0	7,7	15,4	14,4	14,6	17,1	12,3	15,7	18,1		

Чи змінилося за останні три роки Ваше ставлення до України? % опитаних

Чи згодні Ви з такими твердженнями? % опитаних

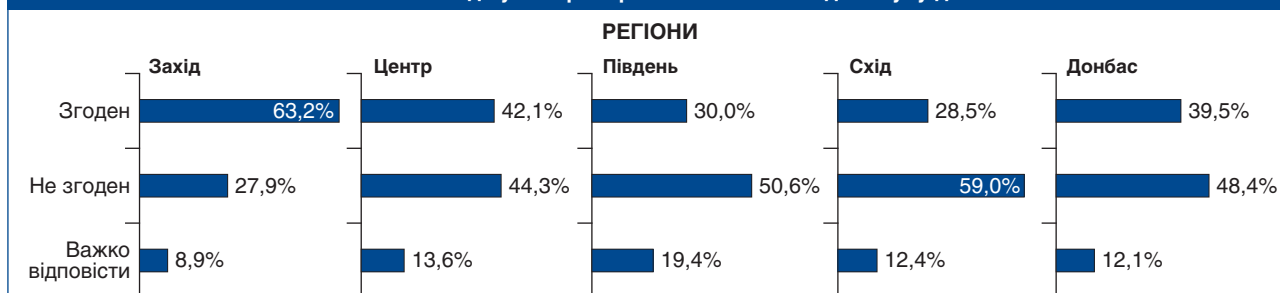
* Сума варіантів відповіді "згоден" і "скоріше згоден".

** Сума варіантів відповіді "не згоден" і "скоріше не згоден".

Чи згодні Ви з такими твердженнями?
% опитаних

(продовження)

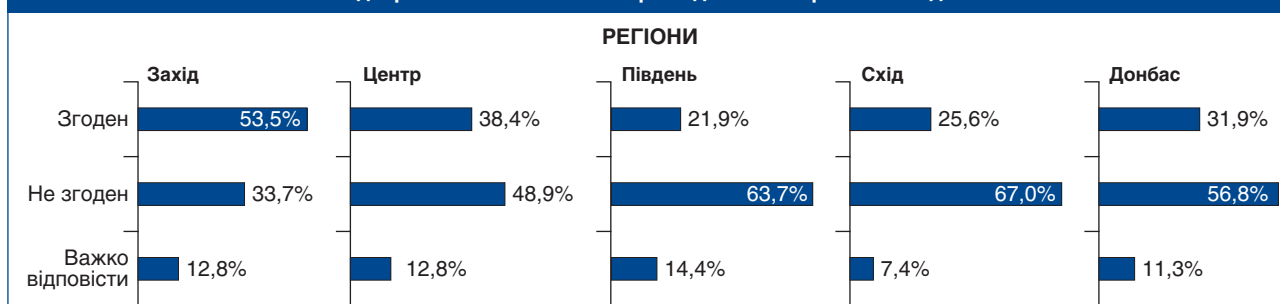
Після зміни влади у 2014р. Україна наблизилася до вступу до ЄС

	ВІК					МОВА		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Українці	Росіяни
Згоден	47,2	42,7	45,7	44,0	34,8	49,1	34,5	44,7	26,2
Не згоден	39,9	45,9	45,8	43,8	48,4	38,5	53,4	42,5	59,0
Важко відповісти	12,9	11,4	8,5	12,2	16,8	12,4	12,1	12,8	14,8

	ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Вистачає на життя, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Згоден	32,3	35,6	42,9	46,5	32,2	41,3	49,4	65,3	
Не згоден	52,3	46,2	44,3	44,2	49,9	46,4	42,1	20,8	
Важко відповісти	15,4	18,2	12,8	9,3	17,9	12,3	8,5	13,9	

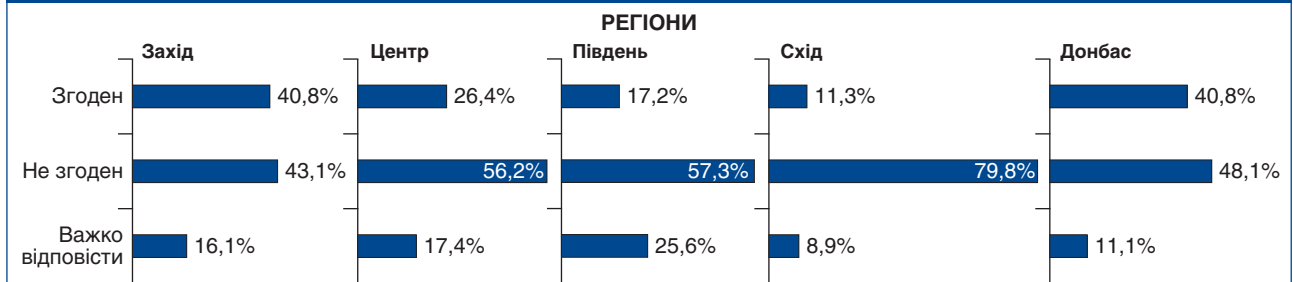
Після зміни влади у 2014р. в Україні збільшився рівень демократії, дотримання політичних і громадянських прав і свобод

	ВІК					МОВА		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Українці	Росіяни
Згоден	42,1	40,0	35,1	36,0	30,5	43,7	28,1	38,7	23,9
Не згоден	44,1	50,9	54,1	52,3	56,7	43,3	62,3	49,1	67,0
Важко відповісти	13,8	9,1	10,8	11,7	12,9	13,0	9,6	12,2	9,1

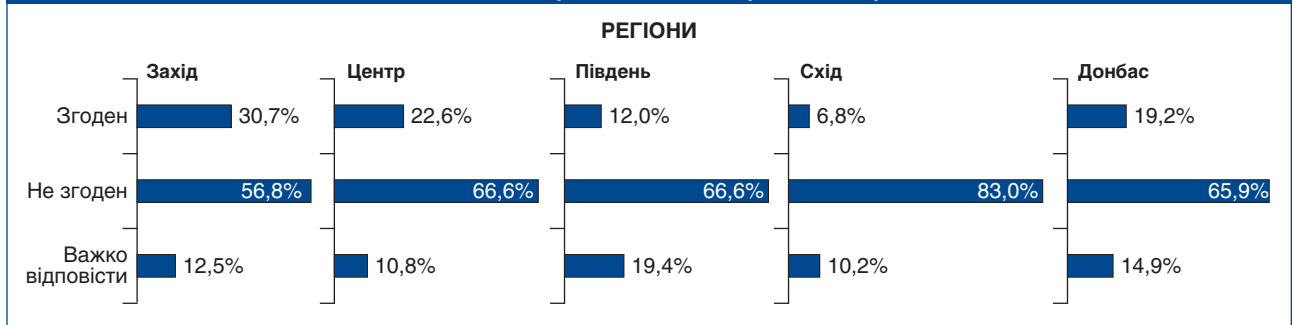
	ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Вистачає на життя, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Згоден	28,8	30,0	35,3	42,2	28,6	35,5	43,0	47,9	
Не згоден	54,5	53,6	53,5	48,6	57,0	53,2	48,4	28,2	
Важко відповісти	16,7	16,4	11,2	9,2	14,4	11,3	8,6	23,9	

Чи згодні Ви з такими твердженнями?
% опитаних

(продовження)
Можна прийняти тимчасове зниження рівня життя заради подальших економічних реформ і зміцнення обороноздатності країни

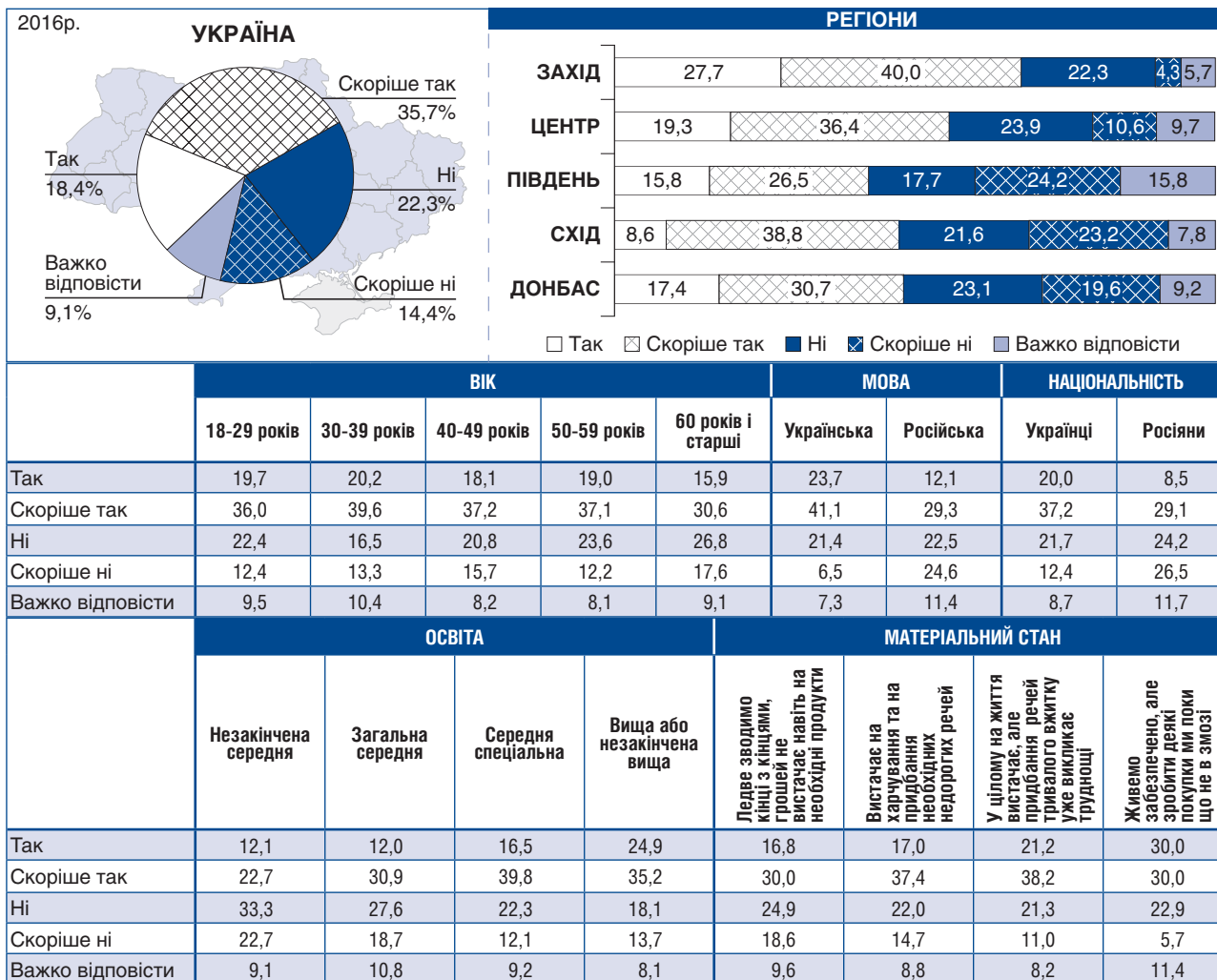
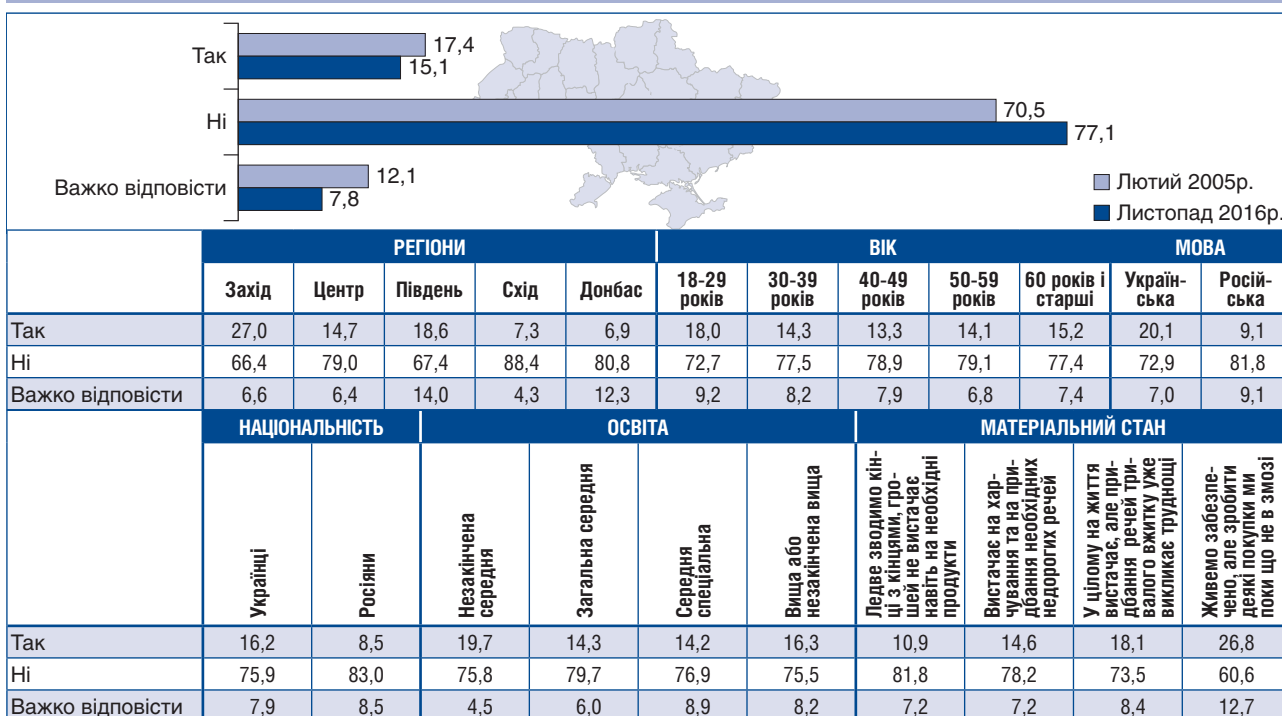
	ВІК					МОВА		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Українці	Росіяни
Згоден	27,8	31,5	27,7	31,5	23,2	32,6	23,2	29,2	20,3
Не згоден	55,7	52,7	59,3	54,1	60,1	51,3	62,6	55,0	65,8
Важко відповісти	16,5	15,9	13,0	14,4	16,7	16,1	14,2	15,8	13,9

	ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Вистачає на життя, але придбання речей трохи важче	Живемо заможніше, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Згоден	19,7	20,2	27,5	33,7	20,8	26,5	35,3	36,1	
Не згоден	60,6	61,3	58,6	51,1	60,6	60,1	49,2	44,4	
Важко відповісти	19,7	18,5	13,9	15,2	18,6	13,4	15,5	19,5	

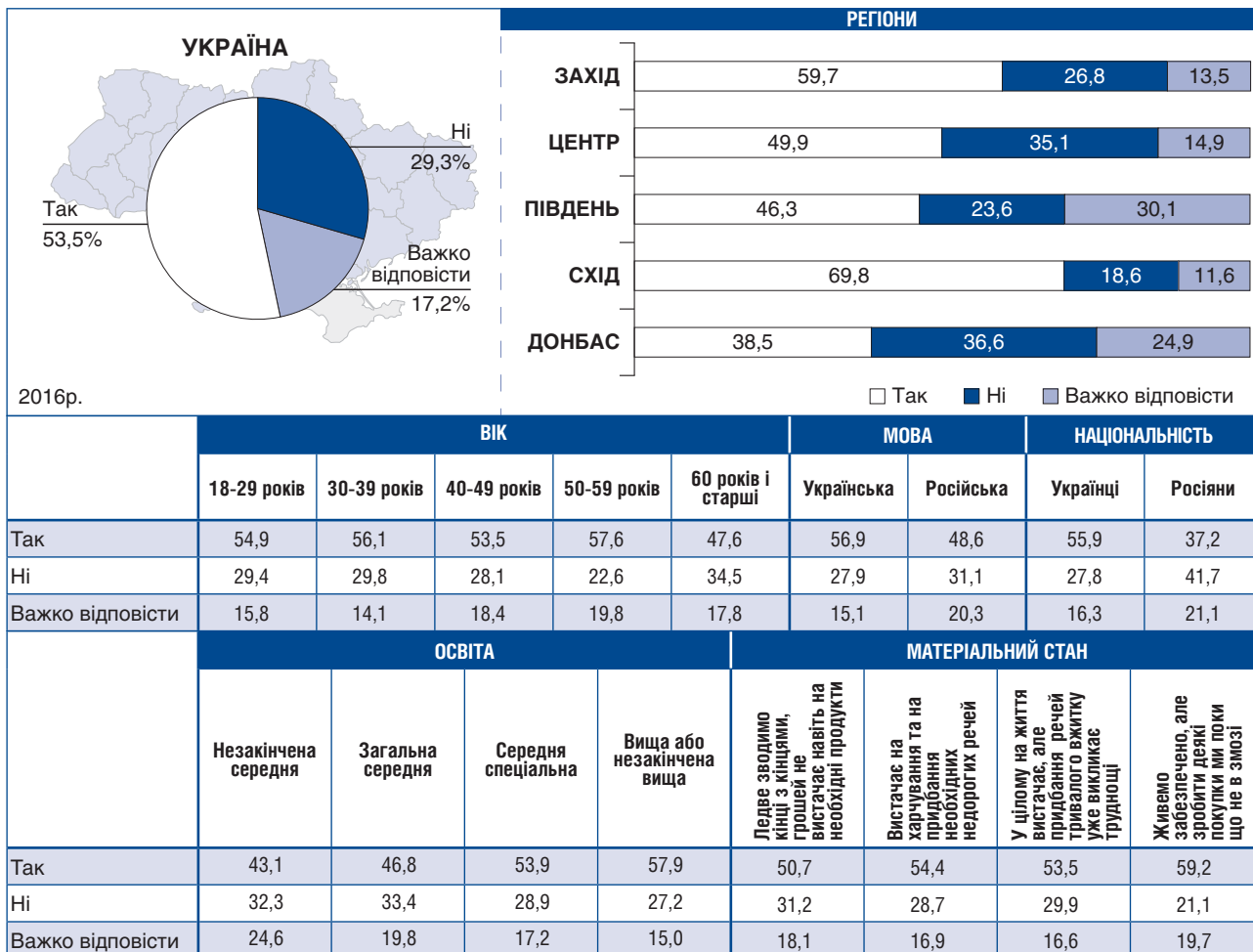
Реформи, які були проведені в Україні за останні три роки, відповідають інтересам більшості громадян України

	ВІК					МОВА		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Українці	Росіяни
Згоден	19,9	21,9	15,9	23,1	18,4	25,2	13,0	20,5	14,9
Не згоден	63,8	66,5	72,6	64,2	70,3	62,1	74,8	66,8	73,4
Важко відповісти	16,3	11,6	11,5	12,7	11,4	12,7	12,2	12,7	11,7

	ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Вистачає на життя, але придбання речей трохи важче	Живемо заможніше, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Згоден	23,0	14,5	19,2	23,1	13,9	19,1	23,4	36,1	
Не згоден	63,1	70,1	70,0	64,2	70,5	70,6	63,4	50,0	
Важко відповісти	13,9	15,4	10,8	12,7	15,6	10,3	13,3	13,9	

Чи відчуваєте Ви особисту відповідальність за долю України?
 % опитаних

Чи відчуваєте Ви себе господарем Української держави?
 % опитаних

Чи маєте Ви потребу відчувати себе господарем Української держави? % опитаних

Чи вважаєте Ви патріотами? % опитаних

Чи вважаєте Ви патріотами?

% опитаних

(продовження)

Українських військовослужбовців, які воюють або воювали в зоні АТО

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	92,4	80,1	75,5	52,0	58,9	75,0	73,1	73,7	76,4	71,0	83,4	60,7
Ні	1,4	6,8	4,2	12,7	13,3	7,0	7,4	6,3	6,8	8,9	4,6	11,5
Це залежить від ситуації	5,0	10,1	12,0	25,1	17,4	10,9	13,3	15,4	12,5	13,9	8,9	18,6
Важко відповісти	1,2	2,9	8,3	10,2	10,4	7,0	6,1	4,5	4,3	6,3	3,1	9,1
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробіть деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	77,9	45,5	71,2	71,0	74,9	74,1	65,1	75,7	77,4		81,7	
Ні	6,3	15,3	7,6	8,3	6,8	8,0	9,6	8,1	5,0		4,2	
Це залежить від ситуації	11,3	23,4	16,7	14,5	12,9	12,2	16,3	11,7	12,7		9,9	
Важко відповісти	4,5	15,8	4,5	6,2	5,4	5,8	8,9	4,6	4,9		4,2	

Себе особисто

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	81,1	69,6	67,0	62,4	49,4	71,0	69,2	67,5	66,6	63,2	77,1	55,6
Ні	3,3	7,1	13,0	11,9	19,6	6,3	9,3	9,9	9,8	12,7	5,2	16,0
Це залежить від ситуації	6,1	10,4	6,5	9,7	14,6	9,7	7,2	9,9	10,9	10,2	6,9	12,9
Важко відповісти	9,5	12,9	13,5	15,9	16,5	12,9	14,3	12,7	12,8	13,9	10,8	15,5
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробіть деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	70,6	46,6	61,5	60,6	66,8	72,1	60,4	67,0	71,2		88,7	
Ні	8,2	20,2	13,8	13,1	9,5	8,0	13,1	10,3	6,9		2,8	
Це залежить від ситуації	8,8	16,1	7,7	9,0	10,6	9,2	10,3	9,5	9,2		7,0	
Важко відповісти	12,5	17,0	16,9	17,3	13,2	10,7	16,2	13,2	12,7		1,4	

Громадян, які працюють і сплачують податки в Україні

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	69,3	54,6	65,6	64,8	37,7	59,6	60,5	55,6	56,9	57,8	62,9	53,0
Ні	2,8	12,6	7,9	6,7	15,8	6,3	9,5	11,2	9,2	11,0	7,1	12,1
Це залежить від ситуації	22,5	19,4	17,7	18,3	34,8	23,4	21,0	23,0	25,5	18,8	20,9	23,4
Важко відповісти	5,4	13,4	8,8	10,2	11,7	10,7	9,0	10,3	8,4	12,4	9,1	11,4
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробіть деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	60,5	42,5	44,6	52,1	57,8	63,3	57,2	58,8	58,8		54,9	
Ні	8,8	14,0	18,5	11,8	9,8	6,8	12,0	10,6	6,4		2,8	
Це залежить від ситуації	20,9	29,4	18,5	22,6	23,0	21,2	16,8	22,3	24,9		31,0	
Важко відповісти	9,8	14,0	18,5	13,6	9,4	8,6	14,0	8,3	9,9		11,3	

Чи вважаєте Ви патріотами?
% опитаних

(продовження)

Президента України П.Порошенка												
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	28,8	23,6	20,9	16,7	24,7	25,5	22,5	25,3	22,2	21,8	25,8	20,9
Ні	45,6	52,0	46,5	61,7	48,1	46,1	49,3	51,2	53,9	54,6	48,8	53,8
Це залежить від ситуації	20,8	12,6	13,5	9,2	15,2	16,7	16,4	15,4	13,0	10,8	15,9	12,1
Важко відповісти	4,7	11,7	19,1	12,4	12,0	11,7	11,7	8,1	10,8	12,7	9,4	13,2
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	24,1	17,9	31,8	21,8	21,8	25,0	18,4	23,4	26,0		36,6	
Ні	49,7	60,1	53,0	52,9	54,0	47,2	57,5	52,3	46,5		32,4	
Це залежить від ситуації	15,3	8,1	7,6	12,9	14,7	15,2	8,5	14,9	16,6		23,9	
Важко відповісти	10,8	13,9	7,6	12,4	9,5	12,6	15,5	9,3	10,8		7,0	
Голову Верховної Ради України А.Парубія												
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	35,3	20,2	9,8	13,7	25,0	21,1	22,6	24,2	23,3	19,4	25,8	17,3
Ні	41,0	54,9	56,7	65,2	48,4	48,3	50,8	53,8	54,5	56,7	49,6	57,0
Це залежить від ситуації	17,5	11,3	14,4	9,2	13,6	15,3	14,4	13,3	12,7	9,7	14,3	11,4
Важко відповісти	6,2	13,6	19,1	11,9	13,0	15,3	12,2	8,8	9,5	14,2	10,3	14,3
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	22,7	14,9	27,3	20,0	19,8	24,5	15,8	21,9	26,2		23,9	
Ні	51,7	61,3	50,0	52,1	57,4	49,3	60,2	54,5	47,1		36,6	
Це залежить від ситуації	13,5	9,0	10,6	11,5	12,9	13,9	7,9	13,3	15,1		23,9	
Важко відповісти	12,1	14,9	12,1	16,4	9,8	12,4	16,2	10,3	11,6		15,5	
Прем'єр-міністра України В.Гройсмана												
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	24,1	21,5	10,2	14,8	19,6	19,9	17,8	21,8	20,3	17,6	22,1	16,1
Ні	48,0	53,1	54,6	62,8	50,0	49,8	49,9	53,5	56,9	56,4	51,0	56,2
Це залежить від ситуації	21,3	12,3	18,1	10,2	17,4	17,0	19,9	16,0	14,1	11,0	16,4	14,2
Важко відповісти	6,6	13,1	17,1	12,1	13,0	13,3	12,5	8,8	8,7	15,0	10,5	13,6
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	20,3	12,6	24,2	19,6	17,5	20,7	13,8	20,8	21,1		21,1	
Ні	52,0	62,3	53,0	53,5	55,9	51,0	60,2	53,4	50,2		36,6	
Це залежить від ситуації	16,1	10,3	7,6	12,9	16,1	16,4	9,0	15,9	18,3		23,9	
Важко відповісти	11,6	14,8	15,2	14,1	10,5	11,9	17,1	9,8	10,4		18,3	

Чи вважаєте Ви патріотами?
 % опитаних

(продовження)

Громадян, які виїждять на заробітки до інших країн

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	26,3	16,5	28,7	13,0	8,5	19,9	18,4	15,7	16,8	18,4	19,8	16,1
Ні	19,7	24,4	18,1	20,8	27,2	18,2	23,9	21,7	24,2	24,3	21,8	23,7
Це залежить від ситуації	45,7	46,2	28,2	51,4	50,0	49,0	44,4	48,2	47,0	41,4	46,9	44,1
Важко відповісти	8,3	12,9	25,0	14,9	14,2	12,9	13,3	14,5	12,0	15,9	11,5	16,1

Важко відповісти	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи валою вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Так	18,7	14,0	18,5	16,4	18,1	18,9	15,1	20,0	17,8	12,7
Ні	23,0	18,0	26,2	23,5	22,7	21,6	23,0	23,1	22,4	12,7
Це залежить від ситуації	45,4	47,7	41,5	43,5	46,1	46,7	45,5	44,6	46,9	53,5
Важко відповісти	12,9	20,3	13,8	16,6	13,0	12,7	16,4	12,3	12,9	21,1

Секретаря РНБО України О.Турчинова

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	22,9	18,4	7,4	12,7	18,4	17,2	15,9	17,5	19,8	16,0	20,1	13,8
Ні	46,8	53,3	62,5	65,7	54,4	51,2	55,8	54,1	56,6	58,0	51,2	60,4
Це залежить від ситуації	20,1	11,2	11,1	8,9	10,4	15,3	14,0	15,4	11,1	8,6	14,7	9,8
Важко відповісти	10,2	17,1	19,0	12,7	16,8	16,3	14,3	13,0	12,5	17,5	14,1	16,0

Важко відповісти	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи валою вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Так	17,9	12,2	20,9	18,6	15,9	17,3	14,5	17,3	18,7	22,5
Ні	54,1	62,9	53,7	54,9	57,7	53,2	60,3	56,2	52,3	36,6
Це залежить від ситуації	13,1	9,0	4,5	10,6	12,9	14,0	6,6	12,9	15,5	21,1
Важко відповісти	14,8	15,8	20,9	15,9	13,6	15,6	18,6	13,6	13,5	19,7

Громадян, які виїждять на заробітки до Росії

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	17,7	11,9	23,7	8,9	4,7	13,6	11,9	11,2	11,9	14,1	12,6	13,6
Ні	39,2	37,4	23,7	25,3	39,6	31,8	35,0	33,5	38,8	33,7	37,4	30,5
Це залежить від ситуації	35,9	39,1	28,4	50,4	40,8	41,3	40,6	43,2	37,9	36,7	40,2	39,1
Важко відповісти	7,1	11,6	24,2	15,4	14,9	13,3	12,5	12,1	11,4	15,6	9,8	16,8

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи валою вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Так	12,6	15,3	9,2	12,2	12,5	13,7	11,6	14,7	11,6	7,0
Ні	36,2	22,1	35,4	38,2	33,9	32,6	33,4	34,1	36,1	29,6
Це залежить від ситуації	39,0	42,3	38,5	34,6	41,2	41,2	39,1	39,9	39,6	43,7
Важко відповісти	12,2	20,3	16,9	15,0	12,4	12,5	15,9	11,3	12,7	19,7

Що Вам необхідно, в першу чергу, для того, щоб відчувати гордість за свою державу? % опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Вона має бути політично стабільною, економічно розвинутою і забезпечувати умови для підвищення життєвого рівня своїх громадян	68,6	66,4	70,2	84,4	57,9	69,7	68,2	66,8	69,6	70,9	68,5	70,3
Вона повинна мати високу обороноздатність, а її політика має бути незалежною від зовнішніх впливів	19,4	23,6	18,1	9,1	16,8	19,9	19,4	18,4	18,4	16,7	21,0	15,3
Вона має користуватись авторитетом і повагою на міжнародній арені	7,8	7,0	5,6	4,0	15,5	8,0	7,4	10,6	6,8	6,7	6,5	9,6
Її культура, мистецтво і спорт мають бути широко відомими та популярними у світі	1,2	0,9	1,9	1,3	3,2	0,7	2,1	1,2	1,6	1,5	1,2	1,9
Важко відповісти	3,1	2,2	4,2	1,1	6,6	1,7	2,9	3,0	3,5	4,2	3,0	2,9
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко	Викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Вона має бути політично стабільною, економічно розвинутою і забезпечувати умови для підвищення життєвого рівня своїх громадян	68,9	73,9	69,7	62,7	70,2	72,3	73,4	68,8	65,8	76,1		
Вона повинна мати високу обороноздатність, а її політика має бути незалежною від зовнішніх впливів	19,9	10,4	15,2	21,9	18,7	16,5	14,4	17,8	24,5	12,7		
Вона має користуватись авторитетом і повагою на міжнародній арені	7,2	9,0	7,6	9,0	6,8	8,0	7,4	9,0	5,8	5,6		
Її культура, мистецтво і спорт мають бути широко відомими та популярними у світі	1,2	2,3	0,0	1,8	1,5	1,2	0,7	1,5	1,7	2,8		
Важко відповісти	2,8	4,5	7,6	4,6	2,8	2,1	4,1	2,9	2,2	2,8		

Чи вірите Ви...? % опитаних

Чи вірите Ви...?

% опитаних

(продовження)

Що Україна подолає існуючі проблеми і труднощі і стане заможною, процвітаючою державою

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	71,4	60,1	36,6	47,4	52,4	63,1	56,4	56,8	56,9	50,6	64,7	45,9
Ні	13,2	19,4	25,5	32,3	23,8	18,0	20,5	23,9	18,2	27,4	15,8	30,1
Важко відповісти	15,4	20,5	38,0	20,2	23,8	18,9	23,1	19,3	24,9	22,1	19,5	24,0
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо за безпечено, але зробіть деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	59,4	39,2	53,0	48,8	57,7	59,8	46,5	59,5	58,1	69,0		
Ні	18,9	38,7	21,2	25,6	22,7	19,1	29,3	22,1	17,4	11,3		
Важко відповісти	21,7	22,1	25,8	25,6	19,5	21,1	24,2	18,3	24,5	19,7		

У перспективі гідного життя в Україні для Ваших дітей, онуків

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	71,2	56,9	42,6	41,9	52,1	59,1	57,0	56,6	57,1	47,3	63,4	44,1
Ні	11,3	20,9	27,3	31,4	22,4	16,8	19,6	22,9	19,6	27,9	16,9	28,5
Важко відповісти	17,5	22,2	30,1	26,8	25,6	24,1	23,3	20,5	23,4	24,7	19,7	27,4
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо за безпечено, але зробіть деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	57,4	38,7	52,3	50,0	54,0	59,0	44,2	55,2	60,8	77,5		
Ні	20,2	32,4	21,5	23,3	22,6	19,9	29,8	22,9	14,2	12,7		
Важко відповісти	22,4	28,8	26,2	26,7	23,4	21,1	26,0	21,8	25,0	9,9		

У власні перспективи гідного життя в Україні

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	50,9	42,8	29,2	27,4	35,0	50,5	47,2	37,5	38,3	25,6	46,8	29,4
Ні	33,2	35,0	38,0	51,3	40,1	26,0	30,5	39,3	38,9	54,3	34,9	43,4
Важко відповісти	15,9	22,2	32,9	21,2	24,9	23,5	22,3	23,3	22,8	20,1	18,3	27,2
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо за безпечено, але зробіть деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	41,9	23,0	27,7	30,9	39,7	44,2	26,5	38,7	47,2	67,1		
Ні	36,2	55,4	47,7	47,7	39,5	32,0	53,6	40,0	27,4	15,7		
Важко відповісти	21,9	21,6	24,6	21,4	20,8	23,9	19,9	21,3	25,4	17,1		

Чи згодні Ви з такими твердженнями?
% опитаних

2016р.

Українські військові сьогодні є єдиним гарантом безпеки громадян України, суверенітету й територіальної цілісності Української держави

Якби не самовідданість учасників АТО, добровольців, мобілізованих військовослужбовців, волонтерів, то України сьогодні вже не існувало б

□ Згоден* ■ Не згоден** ▒ Важко відповісти

Українські військові сьогодні є єдиним гарантом безпеки громадян України, суверенітету й територіальної цілісності Української держави

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Згоден*	86,1	77,5	75,0	48,1	64,8	75,7	69,3	69,1	75,4	69,1	80,8	59,0
Не згоден**	10,4	14,6	12,5	41,9	22,2	16,7	21,1	22,7	18,4	19,9	13,7	28,4
Важко відповісти	3,5	7,9	12,5	10,0	13,0	7,6	9,6	8,2	6,2	11,0	5,6	12,6
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Валого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Згоден*	74,8	49,1	77,0	73,2	72,4	69,7	66,8	73,7	74,0	68,1		
Не згоден**	17,0	38,3	13,9	16,6	19,3	22,4	19,9	20,8	17,6	19,5		
Важко відповісти	8,2	12,6	9,1	10,2	8,3	7,9	13,3	5,5	8,4	12,4		

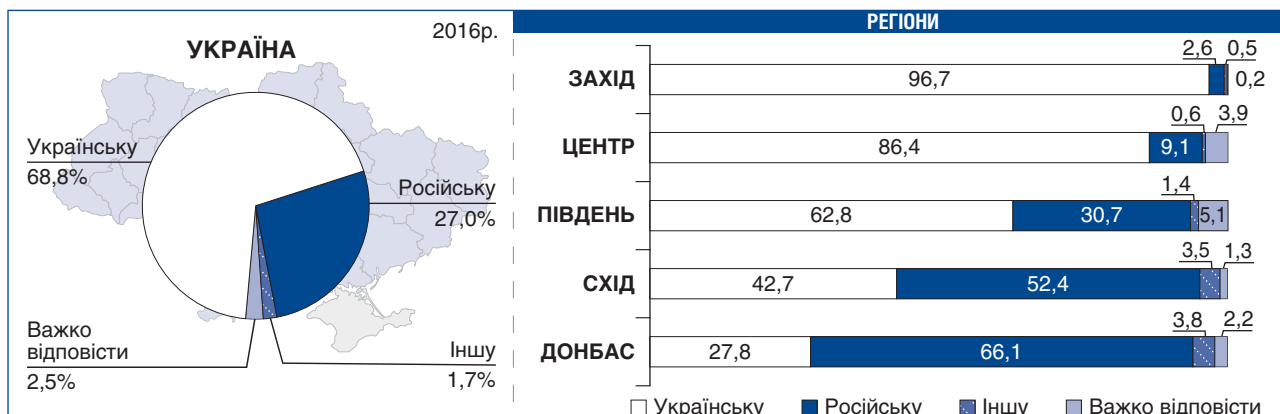
Якби не самовідданість учасників АТО, добровольців, мобілізованих військовослужбовців, волонтерів, то України сьогодні вже не існувало б

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Згоден*	89,3	75,4	72,0	44,9	64,4	75,7	67,9	68,2	72,9	68,4	79,6	58,4
Не згоден**	5,9	14,1	13,5	40,1	22,1	14,9	19,4	20,9	17,6	19,2	12,6	27,0
Важко відповісти	4,8	10,5	14,5	15,0	13,5	9,4	12,7	10,9	9,5	12,4	7,8	14,6
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Валого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Згоден*	74,2	47,1	72,7	73,4	71,2	68,2	63,7	73,6	70,7	74,3		
Не згоден**	15,4	39,0	15,2	11,6	19,0	21,9	21,1	18,7	17,2	7,1		
Важко відповісти	10,4	13,9	12,1	15,0	9,8	9,9	15,2	7,7	12,1	18,6		

* Сума варіантів відповіді "згоден" і "скоріше згоден".

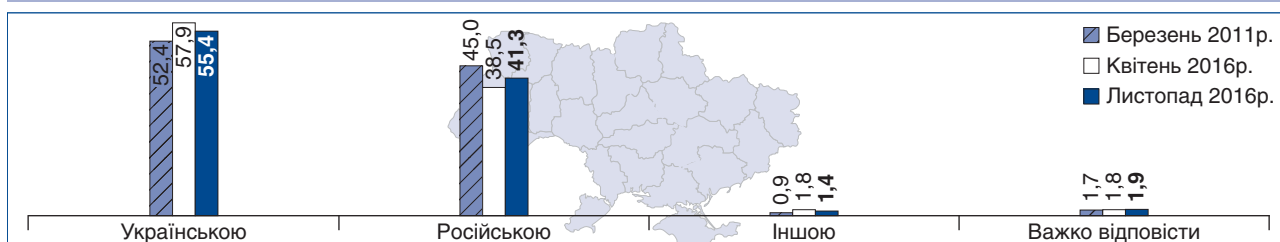
** Сума варіантів відповіді "не згоден" і "скоріше не згоден".

Яку мову Ви вважаєте рідною? % опитаних

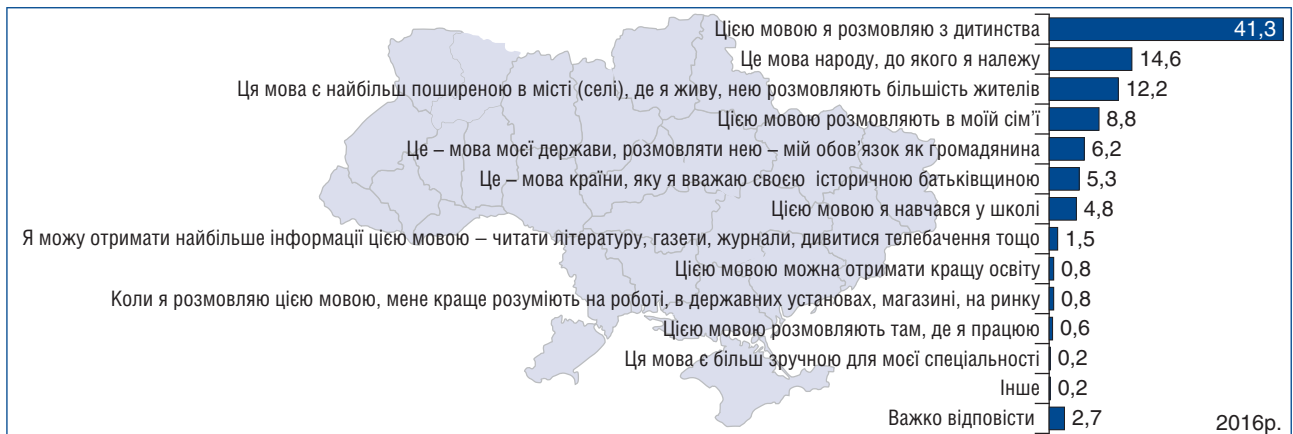
	ВІК					МОВА		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Українці	Росіяни
Українську	73,3	67,4	69,3	67,8	66,6	98,6	30,3	78,7	9,9
Російську	22,6	26,8	27,1	27,6	30,0	0,9	63,6	18,4	89,6
Іншу	1,2	1,3	0,9	3,3	1,7	0,3	2,3	0,7	0,5
Важко відповісти	2,9	4,5	2,7	1,4	1,7	0,3	3,8	2,3	0,0
	ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Українську	71,2	68,3	71,4	66,3	62,6	71,8	69,4	78,9	
Російську	24,2	26,0	26,0	28,9	34,8	24,0	25,9	16,9	
Іншу	0,0	3,2	0,6	1,8	1,3	1,9	2,1	0,0	
Важко відповісти	4,5	2,5	2,0	3,0	1,3	2,4	2,6	4,2	

Якою мовою Ви переважно розмовляєте вдома? % опитаних

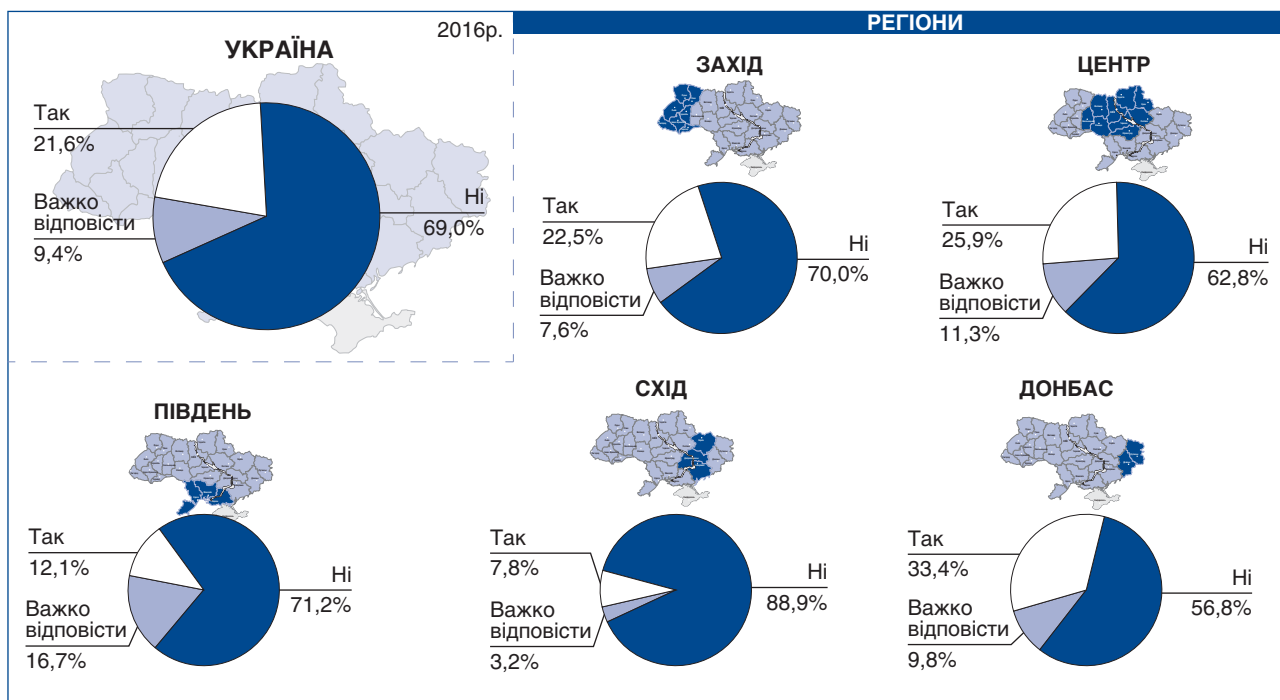

	РЕГІОНИ					ВІК				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Українською	95,0	74,4	33,5	28,8	7,6	57,5	50,7	54,4	56,8	56,9
Російською	3,8	21,8	60,5	67,2	90,5	40,8	44,0	43,8	40,5	38,7
Іншою	0,7	0,7	1,4	3,5	1,3	0,2	2,4	0,6	1,6	1,9
Важко відповісти	0,5	3,1	4,7	0,5	0,6	1,5	2,9	1,2	1,1	2,5

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА			МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Українською	63,2	9,0	66,7	61,2	58,8	47,5	52,8	59,4	52,1	56,3
Російською	34,0	90,1	27,3	35,6	37,7	49,9	42,8	37,8	45,8	39,4
Іншою	1,3	0,5	1,5	1,6	1,3	1,2	2,4	1,3	0,9	0,0
Важко відповісти	1,5	0,5	4,5	1,6	2,2	1,4	2,0	1,4	1,1	4,2

Що найбільшою мірою визначає вибір мови, якою Ви розмовляєте?
 % опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Цією мовою я розмовляю з дитинства	49,5	37,1	38,1	41,1	41,5	41,7	41,0	39,6	42,7	41,3	43,4	38,8
Це мова народу, до якого я належу	19,2	19,0	11,9	5,9	11,1	14,1	13,8	12,7	16,0	15,9	18,1	9,6
Ця мова є найбільш поширеною в місті (селі), де я живу, нею розмовляють більшість жителів	3,6	10,9	21,6	20,7	9,8	10,7	13,6	12,7	10,3	13,3	7,6	17,3
Цією мовою розмовляють в моїй сім'ї	3,6	10,0	9,2	13,7	7,3	7,8	7,7	7,6	9,8	10,2	7,8	10,5
Це – мова моєї держави, розмовляти нею – мій обов'язок як громадянина	10,4	4,6	2,8	5,9	6,3	5,3	8,8	11,2	3,8	3,6	7,3	4,8
Це – мова країни, яку я вважаю своєю історичною батьківщиною	5,5	5,5	1,8	2,7	10,4	6,3	4,3	5,4	5,7	5,1	5,5	5,6
Цією мовою я навчався у школі	1,9	7,1	4,1	3,8	5,1	7,0	4,3	4,5	4,6	3,6	4,3	5,5
Я можу отримати найбільше інформації цією мовою – читати літературу, газети, журнали, дивитися телебачення тощо	1,4	1,2	2,3	1,1	2,5	1,5	0,8	1,2	2,2	1,7	1,1	1,9
Цією мовою можна отримати кращу освіту	0,5	0,9	0,0	0,8	1,9	1,0	1,1	1,2	0,3	0,6	0,9	0,8
Коли я розмовляю цією мовою, мене краще розуміють на роботі, в державних установах, магазинах, на ринку	0,7	0,4	1,8	1,6	0,0	1,2	0,5	0,6	0,5	0,9	0,6	1,0
Цією мовою розмовляють там, де я працюю	0,0	0,7	1,8	0,5	0,6	1,5	1,1	0,3	0,3	0,2	0,4	1,1
Ця мова є більш зручною для моєї спеціальності	0,0	0,4	0,0	0,3	0,0	0,2	0,3	0,3	0,0	0,2	0,3	0,1
Інше	0,0	0,4	0,0	0,5	0,0	0,0	0,3	0,6	0,3	0,2	0,3	0,2
Важко відповісти	3,8	1,7	4,6	1,3	3,5	1,7	2,7	2,1	3,5	3,2	2,6	2,6
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Цією мовою я розмовляю з дитинства	41,2	43,9	40,9	43,2	41,4	40,1	46,3	40,6	40,9	34,7		
Це мова народу, до якого я належу	15,2	11,7	13,6	15,0	14,8	14,4	12,2	15,4	14,6	16,7		
Ця мова є найбільш поширеною в місті (селі), де я живу, нею розмовляють більшість жителів	11,9	13,0	10,6	10,9	13,8	11,4	14,0	13,0	10,3	6,9		
Цією мовою розмовляють в моїй сім'ї	8,6	9,0	7,6	11,3	8,8	7,4	8,5	9,1	8,4	6,9		
Це – мова моєї держави, розмовляти нею – мій обов'язок як громадянина	6,8	1,3	7,6	3,0	5,9	8,2	3,9	5,2	9,3	6,9		
Це – мова країни, яку я вважаю своєю історичною батьківщиною	4,7	9,0	4,5	4,2	4,6	6,8	4,4	5,3	4,7	9,7		
Цією мовою я навчався у школі	5,2	2,2	7,6	6,0	4,1	4,5	4,4	5,3	4,5	2,8		
Я можу отримати найбільше інформації цією мовою – читати літературу, газети, журнали, дивитися телебачення тощо	1,3	2,7	0,0	0,9	1,2	2,3	0,9	1,2	2,4	4,2		
Цією мовою можна отримати кращу освіту	0,8	0,9	1,5	1,6	0,8	0,4	1,1	0,8	0,7	0,0		
Коли я розмовляю цією мовою, мене краще розуміють на роботі, в державних установах, магазинах, на ринку	0,7	0,9	1,5	0,2	0,8	1,0	0,9	0,7	0,7	1,4		
Цією мовою розмовляють там, де я працюю	0,7	0,4	0,0	0,7	0,4	0,8	0,7	0,5	0,9	0,0		
Ця мова є більш зручною для моєї спеціальності	0,2	0,0	0,0	0,2	0,3	0,1	0,0	0,4	0,0	0,0		
Інше	0,2	0,9	0,0	0,2	0,1	0,4	0,0	0,3	0,4	0,0		
Важко відповісти	2,5	4,0	4,5	2,5	3,1	2,1	2,8	2,2	2,1	9,7		

Чи відчуваєте Ви потребу в покращенні свого рівня володіння українською мовою?
 % опитаних

	ВІК					МОВА		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Українці	Росіяни
Так	26,9	26,1	21,8	18,7	16,0	22,0	21,1	22,1	18,9
Ні	63,6	64,4	71,9	69,4	74,7	69,2	69,5	68,8	70,7
Важко відповісти	9,5	9,6	6,3	11,9	9,3	8,8	9,4	9,1	10,4

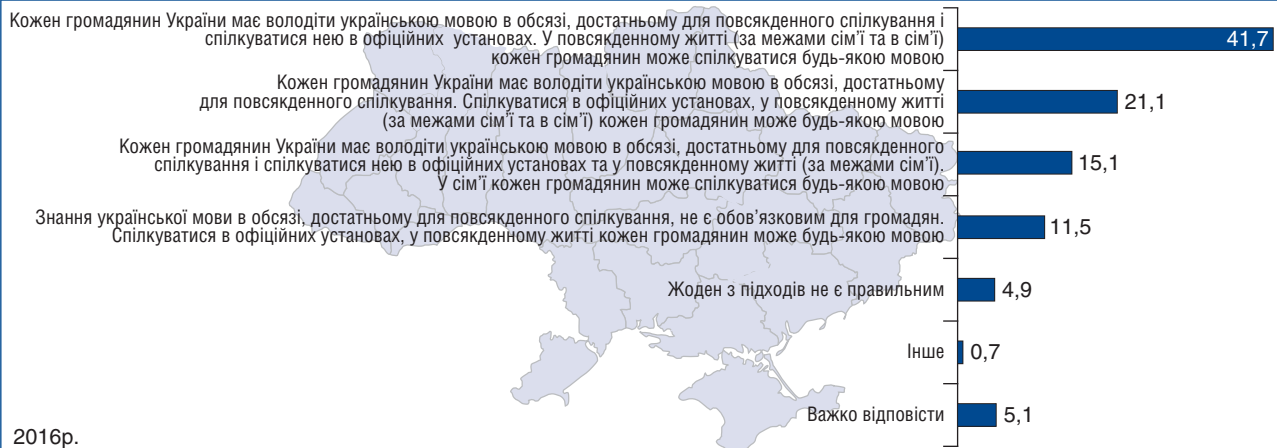
	ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Так	16,7	19,1	19,8	25,5	19,0	22,7	20,7	26,8
Ні	74,2	69,2	71,0	66,3	70,2	69,6	69,3	53,5
Важко відповісти	9,1	11,7	9,2	8,2	10,7	7,7	9,9	19,7

Якби Вам запропонували наступні можливості для покращення свого рівня володіння українською мовою, якими б з них Ви скористалися?*

% тих, хто відчуває потребу в покращенні свого рівня володіння українською мовою

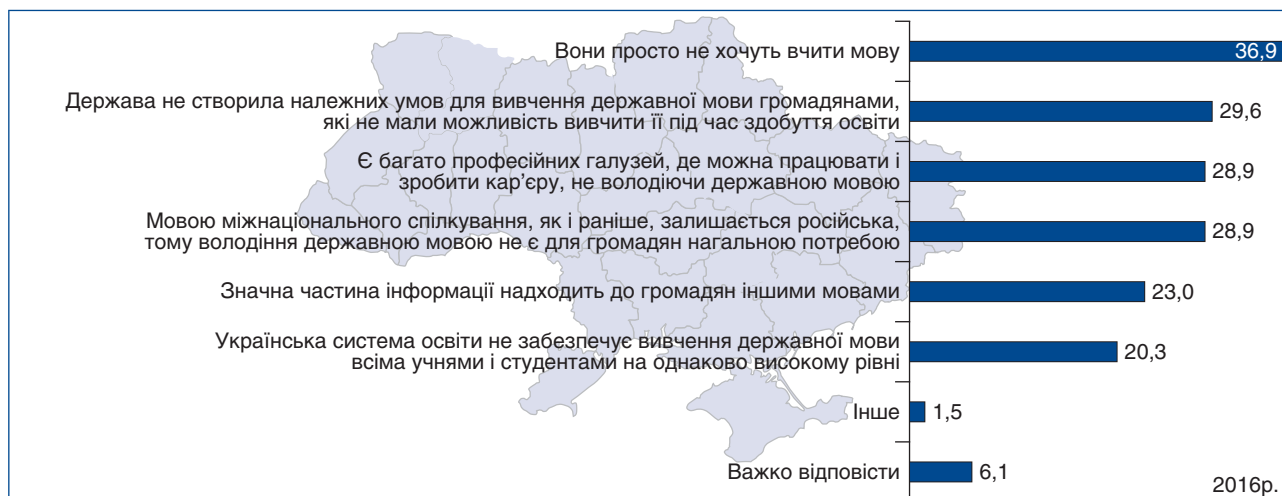
* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Який підхід до мовної політики Ви вважаєте правильним?
 % опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування і спілкуватися нею в офіційних установах. У повсякденному житті (за межами сім'ї та в сім'ї) кожен громадянин може спілкуватися будь-якою мовою	48,8	42,2	26,0	48,9	32,9	43,0	40,4	44,4	40,1	41,3	49,1	32,5
Кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування. Спілкуватися в офіційних установах, у повсякденному житті (за межами сім'ї та в сім'ї) кожен громадянин може будь-якою мовою	16,8	28,7	20,9	20,7	10,8	24,0	21,0	22,4	20,9	18,1	22,1	19,8
Кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування і спілкуватися нею в офіційних установах та у повсякденному житті (за межами сім'ї). У сім'ї кожен громадянин може спілкуватися будь-якою мовою	24,9	12,8	19,5	9,1	11,1	14,1	15,7	15,4	17,3	13,5	16,6	13,2
Знання української мови в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування, не є обов'язковим для громадян. Спілкуватися в офіційних установах, у повсякденному житті кожен громадянин може будь-якою мовою	2,1	7,3	18,6	12,1	27,5	10,9	12,0	9,7	11,1	12,9	3,8	21,0
Жоден з підходів не є правильним	2,1	2,9	5,6	6,7	10,4	3,9	5,9	3,0	4,1	6,8	3,0	7,6
Інше	0,2	0,9	0,5	0,3	1,3	0,2	1,6	0,0	0,3	1,1	0,4	0,7
Важко відповісти	5,0	5,2	8,8	2,2	6,0	3,9	3,5	5,1	6,2	6,3	5,0	5,2
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трибального вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування і спілкуватися нею в офіційних установах. У повсякденному житті (за межами сім'ї та в сім'ї) кожен громадянин може спілкуватися будь-якою мовою	44,4	23,9	50,7	40,0	38,0	46,0	45,4	41,4	37,9	45,7		
Кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування. Спілкуватися в офіційних установах, у повсякденному житті (за межами сім'ї та в сім'ї) кожен громадянин може будь-якою мовою	22,3	14,0	14,9	17,3	24,8	20,1	16,4	21,9	24,6	20,0		
Кожен громадянин України має володіти українською мовою в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування і спілкуватися нею в офіційних установах та у повсякденному житті (за межами сім'ї). У сім'ї кожен громадянин може спілкуватися будь-якою мовою	15,1	15,3	11,9	15,0	15,9	14,7	12,2	14,9	17,0	18,6		
Знання української мови в обсязі, достатньому для повсякденного спілкування, не є обов'язковим для громадян. Спілкуватися в офіційних установах, у повсякденному житті кожен громадянин може будь-якою мовою	8,4	29,7	4,5	16,4	10,4	10,0	14,4	11,1	10,3	8,6		
Жоден з підходів не є правильним	4,2	10,8	7,5	3,9	5,1	4,9	5,0	5,2	4,1	4,3		
Інше	0,6	0,5	1,5	1,2	0,5	0,4	0,2	0,5	1,3	0,0		
Важко відповісти	5,0	5,9	9,0	6,2	5,4	3,8	6,3	4,8	4,9	2,9		

Чому досить значна частка громадян України погано володіють державною мовою?*
% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Вони просто не хочуть вчити мову	49,9	32,1	21,4	45,6	30,1	37,6	37,5	33,7	38,3	36,7	40,9	31,3
Держава не створила належних умов для вивчення державної мови громадянами, які не мали можливість вивчити її під час здобуття освіти	30,5	31,3	24,7	25,3	33,2	29,1	27,9	31,1	31,0	29,4	32,0	26,3
Є багато професійних галузей, де можна працювати і зробити кар'єру, не володіючи державною мовою	31,2	35,5	26,4	24,8	18,0	32,5	27,9	29,6	27,6	27,2	30,4	25,6
Мовою міжнаціонального спілкування, як і раніше, залишається російська, тому володіння державною мовою не є для громадян нагальною потребою	23,2	23,6	40,9	34,2	33,9	28,9	29,2	28,7	29,5	28,5	21,3	37,9
Значна частина інформації надходить до громадян іншими мовами	32,7	21,0	24,5	15,6	21,8	22,8	21,8	28,4	21,5	21,5	25,1	19,5
Українська система освіти не забезпечує вивчення державної мови всіма учнями і студентами на однаково високому рівні	16,5	19,0	18,1	18,3	31,6	19,7	21,0	22,0	19,0	20,0	19,1	22,1
Інше	2,1	1,3	0,0	2,7	0,6	1,5	1,3	2,1	0,8	1,7	1,9	1,1
Важко відповісти	3,8	6,2	12,5	3,2	7,9	4,6	6,9	4,8	7,1	6,7	4,6	8,3
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Вони просто не хочуть вчити мову	37,4	31,4	40,9	38,0	35,2	37,4	36,5	37,2	36,4	40,8		
Держава не створила належних умов для вивчення державної мови громадянами, які не мали можливість вивчити її під час здобуття освіти	29,7	26,1	27,7	30,4	32,3	26,6	33,0	29,0	28,2	29,6		
Є багато професійних галузей, де можна працювати і зробити кар'єру, не володіючи державною мовою	30,1	19,8	16,7	29,5	28,5	29,9	23,2	29,7	32,0	34,3		
Мовою міжнаціонального спілкування, як і раніше, залишається російська, тому володіння державною мовою не є для громадян нагальною потребою	28,3	32,0	16,9	27,2	28,9	31,2	26,4	30,5	30,1	21,1		
Значна частина інформації надходить до громадян іншими мовами	23,7	16,7	13,6	21,9	21,5	26,1	18,8	24,2	23,9	30,0		
Українська система освіти не забезпечує вивчення державної мови всіма учнями і студентами на однаково високому рівні	20,4	16,7	22,7	19,4	19,7	21,3	20,8	18,9	23,0	19,7		
Інше	1,6	0,4	1,5	1,4	2,0	0,8	2,0	1,3	1,5	0,0		
Важко відповісти	5,9	8,1	10,6	6,5	5,6	5,9	6,1	5,5	5,8	9,9		

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Чи згодні Ви з такими твердженнями?
% опитаних

**Спілкування державною українською мовою – це вияв поваги до себе
як до громадянина України та до своєї держави – України**

**У країні, де титульна нація становить переважну більшість населення,
громадяни всіх національностей мають знати її мову**

**Українська мова, яка багато років зазнавала утисків, потребує сприяння з боку держави її розвитку і поширенню,
незалежно від того, як це впливає на становище інших мов**

**Держава має право обмежувати на своїй території сфери використання інших мов,
крім державної, як це робиться, наприклад, у Франції**

☐ Так ☒ Ні ☐ Важко відповісти

2016р.

**Спілкування державною українською мовою – це вияв поваги до себе
як громадянина України та до своєї держави – України**

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	94,6	78,4	56,9	64,7	58,0	75,2	76,6	73,2	73,7	71,3	87,5	56,2
Ні	1,9	10,6	16,2	20,2	19,6	11,7	11,2	12,7	12,7	14,0	6,5	21,0
Важко відповісти	3,5	11,0	26,9	15,1	22,4	13,1	12,2	14,2	13,6	14,6	5,9	22,8
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	78,6	42,8	78,5	69,7	75,1	74,8	71,3	74,2	74,2	74,2	83,1	
Ні	10,0	30,2	12,3	13,6	13,6	11,0	14,9	12,4	11,6	11,6	8,5	
Важко відповісти	11,4	27,0	9,2	16,8	11,4	14,3	13,8	13,4	14,2	14,2	8,5	

**У країні, де титульна нація становить переважну більшість населення,
громадяни усіх національностей мають знати її мову**

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	87,0	70,7	59,3	63,6	53,2	67,9	68,4	71,6	68,6	68,3	79,0	56,4
Ні	5,4	13,6	14,4	18,9	25,0	14,8	14,3	14,5	14,4	15,4	9,8	21,3
Важко відповісти	7,6	15,7	26,4	17,5	21,8	17,3	17,2	13,9	17,1	16,3	11,2	22,4
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	72,3	46,6	72,3	65,0	67,9	72,2	64,8	68,7	72,7	72,7	71,4	
Ні	12,3	31,4	10,8	14,1	17,1	12,8	16,8	15,0	12,7	12,7	15,7	
Важко відповісти	15,4	22,0	16,9	21,0	15,0	15,1	18,3	16,2	14,6	14,6	12,9	

Чи згодні Ви з такими твердженнями?

% опитаних

(продовження)

Українська мова, яка багато років зазнавала утисків, потребує сприяння з боку держави її розвитку і поширенню, незалежно від того, як це впливає на становище інших мов

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	86,8	63,8	42,3	36,1	46,8	58,7	61,8	57,7	61,4	54,8	72,3	40,6
Ні	4,7	13,2	20,5	39,1	24,4	15,5	18,3	23,3	16,8	19,9	10,1	29,8
Важко відповісти	8,5	23,0	37,2	24,8	28,8	25,7	19,9	19,0	21,7	25,2	17,6	29,6

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				Українська	Російська
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче		
Так	63,3	26,6	53,0	53,2	60,1	60,6	47,2	60,9	63,9	66,2		
Ні	15,7	39,2	22,7	17,3	18,8	18,9	25,1	17,2	17,2	9,9		
Важко відповісти	21,0	34,2	24,2	29,5	21,1	20,4	27,7	21,8	18,9	23,9		

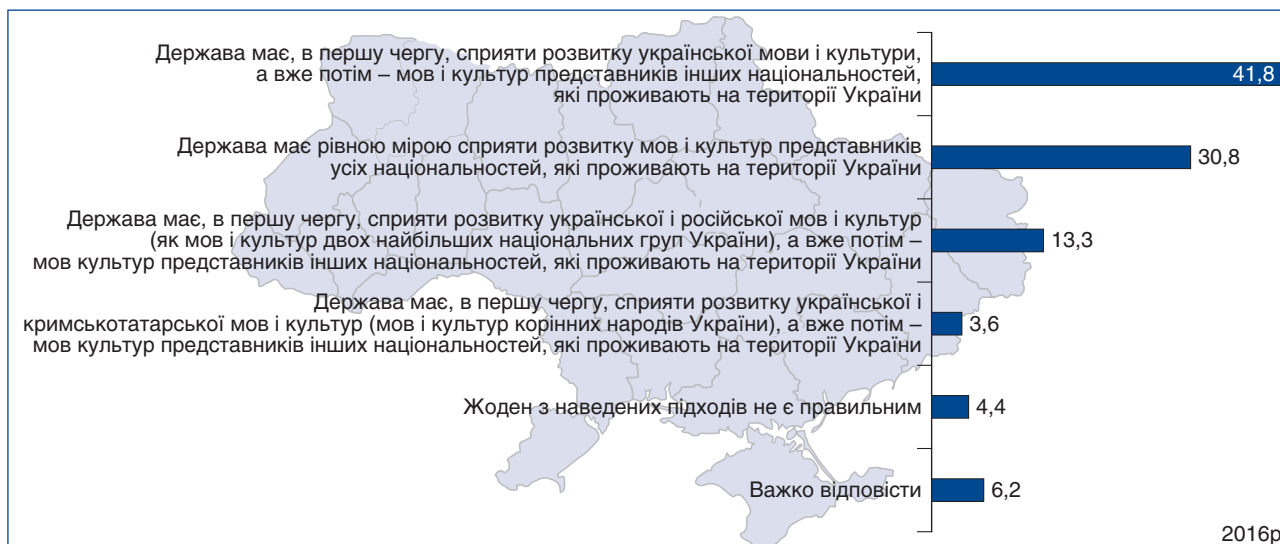
Держава має право обмежувати на своїй території сфери використання інших мов, крім державної, як це робиться, наприклад, у Франції

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	50,6	37,4	18,1	17,8	24,7	33,3	35,0	34,1	33,2	28,7	43,4	19,2
Ні	31,7	37,6	50,2	63,6	52,8	43,9	44,0	45,6	44,0	46,2	34,1	58,3
Важко відповісти	17,7	25,0	31,6	18,6	22,5	22,8	21,0	20,2	22,8	25,1	22,5	22,5

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				Українська	Російська
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче		
Так	35,3	15,8	24,2	31,8	32,3	34,0	27,8	34,0	34,0	32,4		
Ні	41,7	63,1	37,9	44,0	45,7	44,9	46,8	43,8	47,6	29,6		
Важко відповісти	23,0	21,2	37,9	24,2	22,0	21,1	25,4	22,1	18,5	38,0		

Який з наведених підходів є більш правильним?

% опитаних

Який з наведених підходів є більш правильним?
 % опитаних

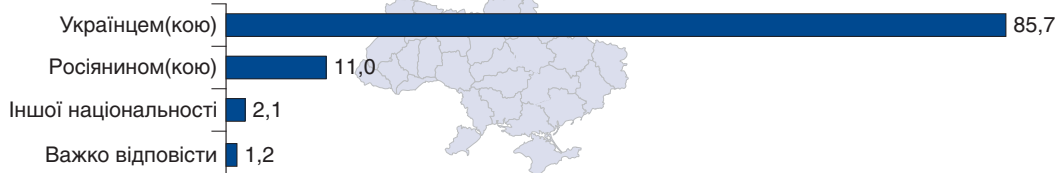
(продовження)

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Держава має, в першу чергу, сприяти розвитку української мови і культури, а вже потім – мов і культур представників інших національностей, які проживають на території України	55,5	57,0	29,8	22,6	21,2	42,1	39,8	42,3	44,4	41,0	54,9	24,6
Держава має рівною мірою сприяти розвитку мов і культур представників усіх національностей, які проживають на території України	31,0	21,2	30,2	48,5	31,0	27,3	32,9	34,4	31,4	29,3	27,3	35,3
Держава має, в першу чергу, сприяти розвитку української і російської мов і культур (як мов і культур двох найбільших національних груп України), а вже потім – мов культур представників інших національностей, які проживають на території України	3,6	6,8	18,1	19,4	29,7	12,9	15,6	12,4	10,6	14,3	5,1	23,8
Держава має, в першу чергу, сприяти розвитку української і кримськотатарської мов і культур (мов і культур корінних народів України), а вже потім – мов культур представників інших національностей, які проживають на території України	5,2	3,6	3,7	1,3	3,8	5,1	3,4	3,3	1,9	3,6	4,7	2,2
Жоден з наведених підходів не є правильним	0,9	4,1	3,7	5,4	8,9	5,6	2,4	3,0	5,1	5,1	2,7	6,7
Важко відповісти	3,8	7,3	14,4	2,7	5,4	7,1	5,8	4,5	6,5	6,7	5,3	7,3
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Держава має, в першу чергу, сприяти розвитку української мови і культури, а вже потім – мов і культур представників інших національностей, які проживають на території України	46,2	14,0	36,9	37,9	45,0	41,2	34,9	43,9	44,3	47,9		
Держава має рівною мірою сприяти розвитку мов і культур представників усіх національностей, які проживають на території України	29,7	34,7	36,9	32,1	28,0	32,7	34,3	31,2	29,3	14,1		
Держава має, в першу чергу, сприяти розвитку української і російської мов і культур (як мов і культур двох найбільших національних груп України), а вже потім – мов культур представників інших національностей, які проживають на території України	10,9	31,1	6,2	13,6	12,4	14,4	15,1	11,3	15,0	16,9		
Держава має, в першу чергу, сприяти розвитку української і кримськотатарської мов і культур (мов і культур корінних народів України), а вже потім – мов культур представників інших національностей, які проживають на території України	3,5	5,0	6,2	4,6	3,7	2,5	4,4	3,2	2,4	5,6		
Жоден з наведених підходів не є правильним	3,7	7,7	3,1	4,4	4,2	4,8	4,6	4,9	3,0	5,6		
Важко відповісти	6,0	7,7	10,8	7,4	6,6	4,4	6,8	5,5	6,0	9,9		

Який підхід є найбільш ефективним для забезпечення суспільно-політичної єдності України?
% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Збереження культурних традицій, заохочення використання своїх національних мов спільнотами громадян України різних національностей	51,5	42,9	43,7	27,2	37,5	42,1	39,4	45,3	39,8	39,7	43,2	38,6
Поступове зближення культурних традицій спільнот громадян України різних національностей з культурою українського етносу, заохочення їх до поширення використання української мови, вироблення на цій основі сучасної української культури	35,2	36,4	20,9	51,8	29,3	37,7	33,3	35,3	39,8	34,9	39,4	32,5
Жоден з цих підходів не є правильним	3,8	6,5	8,8	11,9	18,9	8,3	12,4	6,0	7,0	10,8	5,0	13,8
Інше	0,5	0,6	0,0	0,0	0,6	0,5	0,8	0,6	0,0	0,2	0,5	0,2
Важко відповісти	9,0	13,6	26,5	9,2	13,6	11,4	14,0	12,7	13,3	14,4	11,8	14,9
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Збереження культурних традицій, заохочення використання своїх національних мов спільнотами громадян України різних національностей	42,4	32,4	40,3	43,0	41,0	40,3	37,3	43,7	41,4	37,1		
Поступове зближення культурних традицій спільнот громадян України різних національностей з культурою українського етносу, заохочення їх до поширення використання української мови, вироблення на цій основі сучасної української культури	37,0	32,0	32,8	33,6	36,1	38,3	38,9	35,9	34,1	35,7		
Жоден з цих підходів не є правильним	7,4	18,9	10,4	8,5	9,2	9,2	9,8	9,6	7,5	7,1		
Інше	0,4	0,0	1,5	0,2	0,0	0,8	0,0	0,5	0,6	0,0		
Важко відповісти	12,8	16,7	14,9	14,7	13,7	11,4	14,0	10,2	16,4	20,0		

Ким Ви вважаєте себе за національністю?
% опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК				
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Українець(кою)	96,7	94,5	84,2	79,8	59,9	93,4	87,8	88,5	79,6	80,6
Росіянином(кою)	2,4	3,0	12,1	15,9	33,4	4,6	9,0	9,1	16,0	15,2
Іншої національності	0,7	1,0	1,9	1,9	6,6	1,2	1,9	0,6	3,3	3,0
Важко відповісти	0,2	1,5	1,9	2,4	0,0	0,7	1,3	1,8	1,1	1,1

	МОВА		ОСВІТА			МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Українська	Російська	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко, трохи викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Українець(кою)	97,8	70,6	83,1	82,9	84,9	88,2	75,5	89,3	88,2	93,0
Росіянином(кою)	1,8	24,0	13,8	11,3	12,5	9,1	21,2	7,6	8,6	5,6
Іншої національності	0,3	3,7	0,0	3,7	1,5	1,9	1,5	2,1	2,6	1,4
Важко відповісти	0,2	1,7	3,1	2,1	1,0	0,8	1,8	1,0	0,6	0,0

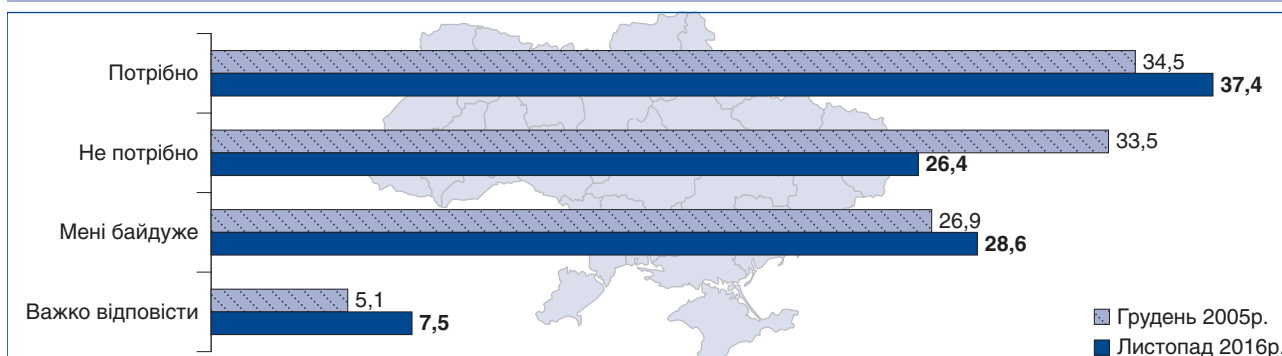
За якими ознаками має визначатися національна належність людини?
% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
За етнічним походженням батьків (чи одного з батьків)	22,3	32,1	43,0	44,7	29,1	32,4	30,8	31,3	34,2	35,4	30,8	35,4
За власним вибором, самовизначенням людини	25,1	20,6	17,8	26,4	34,5	21,3	26,8	26,5	24,7	24,0	21,8	27,6
За країною постійного проживання	6,4	18,0	23,4	11,6	14,9	15,7	14,3	16,3	14,4	12,4	11,8	18,1
За мовою, яку вона вважає рідною	18,2	13,1	5,6	9,4	5,7	11,6	10,6	11,4	12,5	11,4	14,7	7,7
За мовою, якою вона повсякденно спілкується	22,0	11,2	1,9	4,6	11,1	13,6	12,5	9,0	8,2	12,0	15,4	6,4
За належністю до певної релігійної конфесії	0,0	1,5	0,9	0,3	0,6	0,7	0,8	0,9	1,1	0,6	0,6	1,0
Інше	0,0	0,9	0,9	0,8	0,0	0,5	0,5	0,6	1,4	0,2	1,0	0,0
Важко відповісти	5,9	2,6	6,5	2,2	4,1	4,1	3,7	3,9	3,5	4,2	3,9	3,8

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко, трохи викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
За етнічним походженням батьків (чи одного з батьків)	33,1	33,2	43,9	33,3	32,7	32,5	40,8	31,8	30,7	23,9
За власним вибором, самовизначенням людини	23,2	32,3	18,2	22,2	24,2	26,7	23,2	22,4	28,6	26,8
За країною постійного проживання	15,1	7,2	10,6	11,1	15,1	15,9	9,6	16,3	15,3	9,9
За мовою, яку вона вважає рідною	12,0	10,8	12,1	13,2	11,9	10,2	8,6	14,0	9,7	15,5
За мовою, якою вона повсякденно спілкується	11,4	11,2	10,6	14,5	11,3	9,3	10,7	11,8	10,3	15,5
За належністю до певної релігійної конфесії	0,8	0,4	0,0	0,5	0,9	0,8	1,8	0,4	0,2	2,8
Інше	0,7	0,0	0,0	0,0	0,8	0,8	0,2	0,5	0,9	0,0
Важко відповісти	3,8	4,9	4,5	5,3	3,2	3,7	5,0	2,8	4,3	5,6

Чи потрібно, щоб в українському паспорті вказувалася національність його власника?

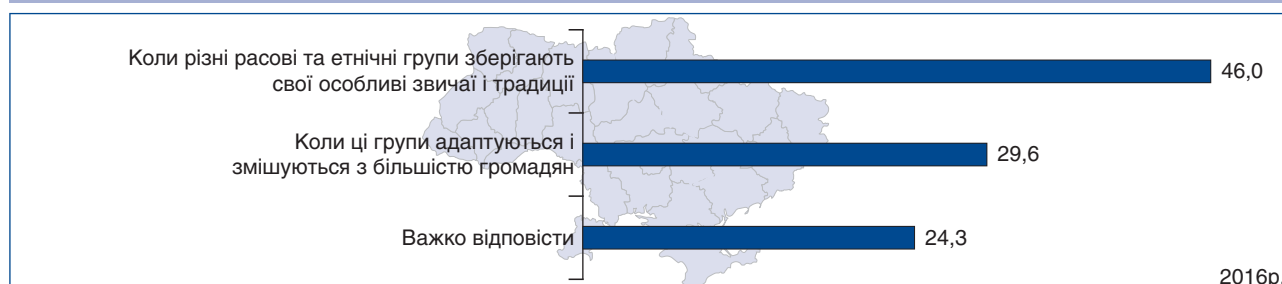
% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Потрібно	52,7	39,4	25,6	29,6	29,7	34,2	35,8	38,9	38,3	39,5	47,2	24,6
Не потрібно	25,5	23,9	20,5	29,3	33,8	26,9	26,8	28,9	31,0	21,1	23,5	30,3
Мені байдуже	15,4	29,3	42,8	34,9	28,1	30,6	31,6	25,3	24,7	30,0	23,1	36,0
Важко відповісти	6,4	7,4	11,2	6,2	8,5	8,3	5,8	6,9	6,0	9,5	6,2	9,1
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Потрібно	40,1	20,7	47,0	36,4	39,1	35,3	38,9	35,3	39,4	35,7		
Не потрібно	25,2	33,8	18,2	25,6	25,5	28,8	24,5	27,9	25,6	27,1		
Мені байдуже	27,7	34,7	27,3	29,5	27,5	29,5	28,4	29,8	27,3	28,6		
Важко відповісти	7,0	10,8	7,6	8,5	7,9	6,4	8,1	7,0	7,7	8,6		

Деякі люди кажуть, що для країни краще, коли різні расові та етнічні групи зберігають свої особливі звичаї і традиції. Інші кажуть, що краще, коли ці групи адаптуються і змішуються з більшістю громадян. Який з цих поглядів є ближчим до Ваших?

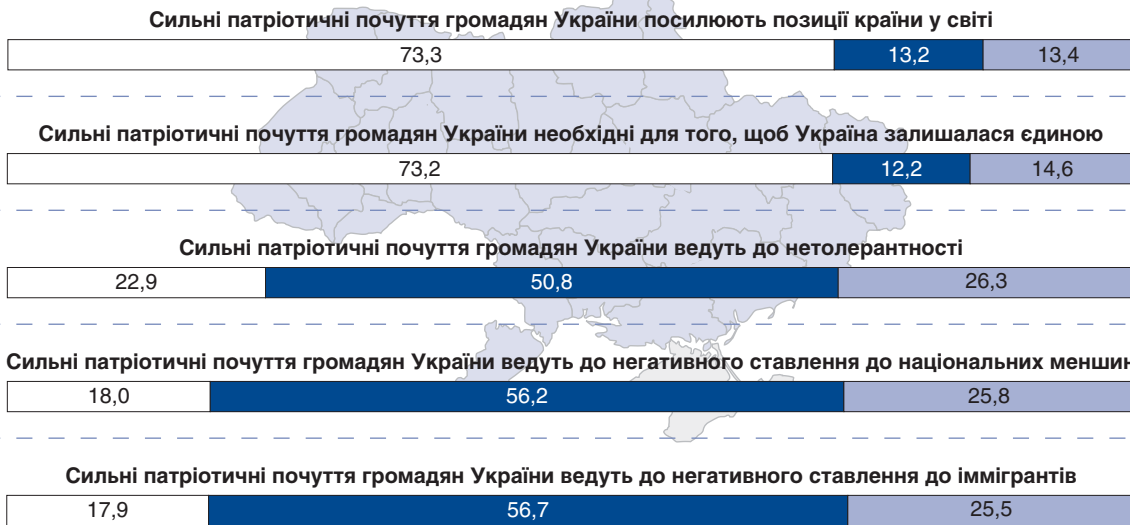
% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Коли різні расові та етнічні групи зберігають свої особливі звичаї і традиції	56,0	39,8	42,8	48,7	45,3	46,4	47,3	46,2	45,3	45,2	45,2	47,3
Коли ці групи адаптуються і змішуються з більшістю громадян	27,2	30,0	27,9	35,5	26,3	32,5	28,7	32,3	32,0	24,5	31,5	27,0
Важко відповісти	16,8	30,2	29,3	15,9	28,5	21,1	23,9	21,5	22,8	30,2	23,3	25,7
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Коли різні расові та етнічні групи зберігають свої особливі звичаї і традиції	45,8	45,0	36,4	45,4	45,3	48,1	45,9	46,9	46,4	41,4		
Коли ці групи адаптуються і змішуються з більшістю громадян	30,4	25,7	31,8	27,9	29,0	31,1	30,6	30,8	26,0	30,0		
Важко відповісти	23,8	29,3	31,8	26,7	25,7	20,7	23,6	22,3	27,7	28,6		

Чи згодні Ви з наведеними твердженнями?
% опитаних

2016р.

□ Згоден ■ Не згоден ■ Важко відповісти

Сильні патріотичні почуття громадян України посилюють позиції країни у світі

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Згоден	90,5	77,5	61,1	66,3	57,7	74,5	74,8	72,8	75,6	70,2	85,8	56,7
Не згоден	4,5	11,6	13,9	20,8	19,2	13,1	10,6	14,5	11,7	15,4	7,0	22,0
Важко відповісти	5,0	10,9	25,0	12,9	23,0	12,4	14,6	12,7	12,7	14,4	7,3	21,3

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Вистачає на життя, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Згоден	77,3	48,2	78,5	66,1	77,3	73,2	70,5	74,9	72,5		81,7
Не згоден	10,7	29,3	9,2	14,7	12,0	14,0	14,0	12,8	14,0		4,2
Важко відповісти	12,0	22,5	12,3	19,1	10,7	12,8	15,5	12,3	13,5		14,1

Сильні патріотичні почуття громадян України необхідні для того, щоб Україна залишалася єдиною

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Згоден	90,3	75,8	66,2	68,7	54,7	74,5	74,5	73,7	72,4	71,5	83,7	59,5
Не згоден	3,8	13,6	13,4	15,4	15,5	13,8	10,6	13,9	12,2	11,0	8,7	17,2
Важко відповісти	5,9	10,6	20,4	15,9	29,7	11,7	14,9	12,4	15,4	17,5	7,6	23,3

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Вистачає на життя, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Згоден	77,6	45,5	78,8	66,8	75,6	74,1	72,5	73,5	74,4		74,6
Не згоден	10,1	26,6	7,6	14,3	11,5	12,2	10,9	13,3	12,1		7,0
Важко відповісти	12,2	27,9	13,6	18,9	12,9	13,7	16,6	13,2	13,5		18,3

Чи згодні Ви з наведеними твердженнями?

% опитаних

(продовження)

Сильні патріотичні почуття громадян України ведуть до нетолерантності

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Згоден	21,3	25,5	25,0	23,7	16,8	22,6	22,8	23,9	20,4	24,3	20,8	25,6
Не згоден	62,4	52,2	38,4	43,9	48,7	52,9	49,1	50,5	56,8	46,4	58,7	41,6
Важко відповісти	16,3	22,3	36,6	32,3	34,5	24,5	28,1	25,7	22,8	29,3	20,5	32,8
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Згоден	21,7	29,7	21,5	21,9	22,7	23,7	21,2	23,6	22,6	22,6	26,8	
Не згоден	53,1	34,7	46,2	47,5	52,7	51,4	50,1	50,8	53,6	53,6	42,3	
Важко відповісти	25,2	35,6	32,3	30,6	24,6	24,9	28,7	25,7	23,7	23,7	31,0	

Сильні патріотичні почуття громадян України ведуть до негативного ставлення до національних меншин

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Згоден	11,1	17,6	26,9	22,1	17,1	13,6	17,2	18,1	16,5	22,8	13,9	24,1
Не згоден	65,7	61,7	42,6	48,0	50,6	60,3	56,5	59,6	60,2	48,0	64,9	44,3
Важко відповісти	23,2	20,8	30,6	29,9	32,3	26,0	26,3	22,3	23,3	29,2	21,2	31,6
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Згоден	16,3	29,3	12,1	16,6	19,9	17,1	19,2	19,1	16,7	16,7	9,9	
Не згоден	58,4	41,4	60,6	51,8	56,3	58,7	52,2	58,4	56,2	56,2	59,2	
Важко відповісти	25,4	29,3	27,3	31,6	23,8	24,1	28,6	22,5	27,2	27,2	31,0	

Сильні патріотичні почуття громадян України ведуть до негативного ставлення до іммігрантів

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Згоден	15,8	18,1	17,6	20,8	16,7	15,8	17,8	15,4	17,6	21,4	16,6	20,1
Не згоден	64,3	61,9	49,1	52,8	44,8	59,0	57,3	61,9	59,6	49,0	64,0	46,6
Важко відповісти	19,9	20,0	33,3	26,4	38,5	25,2	24,9	22,7	22,8	29,6	19,4	33,3
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Згоден	16,6	27,0	16,9	19,1	17,4	17,7	18,3	19,4	15,9	15,9	16,7	
Не згоден	59,1	38,7	55,4	50,2	59,0	58,3	52,6	57,9	59,4	59,4	56,9	
Важко відповісти	24,3	34,2	27,7	30,6	23,7	24,0	29,0	22,7	24,7	24,7	26,4	

**Що з наведеного призводитиме
% опитаних**

	УКРАЇНА	РЕГІОНИ					НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
		Захід 	Центр 	Південь 	Схід 	Донбас 	Українці	Росіяни
Федералізація України	33,3	48,7	37,2	24,2	14,0	32,8	34,2	22,1
Вступ до оборонного союзу з Росією	31,8	50,4	37,7	14,4	10,8	30,7	34,0	14,4
Курс на членство в НАТО	31,1	10,6	30,8	33,3	46,1	39,4	28,9	45,5
Відмова від повернення Криму, згода на надання особливого статусу окупованим територіям Донбасу	30,6	32,4	32,9	28,7	20,5	36,3	32,0	20,7
Радянське минуле, радянська історія, культурна спадщина	21,8	36,5	19,9	13,4	8,4	27,8	22,8	13,1
Підвищення статусу російської мови в Україні (як другої державної чи офіційної у певних регіонах)	19,7	33,4	19,9	11,6	6,5	22,1	21,4	9,0
Відновлення добрих відносин з Росією	16,3	20,8	18,4	13,5	3,0	23,1	17,8	7,2
Припинення війни з Росією на будь-яких умовах	15,8	11,8	20,3	11,6	7,5	23,7	15,9	11,7
Реалізація курсу на євроінтеграцію, на вступ до ЄС	14,9	5,5	12,8	20,8	19,4	22,8	12,9	28,4
Історія України, позбавлена радянських і російських інтерпретацій, формування історичної пам'яті на власне українській основі	11,4	9,0	6,8	16,7	22,1	8,5	10,7	17,1
Позаблоковий статус України	7,6	7,1	10,9	4,6	3,2	8,2	7,6	4,5
Звільнення окупованих територій України силовим шляхом, досягнення миру з Росією шляхом переговорів на умовах України	7,4	3,1	5,7	10,2	8,4	14,2	6,3	14,3
Поширення використання української мови	5,4	0,9	3,6	7,9	6,5	11,7	4,2	11,3
Повернення Криму та Донбасу	4,9	2,8	8,6	3,2	3,0	3,2	4,7	6,8
Сприяння розвитку культур національних меншин	4,7	4,3	5,4	2,3	6,2	3,8	4,8	2,7
Прихід до влади харизматичного лідера	3,5	2,6	5,4	0,9	1,9	4,4	3,7	2,3
Зміна влади в Україні, прихід до влади чесних, професійних, некорумпованих людей	2,8	1,9	4,2	1,9	2,2	2,5	3,2	0,9
Більш справедливий розподіл суспільних благ, зменшення розриву між статками багатих і бідних громадян	2,2	2,1	3,8	1,4	0,5	1,3	2,4	0,9
Подолання існуючих соціально-економічних проблем, підвищення добробуту більшості громадян	1,7	1,9	3,2	1,4	0,3	0,0	1,9	0,5
Популяризація української культури	1,6	1,7	0,7	0,9	3,0	2,5	1,3	5,0
Подолання корупції і притягнення корупціонерів до відповідальності	1,2	1,4	2,3	0,0	0,5	0,0	1,3	0,5
Збільшення участі громадян у вирішенні соціально важливих проблем на державному і регіональному рівнях	1,0	0,5	1,7	0,5	0,8	0,6	0,9	2,3
Інше	1,0	1,2	1,5	0,5	0,5	0,6	1,1	0,5
Нічого	3,6	1,4	1,5	6,9	6,2	5,7	3,1	6,8
Важко відповісти	12,7	8,3	11,6	21,3	21,6	5,1	13,0	10,4

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

до роз'єднання громадян України?*

ВІК					МОВА		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистає на необхідні продукти	Вистає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
31,6	31,9	36,3	41,5	27,9	36,0	29,9	28,8	27,0	32,6	38,1	23,6	34,9	39,3	35,2
33,5	35,8	32,6	31,8	27,1	38,2	23,7	25,8	25,3	31,3	36,8	23,2	33,4	35,4	36,6
26,9	31,3	31,1	31,3	33,8	23,6	40,6	34,8	30,2	30,1	32,4	35,4	30,6	29,3	23,9
31,1	30,2	34,9	28,5	29,2	31,8	28,5	37,9	23,5	31,3	33,1	26,9	30,4	32,1	42,9
22,9	21,8	23,3	22,2	19,8	24,6	18,4	16,9	18,9	20,3	25,6	15,5	23,4	23,9	21,1
20,6	18,0	25,9	18,2	17,6	24,8	13,8	15,2	14,1	20,2	22,9	15,5	21,3	21,1	22,5
17,5	18,4	19,0	15,4	12,7	17,8	14,3	13,6	13,1	15,5	19,3	12,0	14,5	22,4	17,1
16,0	14,3	17,8	17,9	14,1	15,0	16,2	18,2	12,4	14,4	18,9	14,4	13,5	20,7	18,6
12,9	14,1	21,1	12,7	14,6	9,6	21,0	16,7	16,6	15,5	13,0	15,5	14,9	14,6	9,9
10,7	11,1	12,4	11,4	11,6	9,5	14,5	16,7	9,4	10,6	13,2	12,0	12,0	10,7	8,6
8,3	8,5	8,5	9,2	4,6	8,4	6,7	1,5	6,5	6,3	10,1	7,2	6,4	9,0	7,0
8,0	6,6	8,7	6,8	7,2	4,7	11,5	1,5	5,5	6,8	9,9	7,9	6,5	8,4	9,9
4,1	6,1	5,1	4,6	6,6	1,8	10,0	1,5	4,8	3,8	7,8	4,4	6,7	4,9	1,4
4,1	5,8	5,1	4,6	4,9	5,3	4,1	12,1	2,5	6,0	4,3	5,3	5,6	3,7	2,8
3,6	5,3	4,5	4,6	5,1	4,1	4,9	12,1	5,8	4,2	4,0	4,2	3,9	5,8	5,6
3,4	6,1	2,7	2,7	2,7	3,0	4,2	1,5	3,2	2,9	4,4	2,8	3,4	4,3	1,4
3,6	2,9	3,3	1,1	2,9	3,5	2,2	7,7	2,3	2,6	2,9	2,6	2,8	3,0	0,0
3,2	2,1	2,4	0,8	2,3	3,1	1,1	6,1	1,8	2,6	1,6	2,6	2,1	2,4	0,0
2,2	3,2	0,6	1,1	1,1	2,7	0,4	0,0	0,7	2,2	1,8	0,9	2,1	1,9	1,4
1,0	1,9	1,8	1,6	2,1	1,0	2,6	3,0	2,1	1,9	1,1	2,2	2,1	0,7	0,0
1,9	1,6	0,9	0,8	0,6	2,0	0,1	4,5	0,7	1,4	0,8	1,1	1,4	0,9	1,4
0,7	1,1	0,9	1,1	1,3	1,3	0,7	3,0	1,4	1,1	0,5	0,9	1,3	0,7	1,4
1,0	0,8	2,1	0,8	0,8	1,3	0,7	1,5	0,2	0,9	1,4	0,7	1,2	1,1	0,0
5,1	2,7	1,8	3,5	4,2	2,3	5,3	4,5	5,8	3,3	2,5	4,2	3,5	3,2	4,2
12,4	12,2	9,1	14,4	14,6	12,5	12,7	16,7	18,2	12,8	9,2	19,4	12,1	8,0	12,7

Що з наведеного сприятиме
% опитаних

	УКРАЇНА	РЕГІОНИ					НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
		Захід 	Центр 	Південь 	Схід 	Донбас 	Українці	Росіяни
Подолання існуючих соціально-економічних проблем, підвищення добробуту більшості громадян	66,5	64,8	66,2	57,4	81,2	58,4	66,7	62,6
Подолання корупції і притягнення корупціонерів до відповідальності	65,9	67,4	67,5	50,9	73,3	61,8	66,1	59,2
Зміна влади в Україні, прихід до влади чесних, професійних, некорумпованих людей	50,6	52,5	45,3	51,4	62,5	45,3	50,5	49,5
Більш справедливий розподіл суспільних благ, зменшення розриву між статками багатих і бідних громадян	47,5	42,8	44,1	47,9	64,7	41,1	48,4	41,0
Збільшення участі громадян у вирішенні соціально важливих проблем на державному і регіональному рівнях	29,4	28,8	26,1	27,3	32,6	34,8	28,9	27,4
Повернення Криму і Донбасу	26,3	26,7	33,7	22,8	14,0	26,8	28,6	9,5
Звільнення окупованих територій України силовим шляхом, досягнення миру з Росією шляхом переговорів на умовах України	22,5	26,5	26,4	19,4	13,7	21,2	24,0	12,6
Реалізація курсу на євроінтеграцію, на вступ до ЄС	21,8	32,4	19,9	15,7	13,5	25,6	22,9	13,0
Прихід до влади харизматичного лідера	19,7	19,6	14,5	15,7	32,1	19,9	19,5	22,1
Популяризація української культури	19,6	25,8	24,4	12,1	7,8	19,3	21,3	7,2
Поширення використання української мови	17,3	29,4	18,1	12,0	5,7	16,5	18,9	5,8
Припинення війни з Росією на будь-яких умовах	16,2	15,6	14,4	21,4	17,0	16,1	15,6	20,3
Історія України, позбавлена радянських і російських інтерпретацій, формування історичної пам'яті на власне українській основі	12,8	20,1	13,6	6,0	5,4	14,6	14,2	1,8
Курс на членство в НАТО	11,8	15,1	11,9	9,3	5,1	16,8	12,6	4,5
Відновлення добрих відносин з Росією	11,6	2,8	10,2	10,7	25,3	10,4	10,5	19,8
Позаблоковий статус України	10,7	4,3	6,7	17,6	26,7	4,4	9,8	17,6
Сприяння розвитку культур національних меншин	7,3	8,3	4,6	13,0	3,0	13,3	7,1	5,9
Підвищення статусу російської мови в Україні (як другої державної чи офіційної у певних регіонах)	4,7	0,7	2,8	9,7	7,5	7,3	3,4	12,1
Радянське минуле, радянська історія, культурна спадщина	4,3	0,7	3,3	8,8	10,5	0,6	3,4	9,9
Федералізація України	2,7	1,2	0,9	4,6	3,5	6,3	1,6	10,4
Відмова від повернення Криму, згода на надання особливого статусу окупованим територіям Донбасу	2,0	0,5	1,9	2,8	1,9	3,8	1,5	5,4
Вступ до оборонного союзу з Росією	1,7	0,5	1,4	2,3	3,2	1,3	1,2	4,5
Інше	0,3	0,5	0,1	0,5	0,3	0,6	0,3	0,5
Нічого	3,2	0,9	1,5	3,7	4,3	7,9	2,5	6,3
Важко відповісти	4,1	3,3	5,5	5,1	2,4	3,5	3,9	5,9

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

об'єднанню громадян України?*

ВІК					МОВА		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН			
18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробимо деякі покупки ми поки що не в змозі
67,0	63,4	66,6	66,7	68,1	66,4	66,1	60,6	58,5	67,3	70,6	64,3	67,6	66,2	70,4
63,6	66,3	68,6	67,1	64,7	66,3	64,8	63,6	62,2	64,6	69,5	67,6	64,3	65,4	76,1
49,5	49,9	51,7	53,1	49,8	49,9	51,5	40,9	47,5	51,9	51,9	46,0	53,9	51,4	43,7
46,0	47,7	49,2	46,6	48,1	44,4	51,1	43,9	41,9	47,3	51,2	47,5	49,7	44,3	47,9
30,6	27,6	35,0	30,9	25,0	25,9	33,2	33,8	24,2	27,5	34,0	24,5	28,4	32,7	45,1
27,2	23,9	29,3	25,5	26,2	28,5	23,3	21,2	21,7	27,1	28,5	23,8	24,2	29,7	37,1
21,6	22,3	23,9	23,9	21,7	25,7	19,1	21,2	16,8	23,1	25,5	19,0	24,8	23,0	18,3
26,2	25,2	19,0	24,4	15,9	23,2	20,6	9,2	13,9	21,0	28,4	14,7	21,9	26,0	28,2
18,9	16,7	23,3	21,4	19,4	19,7	20,1	20,0	19,9	18,0	21,4	21,0	22,1	15,5	21,1
19,5	17,8	21,1	20,3	19,4	22,9	15,1	15,2	13,1	19,3	23,9	13,5	22,6	17,8	23,9
15,8	16,2	18,4	21,1	16,0	22,7	10,3	12,1	13,1	18,3	19,3	12,9	18,3	18,7	16,9
14,1	13,8	16,9	17,1	18,4	15,3	17,9	21,2	17,7	15,3	15,8	18,6	16,1	15,0	12,7
13,4	12,7	13,6	13,0	11,8	15,4	9,5	12,1	8,5	15,3	12,9	6,6	14,0	15,7	14,1
12,2	11,4	14,5	12,7	9,5	12,6	11,2	10,8	7,6	10,6	15,5	10,7	10,5	13,6	14,1
8,3	10,6	12,4	13,0	13,3	8,8	15,6	10,6	9,4	12,0	12,5	16,2	11,6	8,2	7,0
9,2	9,3	13,6	10,8	11,0	7,8	14,8	12,1	10,8	9,7	11,4	12,7	11,2	8,6	9,9
7,1	7,4	7,6	7,9	6,8	6,8	7,8	4,5	3,9	6,4	10,6	4,6	8,4	7,7	9,9
3,9	3,7	5,7	4,6	5,3	2,4	7,9	7,7	3,5	5,0	4,8	5,9	4,6	4,7	1,4
2,7	3,5	3,3	4,3	6,5	2,7	6,3	7,7	3,2	4,3	4,5	7,4	4,4	2,4	0,0
1,0	2,9	3,9	1,6	3,6	1,2	4,9	3,0	2,1	2,3	3,3	3,7	2,2	2,8	0,0
2,7	1,9	2,7	0,8	2,1	1,3	2,8	0,0	1,6	1,8	2,6	1,1	2,4	2,1	0,0
0,5	1,6	1,5	2,2	2,3	1,3	2,2	3,0	1,8	1,4	1,6	2,2	1,9	1,1	0,0
0,7	0,3	0,0	0,0	0,6	0,3	0,5	0,0	0,5	0,4	0,3	0,0	0,4	0,4	1,4
4,4	3,2	2,1	2,7	3,0	1,9	5,0	1,5	5,1	2,7	2,5	4,8	3,3	1,5	1,4
2,4	5,8	3,6	4,9	4,2	4,1	4,1	6,1	5,5	4,5	2,9	6,8	3,1	3,7	4,2

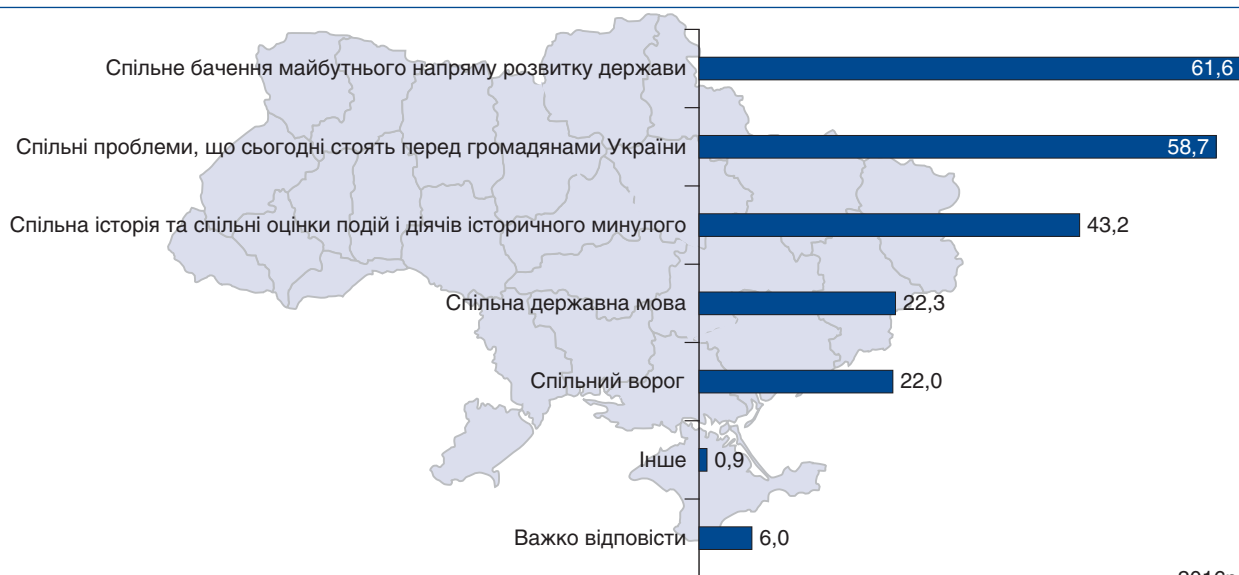
Що найбільше роз'єднує громадян України?*
 % опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Ставлення до влади і державної політики	28,4	45,6	46,8	55,8	38,6	41,4	43,0	42,9	42,3	44,6	38,8	48,9
Ставлення до війни на Сході України	24,1	42,6	41,2	44,5	53,9	40,3	39,6	40,7	42,8	40,4	34,2	48,4
Ставлення до Росії	31,7	43,0	36,7	36,7	49,8	34,0	38,5	42,3	43,6	41,4	35,7	44,4
Бачення перспектив, напрямів розвитку своєї країни	39,7	23,8	26,5	35,8	26,6	26,0	29,0	33,5	33,6	29,2	28,6	31,6
Ставлення до Європи і США	10,2	23,9	30,6	41,8	40,2	23,5	28,4	29,8	30,6	26,8	19,5	38,3
Фінансові питання	30,6	33,8	25,6	22,6	16,8	26,0	28,9	31,1	31,4	22,8	30,0	24,6
Ставлення до історії України	20,3	12,5	29,8	22,4	23,1	16,7	17,5	24,7	20,9	18,6	16,7	23,8
Російська мова і культура	19,6	17,1	2,8	7,0	8,2	10,9	14,1	15,4	14,1	11,0	16,3	8,5
Релігія	13,3	17,8	2,8	4,6	12,3	10,2	14,1	13,9	11,9	10,8	13,2	10,3
Українська мова і культура	6,4	6,2	1,9	6,2	7,0	4,1	6,4	7,2	8,2	4,7	5,8	6,4
Інше	0,9	1,2	0,0	0,3	0,6	1,2	0,3	0,6	0,5	1,0	1,0	0,4
Важко відповісти	5,7	5,8	15,8	7,0	3,5	9,2	7,2	5,7	4,9	6,5	6,6	6,6
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко	Живемо заможніше, але зроби ми деякі покупки ми би змогли	
Ставлення до влади і державної політики	43,4	41,9	30,3	39,9	45,0	43,8	43,7	45,3	38,7	42,3		
Ставлення до війни на Сході України	39,9	46,2	27,3	36,4	40,7	44,4	40,0	40,6	41,7	38,0		
Ставлення до Росії	39,7	41,4	32,3	35,5	40,1	42,8	38,9	39,8	40,0	42,3		
Бачення перспектив, напрямів розвитку своєї країни	30,1	26,0	22,7	28,8	29,4	32,2	25,6	30,2	34,2	28,2		
Ставлення до Європи і США	26,1	36,0	29,2	22,4	28,8	29,4	29,7	26,8	27,7	21,1		
Фінансові питання	29,1	15,8	27,3	21,9	29,9	28,4	27,4	26,6	29,2	25,7		
Ставлення до історії України	19,2	20,3	18,5	16,8	18,3	22,5	16,6	18,3	23,4	22,9		
Російська мова і культура	13,4	8,1	18,5	9,9	12,0	15,1	13,6	12,1	12,9	16,9		
Релігія	12,2	8,6	22,7	10,1	10,3	13,9	13,1	11,1	12,3	11,3		
Українська мова і культура	6,1	4,1	4,5	5,3	6,3	6,2	4,6	7,0	5,0	9,9		
Інше	0,8	0,9	6,1	1,2	0,4	0,5	0,9	0,9	0,4	0,0		
Важко відповісти	6,3	9,0	12,1	10,6	5,2	5,5	8,1	5,5	7,1	10,0		

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Що може бути основою для єднання жителів України?*

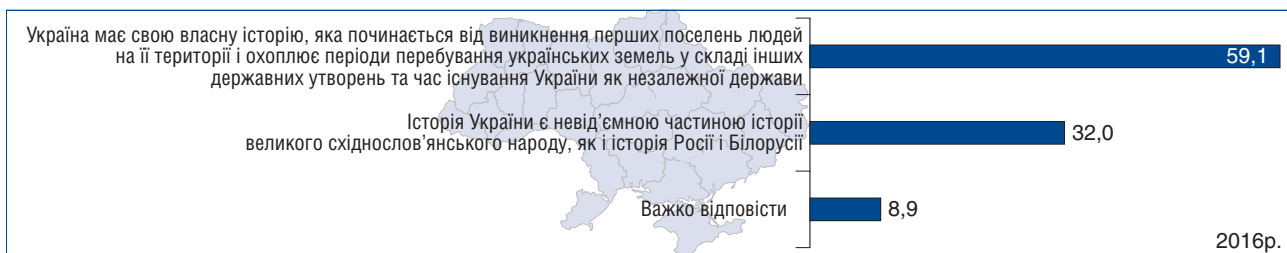
% опитаних

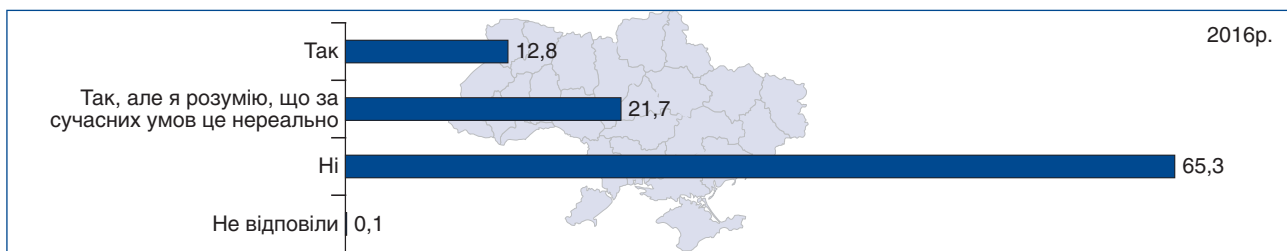
2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Спільне бачення майбутнього напрямку розвитку держави	62,9	59,4	54,6	64,2	66,5	60,8	58,9	65,6	62,2	61,1	59,8	63,3
Спільні проблеми, що сьогодні стоять перед громадянами України	54,8	57,8	64,4	68,5	50,9	57,2	58,4	53,5	61,2	61,8	57,9	59,5
Спільна історія та спільні оцінки подій і діячів історичного минулого	37,6	48,9	38,6	51,5	31,5	43,4	44,0	39,6	41,7	45,7	44,5	41,5
Спільна державна мова	29,8	24,9	11,6	21,3	14,6	20,9	23,4	23,5	21,5	22,2	27,7	14,4
Спільний ворог	29,6	21,0	13,9	19,4	22,7	21,1	21,8	22,7	19,8	24,0	25,6	16,9
Інше	0,7	1,3	1,4	0,3	0,6	0,5	1,3	1,5	0,3	0,9	0,9	0,7
Важко відповісти	4,0	1,7	10,2	7,0	13,9	6,8	6,4	5,4	5,4	5,7	3,1	10,0
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Спільне бачення майбутнього напрямку розвитку держави	62,2	58,6	51,5	55,3	63,6	63,9	57,9	61,7	65,0		63,4	
Спільні проблеми, що сьогодні стоять перед громадянами України	59,5	54,1	64,6	52,8	59,3	60,9	63,0	57,1	59,4		52,1	
Спільна історія та спільні оцінки подій і діячів історичного минулого	44,1	37,4	45,5	36,6	43,2	46,9	48,6	41,5	41,1		44,3	
Спільна державна мова	24,2	9,5	23,1	18,0	22,0	25,2	23,6	22,5	20,4		25,4	
Спільний ворог	23,5	11,7	33,3	18,0	21,4	24,0	24,3	20,5	23,4		15,5	
Інше	0,8	1,4	3,0	0,5	0,6	1,1	0,9	0,7	0,7		4,2	
Важко відповісти	5,1	10,8	9,2	8,5	4,5	5,6	5,5	6,9	4,1		7,0	

* Респондентам пропонувалося відзначити три прийнятні варіанти відповіді.

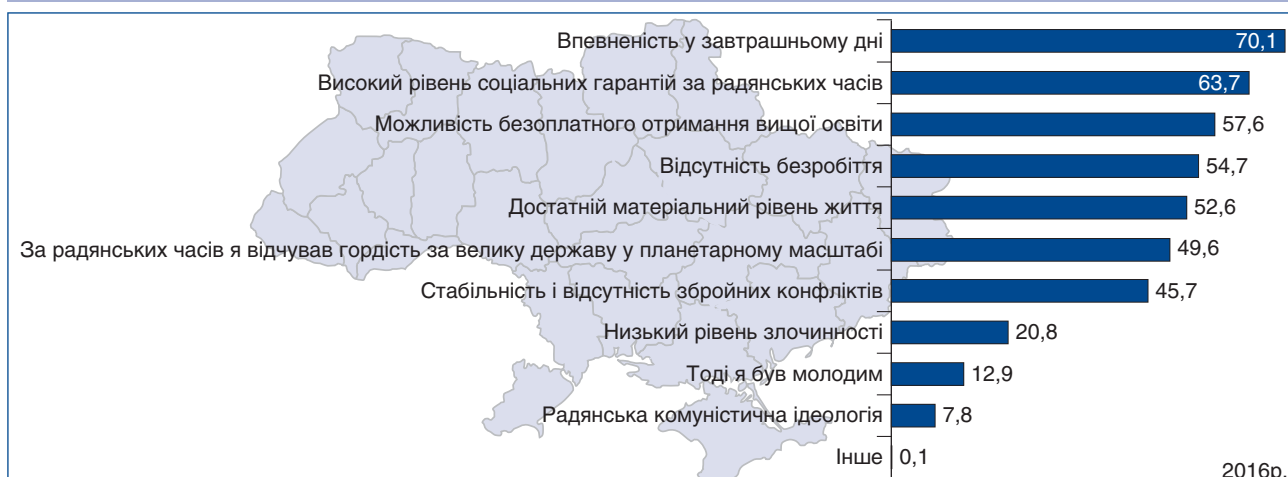
З яким твердженням щодо історії України Ви згодні більшою мірою?
 % опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Україна має свою власну історію, яка починається від виникнення перших поселень людей на її території і охоплює періоди перебування українських земель у складі інших державних утворень та час існування України як незалежної держави	86,8	68,7	40,7	30,2	47,6	64,8	57,8	58,9	64,8	51,8	73,6	40,5
Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії	6,6	21,2	42,1	63,6	45,7	27,2	32,4	32,0	28,2	38,1	18,5	50,1
Важко відповісти	6,6	10,1	17,1	6,2	6,6	8,0	9,8	9,1	7,0	10,1	7,9	9,5
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче, ніж в Україні	Живемо за безпечення, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Україна має свою власну історію, яка починається від виникнення перших поселень людей на її території і охоплює періоди перебування українських земель у складі інших державних утворень та час існування України як незалежної держави	63,4	30,9	51,5	55,1	60,2	61,3	50,0	61,2	62,8	66,2		
Історія України є невід'ємною частиною історії великого східнослов'янського народу, як і історія Росії і Білорусії	27,6	62,8	36,4	32,3	31,2	32,6	40,6	30,6	29,0	18,3		
Важко відповісти	9,0	6,3	12,1	12,7	8,6	6,0	9,4	8,2	8,2	15,5		

Чи прагнете Ви відновлення Радянського Союзу?
 % опитаних

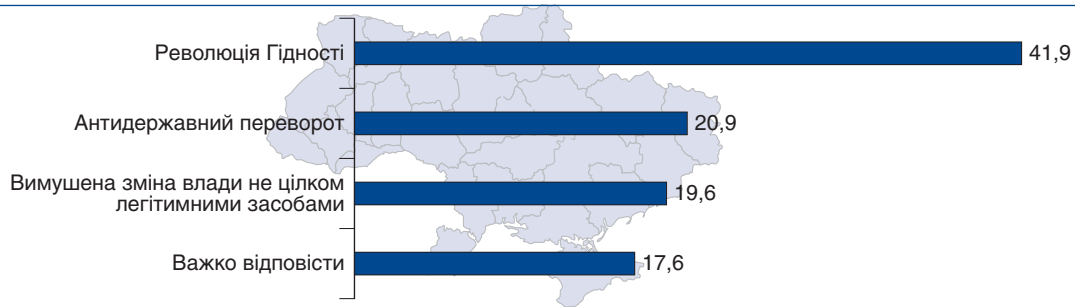
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	2,4	13,2	14,0	17,8	19,6	3,4	5,6	10,3	14,7	25,8	8,3	19,3
Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально	10,6	21,3	30,7	31,0	20,3	13,8	15,1	23,9	23,9	29,8	19,0	24,5
Ні	87,0	65,3	54,9	51,2	60,1	82,5	79,0	65,9	61,1	44,4	72,6	56,1
Не відповіли	0,0	0,1	0,5	0,0	0,0	0,2	0,3	0,0	0,3	0,0	0,1	0,1
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче, ніж в Україні	Живемо за безпечення, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Так	10,4	31,1	23,1	16,4	12,6	10,2	23,4	12,3	6,7	1,4		
Так, але я розумію, що за сучасних умов це нереально	20,8	29,7	20,0	21,4	24,5	18,9	26,5	22,8	16,1	20,0		
Ні	68,8	38,7	55,4	62,2	62,8	70,8	49,9	64,8	77,0	78,6		
Не відповіли	0,1	0,5	1,5	0,0	0,0	0,1	0,2	0,1	0,2	0,0		

Які обставини зумовлюють Вашу прихильність до Радянського Союзу?*
% тих, хто прагне відновлення Радянського Союзу

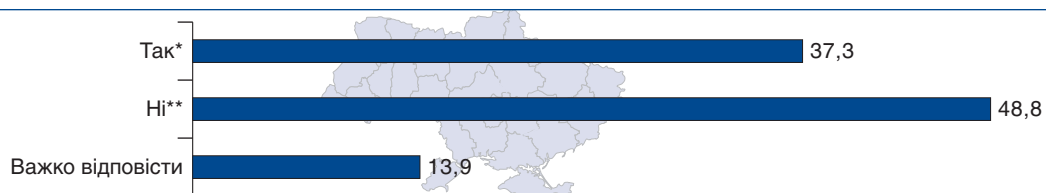
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Впевненість у завтрашньому дні	56,4	58,0	82,3	86,2	66,7	59,2	70,1	65,5	71,1	74,1	60,7	77,5
Високий рівень соціальних гарантій за радянських часів	43,6	63,0	72,9	72,4	54,8	51,4	46,2	61,1	69,0	69,9	59,5	66,2
Можливість безоплатного отримання вищої освіти	36,4	42,0	50,0	74,6	77,0	53,5	52,6	59,3	57,0	59,2	44,3	69,2
Відсутність безробіття	67,3	44,5	52,1	64,1	57,1	50,0	38,5	54,0	56,3	59,7	51,1	56,6
Достатній матеріальний рівень життя	40,0	42,4	66,7	62,4	53,2	42,3	37,2	45,1	57,7	59,7	46,2	56,6
За радянських часів я відчував гордість за велику державу у планетарному масштабі	14,5	46,6	45,8	62,4	54,0	24,3	37,2	52,2	50,3	57,5	39,8	58,2
Стабільність і відсутність збройних конфліктів	25,5	29,8	52,1	69,1	46,0	33,8	37,2	42,5	52,8	48,8	33,8	55,2
Низький рівень злочинності	12,7	16,4	19,8	26,0	25,4	16,9	16,7	15,9	22,5	24,0	15,5	26,1
Тоді я був молодим	1,8	11,8	12,5	19,9	10,3	7,1	6,4	10,6	12,7	16,8	12,1	13,2
Радянська комуністична ідеологія	1,8	5,0	7,4	12,1	9,5	2,9	2,6	7,1	5,6	11,6	2,0	13,2
Інше	0,0	0,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,7	0,0	0,3	0,0
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ			ОСВІТА			МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни		Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі			
Впевненість у завтрашньому дні	69,5	71,3		67,7	68,4	75,5	71,5	68,2	73,0			
Високий рівень соціальних гарантій за радянських часів	62,4	66,7		64,6	62,4	65,9	64,9	63,0	63,9			
Можливість безоплатного отримання вищої освіти	53,0	74,1		48,2	57,0	67,9	65,9	51,2	57,4			
Відсутність безробіття	54,0	54,4		53,0	54,6	57,1	60,1	49,7	56,6			
Достатній матеріальний рівень життя	51,2	58,5		43,3	55,3	55,2	57,0	51,6	45,1			
За радянських часів я відчував гордість за велику державу у планетарному масштабі	45,6	61,5		47,0	49,8	50,5	52,6	45,8	56,6			
Стабільність і відсутність збройних конфліктів	41,2	56,6		47,0	43,3	49,5	50,0	42,9	48,4			
Низький рівень злочинності	18,8	25,7		18,3	19,6	24,2	25,0	17,4	23,8			
Тоді я був молодим	12,3	17,0		19,5	11,3	10,4	17,9	11,8	4,1			
Радянська комуністична ідеологія	4,8	17,8		10,4	6,5	7,1	13,1	5,3	5,0			
Інше	0,2	0,0		0,0	0,3	0,0	0,0	0,0	0,8			

* Респондентам пропонувалося відзначити всі прийнятні варіанти відповіді.

Як би Ви охарактеризували події, що відбулися в Україні наприкінці 2013р. - на початку 2014р.?
 % опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Революція Гідності	69,7	46,7	20,0	22,0	32,5	45,4	44,8	41,1	43,6	36,7	51,6	29,5
Антидержавний переворот	6,4	13,8	27,9	43,0	24,6	16,7	21,2	21,1	17,1	26,2	13,8	30,6
Вимушена зміна влади не цілком легітимними засобами	13,0	19,7	25,1	19,1	25,6	17,7	18,8	22,7	22,0	18,1	17,5	22,6
Важко відповісти	10,9	19,9	27,0	15,9	17,4	20,1	15,1	15,1	17,3	19,0	17,1	17,3
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Валого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Революція Гідності	45,3	21,2	35,4	36,1	43,1	44,7	33,4	42,2	46,6		57,7	
Антидержавний переворот	18,3	38,3	33,8	22,3	19,8	19,9	28,8	20,5	15,2		14,1	
Вимушена зміна влади не цілком легітимними засобами	19,0	24,3	7,7	20,0	19,4	20,6	18,3	19,3	22,3		18,3	
Важко відповісти	17,4	16,2	23,1	21,6	17,6	14,8	19,4	18,0	15,9		9,9	

Чи хотіли б Ви повернутися в Україну, якою вона була до 2014р.?
 % опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так*	14,7	36,1	42,6	53,6	47,5	31,5	35,4	38,8	35,6	43,6	29,6	48,0
Ні**	74,2	49,8	29,2	31,8	45,5	54,9	49,0	48,8	49,4	43,2	57,2	38,0
Важко відповісти	11,1	14,1	28,2	14,6	7,0	13,6	15,6	12,4	15,0	13,2	13,2	14,0
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Валого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так*	34,4	56,7	47,0	43,0	35,7	34,8	45,5	36,6	33,5		28,2	
Ні**	51,2	34,2	37,9	43,2	49,5	52,6	38,3	50,2	53,9		53,6	
Важко відповісти	14,4	9,1	15,1	13,8	14,8	12,6	16,2	13,2	12,6		18,2	

* Сума варіантів відповіді "так" і "скоріше так".

** Сума варіантів відповіді "ні" і "скоріше ні".

Яким Ви бачите майбутнє України?

% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною	52,5	37,0	22,2	24,8	37,3	41,3	34,2	38,1	40,1	30,7	43,3	28,2
Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (як, наприклад, Китай)	24,1	22,8	22,7	21,3	13,9	23,1	25,7	19,3	21,7	18,2	24,1	17,2
Україна буде слаборозвинутим придатком Заходу	4,5	6,7	12,5	9,2	14,9	8,7	8,8	8,8	4,9	10,6	5,1	13,5
Україна назавжди стане країною “третього світу”, нерозвинутою і маловпливовою	2,6	4,8	6,9	8,6	4,4	4,6	4,0	5,7	6,0	5,5	2,9	8,5
Україна зникне як самостійна держава	1,9	1,7	2,3	6,2	0,6	1,7	2,9	2,4	2,4	3,0	1,3	3,7
Україна буде слаборозвинутим придатком Росії	0,5	2,5	0,5	1,6	0,6	1,2	1,1	1,2	0,8	2,5	1,4	1,3
Мені не цікаво майбутнє цієї країни	0,2	0,3	0,9	0,3	1,9	0,5	0,8	0,6	0,5	0,6	0,4	0,8
Інше	1,4	3,8	0,5	1,3	0,6	1,5	1,6	2,1	2,4	2,1	2,8	1,0
Важко відповісти	12,3	20,6	31,5	26,7	25,6	17,5	21,0	21,8	21,1	26,8	18,8	25,7
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Україна буде високорозвинутою, демократичною, впливовою європейською країною	38,8	22,4	33,8	29,6	38,0	39,2	34,6	34,1	39,4	50,7		
Україна буде країною, що йде особливим шляхом розвитку (як, наприклад, Китай)	22,4	13,0	16,9	22,9	19,9	22,7	12,5	22,6	26,9	26,8		
Україна буде слаборозвинутим придатком Заходу	7,4	17,5	9,2	7,9	9,1	8,5	8,8	9,7	7,3	2,8		
Україна назавжди стане країною “третього світу”, нерозвинутою і маловпливовою	4,9	6,7	1,5	8,3	3,4	5,5	3,5	5,6	5,6	5,6		
Україна зникне як самостійна держава	1,7	5,8	1,5	2,5	3,2	1,8	3,9	2,4	1,3	1,4		
Україна буде слаборозвинутим придатком Росії	1,1	2,7	4,6	1,6	1,5	1,0	1,5	2,0	0,7	0,0		
Мені не цікаво майбутнє цієї країни	0,5	1,3	1,5	0,2	0,6	0,7	0,4	1,0	0,2	0,0		
Інше	2,2	0,9	1,5	2,8	2,3	1,1	2,2	2,8	0,7	0,0		
Важко відповісти	21,1	29,6	29,2	24,2	21,9	19,6	32,6	19,8	17,8	12,7		

Чи маєте Ви такі можливості? % опитаних

2016р.

Дотримуватися національних традицій Вашого народу

89,6 5,7 4,7

Задовольняти Ваші релігійні потреби

89,2 3,6 7,2

Отримувати об'єктивну інформацію про події в Україні та світі мовою, якою Ви користуєтесь у повсякденному житті

89,1 8,1 2,8

Навчатися рідною мовою

87,3 7,6 5,1

Відвідувати заклади культури, які ведуть діяльність Вашою рідною мовою

85,0 8,5 6,5

* Сума варіантів відповіді "так" і "скоріше так".

** Сума варіантів відповіді "ні" і "скоріше ні".

☐ Так* ☒ Ні** ☐ Важко відповісти

Дотримуватися національних традицій Вашого народу

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так*	97,6	90,2	82,9	93,5	77,9	90,6	90,2	90,4	88,9	88,4	94,3	83,9
Ні**	0,2	5,8	6,0	3,8	14,9	4,4	6,6	6,6	6,2	5,5	2,8	9,0
Важко відповісти	2,2	3,9	11,1	2,7	7,2	5,1	3,2	3,0	4,9	6,1	2,9	7,1

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА			МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Так*	91,3	80,7	83,4	88,5	89,6	91,2	87,1	89,3	91,3	95,7
Ні**	4,6	10,3	6,0	6,7	5,8	5,1	5,5	6,1	6,0	1,4
Важко відповісти	4,1	9,0	10,6	4,8	4,6	3,7	7,4	4,6	2,6	2,8

Задовольняти Ваші релігійні потреби

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так*	94,8	88,1	87,0	90,6	84,2	87,2	89,9	89,4	88,1	90,6	91,9	86,6
Ні**	1,6	5,7	1,9	2,9	3,8	4,9	4,0	2,7	4,6	2,5	2,9	3,7
Важко відповісти	3,5	6,2	11,2	6,5	12,0	7,9	6,1	7,9	7,3	6,9	5,2	9,7

	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА			МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Так*	89,9	86,0	87,8	87,3	89,3	90,3	89,5	89,8	88,4	87,3
Ні**	3,4	3,2	4,5	3,5	4,4	3,1	3,3	3,6	4,3	1,4
Важко відповісти	6,7	10,8	7,7	9,2	6,3	6,6	7,2	6,6	7,3	11,3

* Сума варіантів відповіді "так" і "скоріше так".

** Сума варіантів відповіді "ні" і "скоріше ні".

Чи маєте Ви такі можливості?

% опитаних

(продовження)

Отримувати об'єктивну інформацію про події в Україні та світі мовою, якою Ви користуєтесь у повсякденному житті

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так*	94,8	88,1	87,1	92,5	81,0	92,3	88,9	89,1	89,7	86,6	91,9	85,5
Ні**	4,3	8,5	8,4	6,1	14,2	6,3	8,7	8,8	8,1	8,5	5,9	11,0
Важко відповісти	0,9	3,4	4,5	1,4	4,7	1,4	2,4	2,1	2,2	4,9	2,2	3,5
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробіти деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так*	90,6	81,0	84,8	87,8	89,5	89,7	86,5	89,4	90,2	93,0		
Ні**	6,8	14,0	12,1	9,7	7,1	7,9	9,0	8,6	7,1	4,2		
Важко відповісти	2,6	5,0	3,1	2,5	3,4	2,4	4,5	2,0	2,7	2,8		

Навчатися рідною мовою

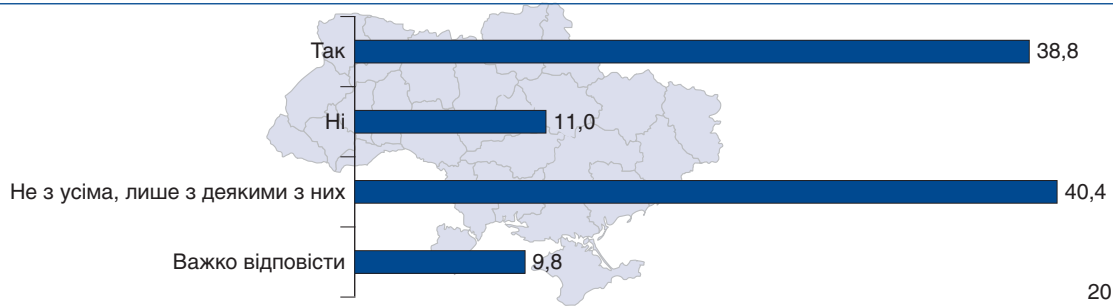
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так*	96,2	86,0	80,0	88,1	82,3	91,8	89,1	90,4	85,7	81,8	92,1	81,6
Ні**	1,4	10,0	7,5	7,0	11,7	5,1	9,0	5,4	8,9	9,0	4,8	10,8
Важко відповісти	2,4	4,0	12,5	4,9	6,0	3,1	1,9	4,2	5,4	9,2	3,1	7,6
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробіти деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так*	89,8	76,1	76,1	84,8	87,2	90,3	82,3	87,1	91,7	90,1		
Ні**	6,1	13,1	15,0	9,0	6,5	7,4	10,7	7,6	5,4	5,6		
Важко відповісти	4,1	10,8	8,9	6,2	6,3	2,3	7,0	5,3	2,9	4,3		

Відвідувати заклади культури, які ведуть діяльність Вашою рідною мовою

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так*	91,5	81,4	82,4	90,6	79,7	89,8	86,2	88,5	83,6	79,1	87,7	82,2
Ні**	3,1	11,6	5,1	5,7	14,8	5,4	10,6	6,0	8,7	11,2	6,2	11,0
Важко відповісти	5,4	7,0	12,5	3,7	5,5	4,8	3,2	5,5	7,7	9,7	6,1	6,8
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробіти деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так*	68,7	80,3	77,2	82,0	84,3	88,3	80,5	83,9	89,7	92,1		
Ні**	7,2	12,1	13,7	9,9	8,4	7,7	9,6	9,9	6,4	1,4		
Важко відповісти	6,1	7,6	9,1	8,1	7,3	4,0	9,9	6,2	3,9	5,6		

* Сума варіантів відповіді "так" і "скоріше так".

** Сума варіантів відповіді "ні" і "скоріше ні".

Чи відчуваєте Ви спільність (історичну, культурну, спільні перспективи) з жителями інших регіонів України?
 % опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	51,1	43,0	24,1	36,7	25,7	37,6	40,4	37,8	42,4	36,8	46,9	28,6
Ні	4,3	12,0	12,0	8,9	19,7	9,5	13,0	9,1	11,4	11,4	7,1	16,0
Не з усіма, лише з деякими з них	37,1	33,9	51,4	45,3	45,4	42,5	35,1	43,8	37,5	42,5	36,6	45,4
Важко відповісти	7,6	11,0	12,5	9,2	9,2	10,4	11,4	9,4	8,7	9,3	9,4	10,1
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА			МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН						
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	Живемо безпечно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Так	41,1	25,7	39,4	34,0	40,1	40,1	37,4	37,5	40,4	40,4	56,3	56,3
Ні	9,9	15,8	10,6	11,3	10,6	11,4	12,0	11,1	10,7	10,7	5,6	5,6
Не з усіма, лише з деякими з них	39,3	47,7	34,8	40,7	40,0	41,0	37,4	42,5	39,9	39,9	28,2	28,2
Важко відповісти	9,7	10,8	15,2	14,0	9,3	7,5	13,1	8,8	9,0	9,0	9,9	9,9

Відмінності між жителями різних регіонів України – це...,
 % опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Добре, оскільки це збагачує країну, її культуру	53,2	47,5	42,3	55,4	41,1	47,3	56,5	44,6	49,1	45,6	50,3	47,2
Погано, оскільки створює можливості для "навішування ярликів", виникнення сепаратистських рухів, заздрості одних до інших тощо	34,5	29,9	33,5	27,3	38,3	31,1	26,0	36,1	32,0	35,0	31,6	32,7
Важко відповісти	12,3	22,6	24,2	17,3	20,6	21,6	17,5	19,3	19,0	19,4	18,1	20,2
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА			МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН						
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо безпечно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	Живемо безпечно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі
Добре, оскільки це збагачує країну, її культуру	49,8	40,8	55,4	42,4	49,2	50,8	48,1	49,3	49,8	49,8	42,3	42,3
Погано, оскільки створює можливості для "навішування ярликів", виникнення сепаратистських рухів, заздрості одних до інших тощо	31,8	35,0	26,2	31,8	32,0	33,1	29,3	34,2	30,6	30,6	26,8	26,8
Важко відповісти	18,4	24,2	18,5	25,8	18,8	16,2	22,5	16,5	19,6	19,6	31,0	31,0

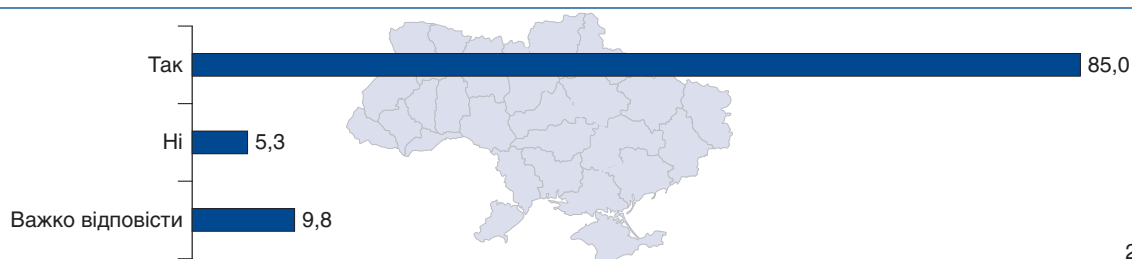
Чи повинна бути в кожній країні своя, спільна для всіх громадян національна ідея?
% опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	90,8	84,2	67,1	78,4	71,5	81,5	82,5	83,6	83,2	75,0	87,2	71,9
Ні	2,4	6,4	8,3	7,0	4,4	5,4	4,2	6,7	4,6	6,6	4,3	7,1
Важко відповісти	6,9	9,4	24,5	14,6	24,1	13,1	13,2	9,7	12,2	18,4	8,5	21,0
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Так	83,9	59,9	71,2	72,4	83,3	83,5	74,6	81,1	84,9	83,1		
Ні	4,9	8,6	9,1	8,0	4,6	4,8	4,8	6,3	4,7	5,6		
Важко відповісти	11,2	31,5	19,7	19,5	12,1	11,7	20,6	12,6	10,5	11,3		

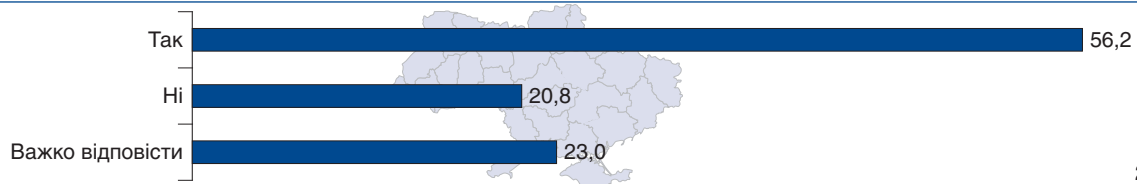
Чи вважаєте Ви, що у дітей, незалежно від їх походження, варто виховувати почуття любові до України, поваги до її історії?
% опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	94,1	88,5	87,5	78,4	70,7	85,9	84,9	86,4	85,9	82,7	91,5	76,3
Ні	1,2	6,0	3,2	8,6	6,6	3,2	4,8	8,5	5,7	4,9	3,6	7,5
Важко відповісти	4,7	5,5	9,3	12,9	22,7	10,9	10,3	5,1	8,4	12,4	4,9	16,2
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Так	88,1	67,6	81,5	81,6	85,4	86,8	83,2	84,4	87,1	88,7		
Ні	4,5	10,8	6,2	4,8	5,9	4,7	4,6	6,3	4,7	2,8		
Важко відповісти	7,5	21,6	12,3	13,6	8,7	8,5	12,2	9,3	8,2	8,5		

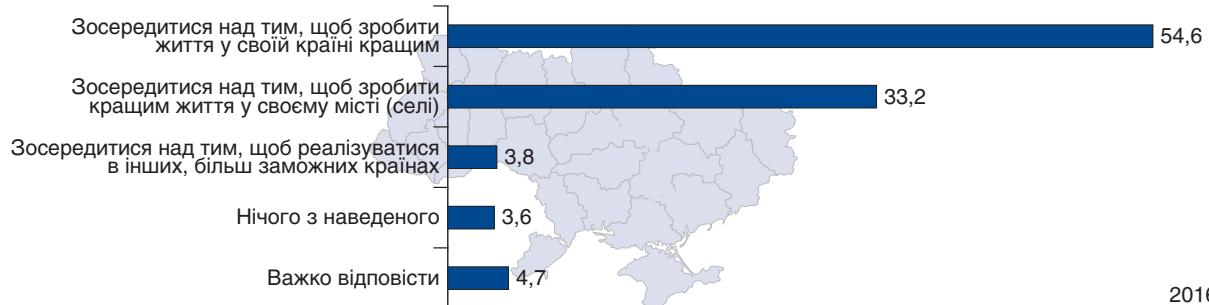
Чи вважаєте Ви, що молодшому поколінню буде легше досягти єдності між собою, солідарності і взаємодопомоги?
% опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	70,1	56,5	41,7	48,1	56,0	57,8	56,8	56,5	59,2	52,0	61,6	49,9
Ні	13,0	24,3	22,7	24,5	18,0	20,9	18,3	21,5	20,9	22,2	18,8	23,2
Важко відповісти	16,8	19,2	35,6	27,4	25,9	21,4	24,9	22,1	19,8	25,8	19,6	26,9
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	57,9	48,6	51,5	56,2	53,1	59,8	54,6	56,9	55,3	59,2		
Ні	20,3	23,9	25,8	18,9	24,1	18,1	19,2	22,6	20,0	18,3		
Важко відповісти	21,8	27,5	22,7	24,9	22,7	22,1	26,2	20,5	24,7	22,5		

Що з наведеного Ви порадили б українцям?
% опитаних

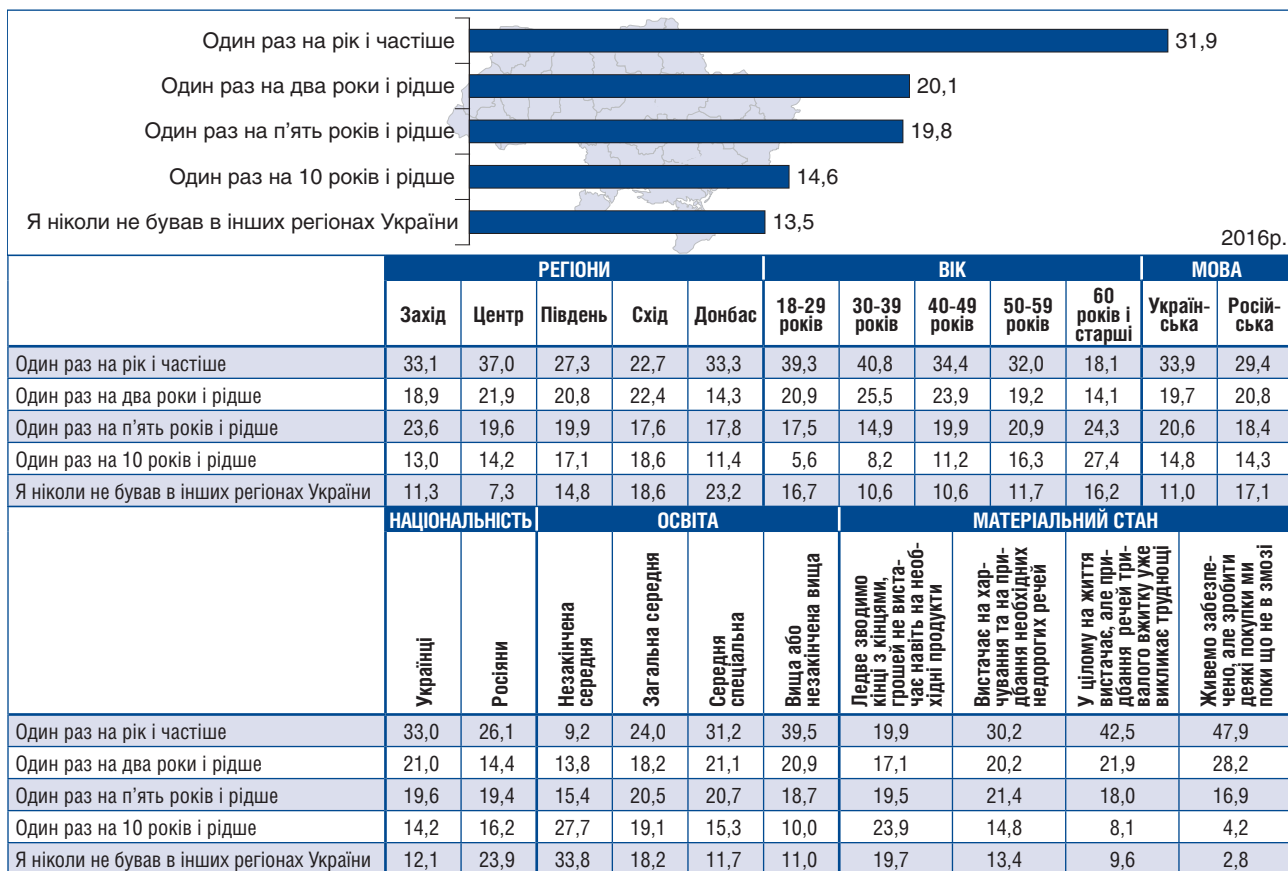

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Зосередитися над тим, щоб зробити життя у своїй країні кращим	56,0	61,0	56,7	48,5	44,9	56,6	57,3	51,7	54,5	53,3	58,9	48,7
Зосередитися над тим, щоб зробити кращим життя у своєму місті (селі)	36,2	31,1	25,6	38,8	32,6	31,1	31,3	38,4	34,1	32,4	33,8	32,6
Зосередитися над тим, щоб реалізуватися в інших, більш заможних країнах	2,6	4,4	3,3	5,7	2,5	3,6	4,2	3,9	4,3	3,0	2,7	5,0
Нічого з наведеного	1,9	0,6	6,0	2,4	12,0	5,1	2,9	3,0	3,3	3,6	1,3	6,8
Важко відповісти	3,3	3,0	8,4	4,6	7,9	3,6	4,2	3,0	3,8	7,6	3,2	6,8
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важко	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Зосередитися над тим, щоб зробити життя у своїй країні кращим	56,3	43,7	43,9	52,1	54,7	57,0	53,9	56,1	54,0	52,1		
Зосередитися над тим, щоб зробити кращим життя у своєму місті (селі)	33,5	31,5	34,8	34,1	34,5	31,4	31,4	32,1	35,7	36,6		
Зосередитися над тим, щоб реалізуватися в інших, більш заможних країнах	3,5	5,4	4,5	3,7	3,6	4,0	3,7	3,9	3,7	4,2		
Нічого з наведеного	2,9	8,6	7,6	4,6	1,7	4,9	3,1	4,1	3,0	2,8		
Важко відповісти	3,8	10,8	9,1	5,5	5,6	2,7	7,9	3,7	3,6	4,2		

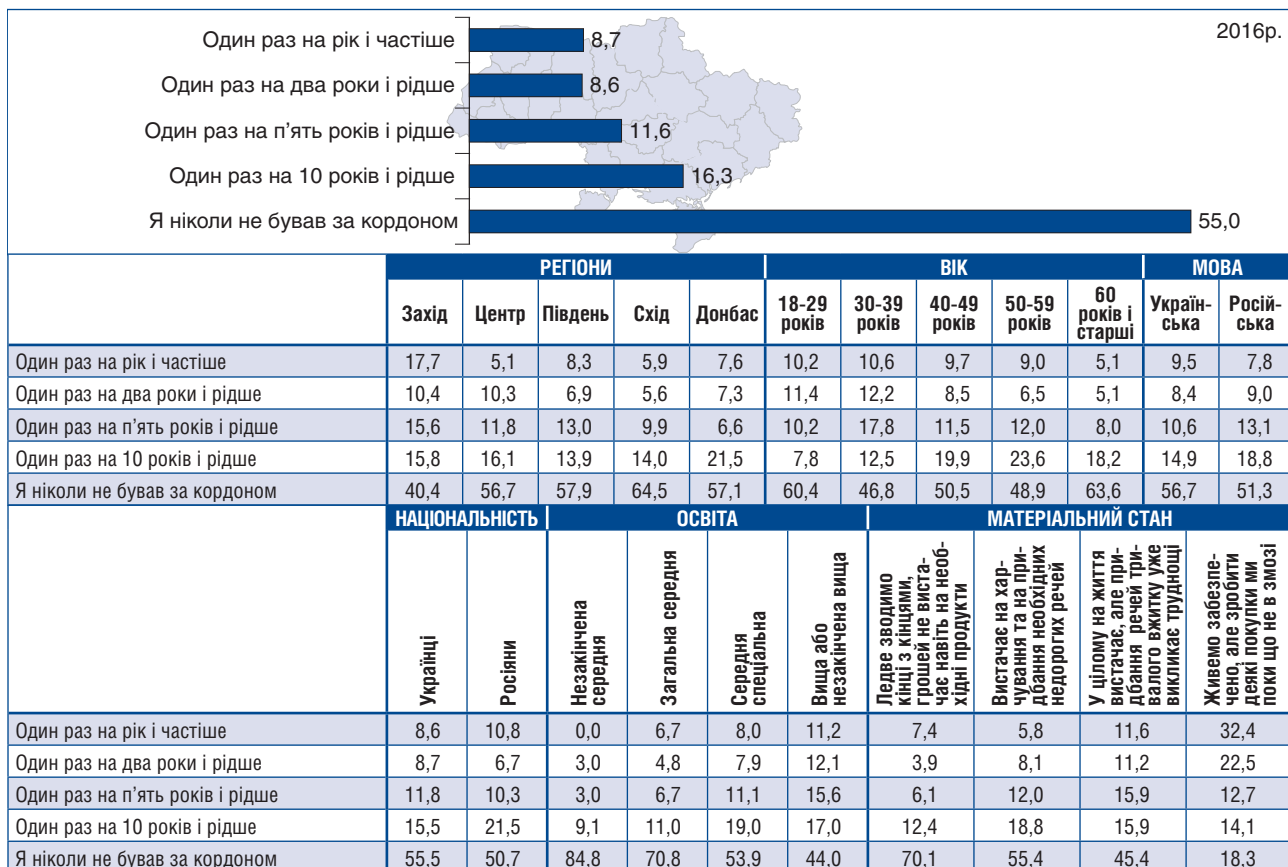
Як часто Вам доводилося бувати в інших регіонах України?

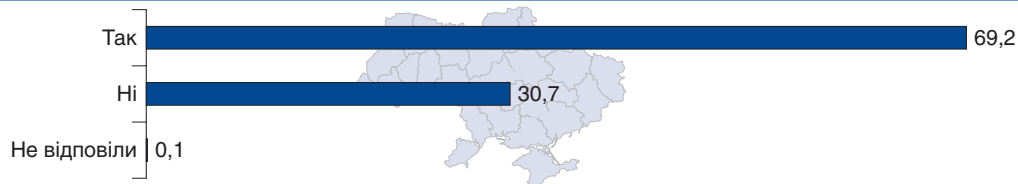
% опитаних

Як часто Вам доводилося бувати за кордоном?

% опитаних

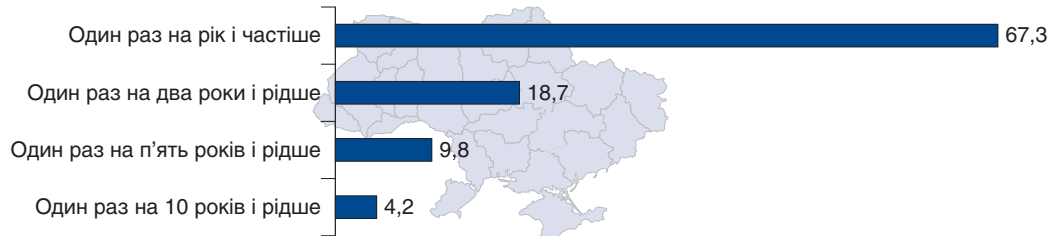
Чи маєте Ви родичів і/або друзів в інших регіонах України?
 % опитаних

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	77,1	73,7	67,9	62,8	57,1	66,3	73,5	71,9	71,0	65,7	75,7	61,2
Ні	22,9	26,3	31,2	37,2	42,9	33,5	26,5	28,1	28,7	34,2	24,1	38,7
Не відповіли	0,0	0,0	0,9	0,0	0,0	0,2	0,0	0,0	0,3	0,2	0,2	0,1
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важливого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Так	70,8	62,2	50,0	60,4	73,1	72,2	64,6	69,0	73,3	76,1		
Ні	29,1	37,8	50,0	39,6	26,8	27,6	35,4	30,8	26,5	23,9		
Не відповіли	0,1	0,0	0,0	0,0	0,1	0,3	0,0	0,2	0,2	0,0		

Як часто Ви спілкуєтеся з ними?

% тих, хто має родичів та/або друзів в інших регіонах України

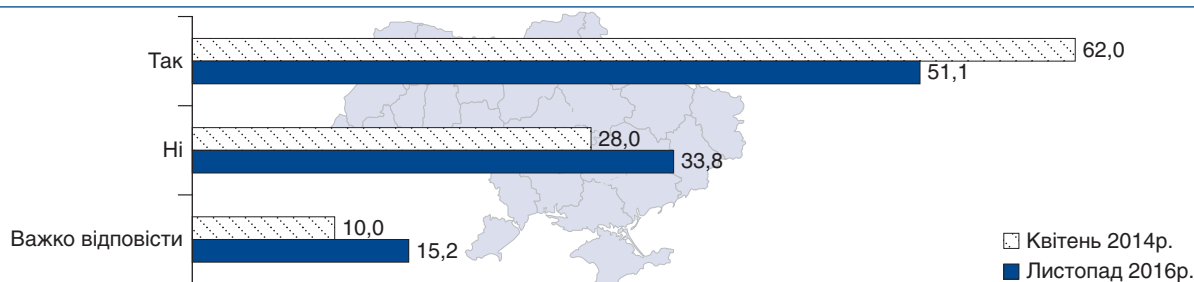

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Один раз на рік і частіше	74,5	64,6	61,0	66,4	67,8	74,4	71,8	73,9	63,6	56,5	68,8	64,9
Один раз на два роки і рідше	13,8	23,2	21,2	16,2	16,7	17,6	18,8	16,4	20,7	19,7	19,1	18,6
Один раз на п'ять років і рідше	7,7	7,3	11,6	14,0	13,3	7,0	6,5	5,0	12,3	15,9	8,3	11,6
Один раз на 10 років і рідше	4,0	4,9	6,2	3,4	2,2	1,1	2,9	4,6	3,4	7,8	3,8	4,9
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА			МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН						
	Українці	Росіяни	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важливого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі			
Один раз на рік і частіше	68,1	62,3	61,5	68,1	71,3	56,9	66,3	74,0	88,9			
Один раз на два роки і рідше	18,7	17,4	21,0	20,1	15,4	20,3	19,5	17,3	7,4			
Один раз на п'ять років і рідше	9,3	14,5	13,0	8,2	9,3	16,6	10,1	5,1	3,7			
Один раз на 10 років і рідше	3,9	5,8	4,6	3,5	4,0	6,1	4,1	3,6	0,0			

Чи вважаєте Ви українців і росіян “братніми народами”?

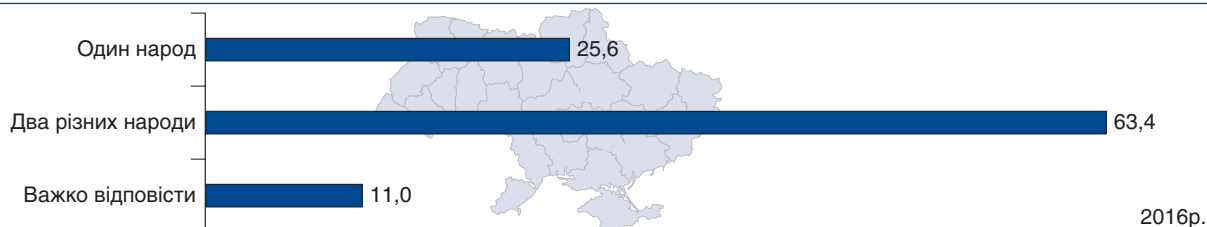
% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	28,0	41,2	60,5	87,1	54,9	42,3	46,2	51,8	49,1	62,4	41,4	64,7
Ні	61,8	36,1	14,9	6,5	36,0	38,9	35,5	34,9	38,5	24,3	43,2	21,4
Важко відповісти	10,2	22,6	24,7	6,5	9,1	18,7	18,3	13,3	12,5	13,3	15,5	13,9
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Вистачає, але придбання речей викликає труднощі	Живемо безпечно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Так	47,4	82,4	53,0	50,2	55,3	46,8	65,7	50,8	42,5	30,0		
Ні	36,5	12,2	27,3	33,6	32,1	36,5	21,6	34,7	41,4	40,0		
Важко відповісти	16,1	5,4	19,7	16,1	12,6	16,7	12,7	14,5	16,1	30,0		

Українці і росіяни – це один народ чи два різних народи?

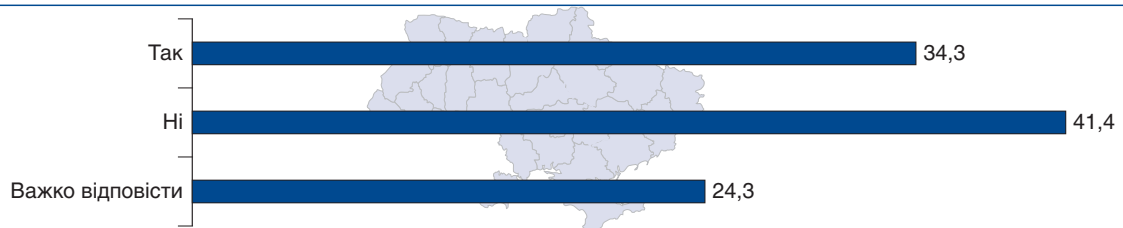
% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Один народ	9,5	16,8	39,1	45,3	34,2	19,2	22,6	25,3	23,3	34,6	14,2	41,8
Два різних народи	85,3	67,2	45,1	46,6	57,9	67,0	66,0	66,0	66,1	54,9	76,9	44,8
Важко відповісти	5,2	16,0	15,8	8,1	7,9	13,8	11,4	8,7	10,6	10,5	8,9	13,4
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА					МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей трохи важче	Вистачає, але придбання речей уже викликає труднощі	Живемо безпечно, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Один народ	21,5	54,5	28,8	29,7	24,6	24,1	32,4	27,1	19,2	8,5		
Два різних народи	67,3	38,3	60,6	56,2	66,3	64,5	53,8	64,1	70,0	70,4		
Важко відповісти	11,2	7,2	10,6	14,1	9,1	11,4	13,8	8,8	10,8	21,1		

Чи вважаєте Ви, що відносини України і Росії мають бути нормалізовані, навіть якщо Крим залишиться у складі Росії?

% опитаних

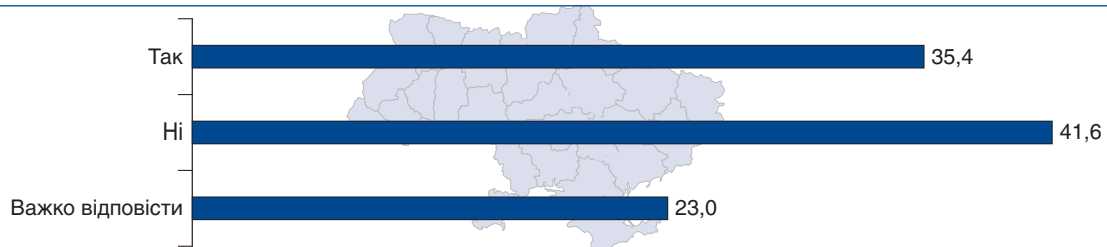

2016р.

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	18,7	25,1	35,2	62,3	42,1	31,3	28,6	34,4	33,4	41,4	25,6	47,0
Ні	58,1	49,2	28,7	15,1	41,5	43,4	43,2	45,0	42,9	34,7	50,9	28,5
Важко відповісти	23,2	25,7	36,1	22,6	16,5	25,2	28,1	20,5	23,6	23,9	23,5	24,5
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Так	31,1	60,4	43,9	31,1	36,9	32,6	44,5	34,3	27,9	25,0		
Ні	44,1	22,1	34,8	39,4	40,7	43,8	29,9	42,9	47,2	47,2		
Важко відповісти	24,9	17,6	21,2	29,5	22,3	23,6	25,5	22,8	24,9	27,8		

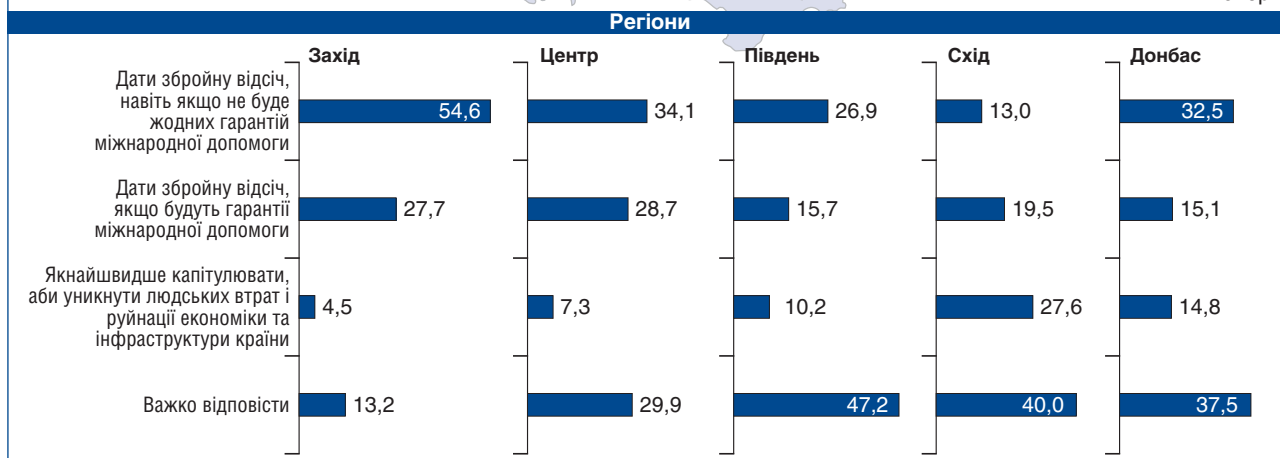
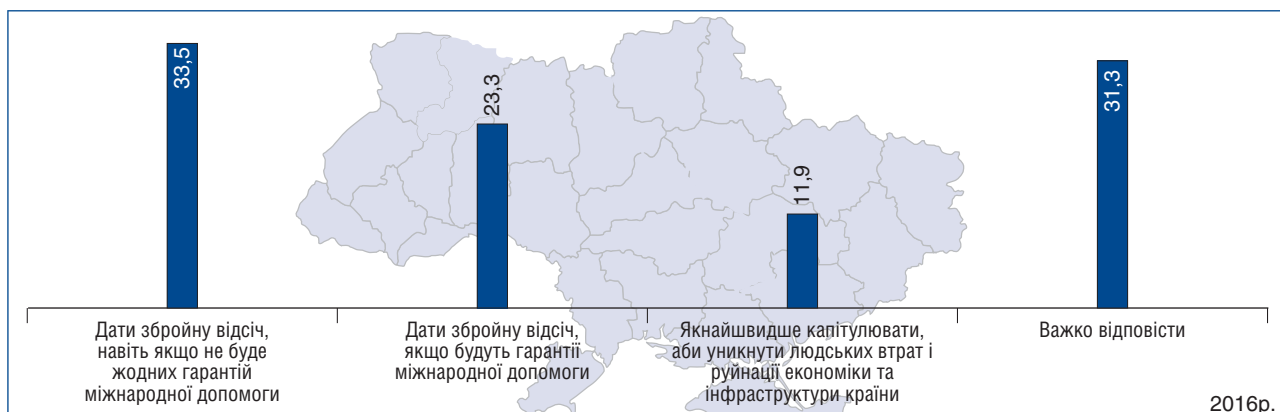
Чи вірите Ви в те, що Росія може розпочати відкриту повномасштабну війну проти України?

% опитаних

2016р.

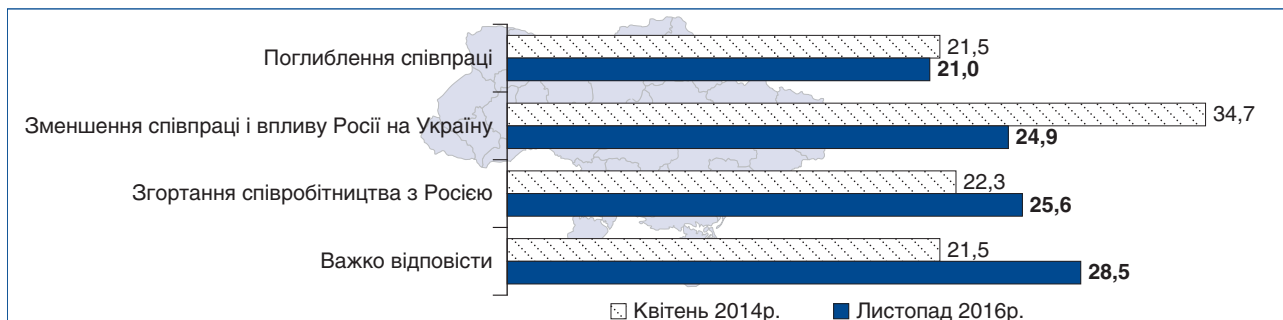
	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Так	54,4	38,3	15,8	18,5	37,0	37,7	34,5	38,1	35,0	32,8	45,5	22,8
Ні	29,3	36,8	57,7	59,4	37,0	37,0	40,1	39,9	42,0	47,2	34,3	53,1
Важко відповісти	16,3	24,9	26,5	22,0	25,9	25,3	25,5	22,1	23,0	19,9	20,2	24,0
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Так	37,7	23,4	36,4	32,3	37,5	35,3	32,3	34,2	39,2	42,3		
Ні	39,3	58,6	39,4	41,0	42,1	41,8	45,2	44,4	36,9	26,8		
Важко відповісти	23,0	18,0	24,2	26,7	20,5	22,9	22,5	21,4	23,9	31,0		

Якщо Росія розпочне відкриту повномасштабну війну проти України, як повинна діяти Україна?
 % опитаних

	ВІК					МОВА		НАЦІОНАЛЬНІСТЬ	
	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська	Українці	Росіяни
Дати збройну відсіч, навіть якщо не буде жодних гарантій міжнародної допомоги	32,8	34,7	39,6	36,7	26,9	41,6	22,7	36,0	14,0
Дати збройну відсіч, якщо будуть гарантії міжнародної допомоги	28,2	21,5	19,0	22,8	23,7	26,1	19,8	25,1	12,2
Якнайшвидше капітулювати, аби уникнути людських втрат і руйнації економіки та інфраструктури країни	10,2	10,9	12,7	10,9	14,2	8,1	16,8	10,0	23,1
Важко відповісти	28,9	32,9	28,7	29,6	35,1	24,3	40,6	28,9	50,7
	ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН				
	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі	
Дати збройну відсіч, навіть якщо не буде жодних гарантій міжнародної допомоги	19,7	30,7	34,4	35,4	24,3	33,3	40,4	45,1	
Дати збройну відсіч, якщо будуть гарантії міжнародної допомоги	24,2	23,3	24,4	21,9	20,8	26,0	22,2	18,3	
Якнайшвидше капітулювати, аби уникнути людських втрат і руйнації економіки та інфраструктури країни	16,7	12,0	11,2	12,2	17,7	11,3	7,9	12,7	
Важко відповісти	39,4	33,9	30,0	30,5	37,2	29,4	29,5	23,9	

Якою має бути політика України стосовно Росії?

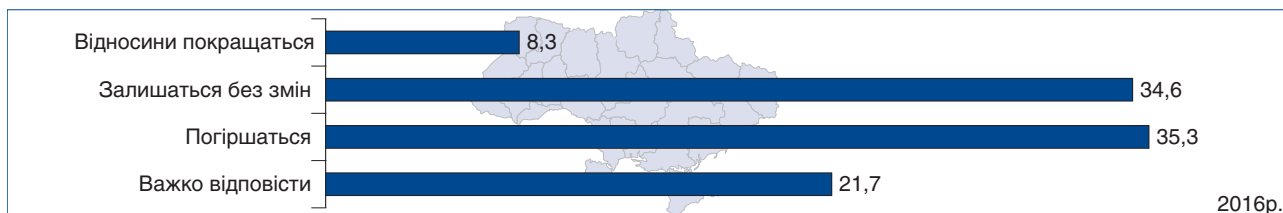
% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Поглиблення співпраці	4,0	19,3	23,7	44,7	18,0	16,5	17,2	21,5	20,3	27,4	16,8	27,5
Зменшення співпраці і впливу Росії на Україну	31,2	29,1	16,3	13,2	26,9	25,0	26,5	26,9	26,8	21,1	26,1	22,5
Згортання співробітництва з Росією	48,5	22,3	13,5	13,2	25,0	27,9	26,5	27,8	24,9	22,2	32,4	16,8
Важко відповісти	16,3	29,3	46,5	28,8	30,1	30,6	29,7	23,9	27,9	29,3	24,6	33,2
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Поглиблення співпраці	18,6	38,3	21,5	20,3	22,5	19,9	32,4	20,5	14,2	14,1		
Зменшення співпраці і впливу Росії на Україну	25,1	21,6	26,2	25,3	27,3	21,9	18,4	26,7	27,1	28,2		
Згортання співробітництва з Росією	27,9	9,5	16,9	23,5	25,8	27,6	19,0	25,3	31,3	28,2		
Важко відповісти	28,4	30,6	35,4	30,9	24,4	30,6	30,2	27,5	27,4	29,6		

Як би Ви оцінили перспективи розвитку відносин України і Росії на найближчі роки?

% опитаних

	РЕГІОНИ					ВІК					МОВА	
	Захід	Центр	Південь	Схід	Донбас	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші	Українська	Російська
Відносини покращаться	3,8	8,4	7,9	12,9	8,9	4,1	7,2	6,9	10,0	12,2	7,4	9,6
Залишаться без змін	39,7	35,6	31,5	34,2	28,2	33,7	36,6	33,5	36,5	33,1	36,0	32,7
Погіршаться	41,4	35,8	29,2	27,2	40,2	35,7	34,5	37,2	37,3	33,3	36,1	35,0
Важко відповісти	15,1	20,2	31,5	25,6	22,8	26,5	21,8	22,4	16,2	21,5	20,4	22,7
	НАЦІОНАЛЬНІСТЬ		ОСВІТА				МАТЕРІАЛЬНИЙ СТАН					
	Українці	Росіяни	Незакінчена середня	Загальна середня	Середня спеціальна	Вища або незакінчена вища	Ледве зводимо кінці з кінцями, грошей не вистачає навіть на необхідні продукти	Вистачає на харчування та на придбання необхідних недорогих речей	У цілому на життя вистачає, але придбання речей тривалого вжитку уже викликає труднощі	Живемо забезпечено, але зробити деякі покупки ми поки що не в змозі		
Відносини покращаться	7,4	16,1	12,1	8,5	8,4	7,8	13,8	7,8	5,8	1,4		
Залишаться без змін	35,1	32,3	30,3	35,5	36,2	32,8	30,9	36,2	33,6	46,5		
Погіршаться	36,3	26,5	30,3	33,4	34,7	37,7	31,3	35,3	39,8	29,6		
Важко відповісти	21,2	25,1	27,3	22,6	20,7	21,7	24,1	20,7	20,7	22,5		

2. ГРОМАДЯНИ УКРАЇНИ ПРО СЕБЕ, ДЕРЖАВУ, СПІЛЬНЕ ТА ВІДМІННЕ, ШЛЯХИ ДОСЯГНЕННЯ СУСПІЛЬНОЇ ЄДНОСТІ

У рамках проекту “Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики” з 29 вересня по 12 жовтня 2016р. було проведено дискусії у 17 фокус-групах: у м.Києві, а також у Чернігівській (м.Чернігів та с.Киїнка), Черкаській (м.Черкаси та с.Мліїв), Дніпропетровській (м.Дніпро та с.Новоолександрівка), Харківській (м.Харків та с.Шарівка), Донецькій (м.Краматорськ та с.Василівська Пустош), Одеській (м.Одеса та с.Шабо), Львівській (м.Львів та с.Солошин), Закарпатській (м.Ужгород та с.Ратівці) областях України.

До участі у фокус-групах були запрошені жінки та чоловіки активного трудового віку (22-55 років), які проживають у зазначених вище містах і селах, зайняті в різних сферах діяльності (загалом 173 особи)¹.

Дослідження у фокус-групах мало своїм завданням виявити актуальні проблеми, що впливають на формування загальнонаціональної ідентичності громадян України на регіональному рівні, характеру і причин існуючих розбіжностей, а також сприятливих чинників і перешкод для посилення єдності українського суспільства.

2.1. ІЄРАРХІЯ ІДЕНТИЧНОСТЕЙ

Питання ідентичності, самоідентифікації, самовизначення виявилося для респондентів досить складним. Для переважної більшості учасників фокус-груп першочерговою, пріоритетною є соціальна, родинна ідентичність, і лише потім – етнічна та територіально-просторова.

Значна частина респондентів скоріше схильні ідентифікувати себе в першу чергу жителем свого населеного пункту, потім – області, регіону, і лише потім – громадянином України. Однак деякі учасники самостійно, спонтанно (без підказки) зазначили, що в першу чергу відчують себе українцями, громадянами України.

При цьому, більшість учасників фокус-груп не заперечують, що відчувати себе громадянином України є для них важливим, але це відчуття не є однозначним, оскільки часто не вистачає підстав для гордості за Україну, немає відчуття захищеності, стабільності, турботи та поваги з боку держави.

Разом з тим, узагальнюючи всі відповіді щодо громадянства, можна зробити такі висновки:

- усвідомлення громадянства як певної цінності додає відчуття єдності, згуртованості, сили народу, посилює впевненість у тому, що все можна подолати, вирішити разом;
- це – один з елементів поваги до себе, невід’ємний елемент самоідентифікації людини з активною громадянською позицією, небайдужою до того, що відбувається у країні;

- це – невід’ємна частина самоідентифікації людини, яка вважає себе патріотом, любить Україну, її культуру, традиції, природу тощо;
- для частини учасників громадянство – це емоційне, але важливе відчуття рідного дому, затишку, великої родини, наявності Батьківщини та стійкого зв’язку з нею, історичного та етнічного коріння.

Практично в усіх групах було по кілька респондентів, які зазначили, що до подій 2014р. не замислювалися над своєю громадянською позицією і громадянською самоідентифікацією.

Згодом, після Майдану відчули гордість за волелюбний та сміливий український народ, необхідність і цінність самоідентифікації себе як громадянина України, українця, належності до українського народу. На жаль, за оцінками частини учасників, згодом гострота цього відчуття знизилася через загострення політичної та соціально-економічної ситуації в країні, різке зниження матеріального становища та зростання недовіри до нової влади.

Такі фактори, як незадоволення власним життям і ставленням з боку держави, ситуацією в країні, ставленням до українців у світі, знижують цінність громадянської самоідентифікації. Саме через ці фактори частина учасників фокус-груп (незалежно від регіонів, статі, віку) не демонструють вираженої та мотивованої потреби відчувати себе громадянином України.

¹ Усі цитати з виступів учасників фокус-груп наведені за стенограмою, з мінімальними редакційними правками.

Значущість локальної ідентичності підвищується з огляду на наступні чинники:

- походження, постійне проживання у певному населеному пункті, наявність стійких сімейних, родинних зв'язків; спогади, ключові періоди, події свідомого життя, пов'язані саме з цим населеним пунктом;
- відсутність достатнього досвіду подорожей або проживання в інших населених пунктах, областях, регіонах України;
- індивідуальні внутрішні відчуття та прив'язки: любов до рідного міста/села, відчуття затишку, рідного дому;
- усталені соціальні зв'язки, норми поведінки, правила та атмосфера проживання, традиції.

Усе це разом створює відчуття комфорту, рідного дому, місця, де все тобі знайоме, очікуване та зрозуміле, а значить безпечне, надає певне відчуття захищеності та стабільності.

Натомість, відчувати себе жителем більш масштабної території, усієї країни та бути її громадянином, допомагають наступні чинники:

- досвід проживання у різних містах, особливо різних областях, регіонах країни;
- часті робочі або туристичні поїздки в межах країни та за кордон;
- наявність стійких особистих зв'язків у різних регіонах;
- любов до розмаїття традицій, звичаїв різних регіонів, любов до всього українського, патріотизм у масштабах країни як результат власної свідомої громадянської позиції та виховання;
- відчуття свого значення, можливість впливу на певні процеси, події у суспільному житті країни, наприклад, перебування на держслужбі (участь у реалізації реформ), участь у волонтерському русі тощо;
- відчуття єдності з жителями інших областей, регіонів, навіть якщо воно базується на спільних проблемах.

– Якщо я львів'янка, то я і відчуваю себе жителькою саме Львова і більше переживаю за своє місто. В загальному за Україну переживають в Києві наші можновладці. (Львів)

– Я в першу очередь – житель Одессы... Это наш дом. В доме порядок соблюдать, а потом уже дальше куда-то идти. Это состояние души. (Одеса)

– Я – житель Днепропетровска. Я тут родилась, тут дети мои родились, я замуж вышла, жизнь моя прошла. (Дніпро)

– Я всю жизнь живу в Краматорске, и нигде я больше не была, т.е. местная. Ничего я такого не испытываю, от того, что я украинка. (Краматорськ)

– В мене батько – із західної України, а мама – із центральної України. Я була майже в усіх областях України. Тому я завжди себе, якщо будь-де подорожую, відчуваю українкою, що це саме моя країна до цих кордонів. (Черкаси)

– Гражданин с правами и обязанностями. Это очень важно. Потому что Украина – это какой-то закон. А на оккупированных территориях законов никаких нет. (Краматорськ)

– Для меня было бы важно, если бы государство что-то делало для меня. Поскольку этого нет, то непонятно, быть частью чего? Быть нужным кому? (Дніпро)

– Я родился в Советском Союзе. И когда мы стали независимыми, я, если честно, не очень это приветствовал. Потому что я был советским человеком. Но с 2014г., когда у нас отняли Крым, напали на Донбасс и Луганск – я украинец-патриот. (Одеса)

– Есть ощущение причастности к истории, которая творится вот прямо сейчас. Допустим, у меня была возможность быть гражданином Израиля, но здесь гораздо интереснее по ощущениям. (Харків)

– Важно ощущать себя гражданином. Наше государство очень молодое. 25 лет для государства – это совсем очень мало. Исходя из истории, как наши предки стремились к этому, и шли к этому – я патриот своей страны, и хотел бы, чтобы дальше наше государство развивалось, и дальше было независимым. (Одеса)

– Я горжуся, что живу саме в Україні. Я вважаю, що тут є нормальні перспективи, як би там не було. В нас люди, які не мають грошей теж можуть жити нормально, головне не сидіти і не нити. (Львів)

2.2. УКРАЇНА: БАТЬКІВЩИНА, КРАЇНА, ДЕРЖАВА

Відповідаючи на питання “Чим є для Вас Україна?”, більшість респондентів демонстрували реакцію від нейтральної до скоріше позитивної, акцентуючи на тому, що Україна – це країна, де народився та живе сам учасник фокус-груп та його предки.

Для близько третини учасників фокус-груп Україна – це Батьківщина, рідний дім, велика родина, близькі люди. Менші групи учасників зазначали, що для них Україна асоціюється з краєвидами, працелюбними та гостинними людьми. Ще менша частина вважали, що Україна – це просто територія, де вони живуть. Учасники різних фокус-груп зазначили, що пишаються волею українців, їх працьовитістю, щирістю та гостинністю.

Серед підстав для того, щоб пишатись Україною, учасники фокус-груп зазначили:

- мальовничу природу, краєвиди, родючі землі, багаті надра;
- гарний, працьовитий, щирий, гостинний і вольовий народ;

- національні традиції, культуру, національну кухню;
- талановитих діячів культури, митців, науковців, науково-технічний потенціал;
- талановитих спортсменів, особливо паралімпійців;
- українців, які здобули славу за кордоном;
- героїв АТО, волонтерів, представників силових відомств, які сумлінно виконують свій обов'язок.

– Я бы сказал, что волей украинцев горжусь. Потому что... олимпийскими чемпионами становятся те, кто буквально в сарае занимаются. (Черкаси)

– Я горжусь своей семьей, предками, бабушкой, моими родителями. Трудолюбивые люди. (Київ)

– Земля і природа. Село на Полтавщині, де я народилася. Я його обожнюю. Як я не поїду туди два місяці – я хвора, я вмираю. Я поїду, сяду під грушею – мені так добре. (Київ)

– Народ у нас трудолюбивий, жизнерадостный, оптимистичный. Как бы в стране плохо не было, народ все равно надеется на лучшее, все равно смотрит в будущее с оптимизмом. (Дніпро)

– Украина очень богатая. Люди – очень хорошие, все миролюбивые, если их друг на друга не нажучивать. (Одеса)

– Военные люди сейчас подвиг совершают. (Краматорськ)

– Я не знав, що наш народ такий. Коли треба – піднявся, і не сподівався я, якщо чесно. (Львів)

– В Харькове все это очень чувствовалось, когда страна, волонтеры, все вот эти вот движения, просто народ в военкоматы шел, я тоже шел, у меня появилось ощущение, что страна не просто выживет, а будет расти. (Харків)

Натомість, негативно впливають на ставлення до України:

- влада (Верховна Рада, Уряд, Президент, політики) та її зневажливе, безвідповідальне ставлення до народу, її безкарність (цей пункт був першим у всіх групах);
- корупція, “постійне розкрадання країни можновладцями”;
- Крим, який “тихо віддали за кілька днів”, та війна на Донбасі, яку нібито “влада може, але не хоче зупинити”;
- бідність основної частини українського народу на тлі багатой влади, олігархів, відсутність середнього класу;
- загальний занепад у всіх сферах: економіці, освіті, медицині, судовій системі, соціальних програмах тощо;
- відсутність позитивних змін, досягнень за 25 років незалежності, відсутність перспектив;
- отримання державою великої кількості кредитів та їх безвідповідальне використання;

- низький рівень культури в суспільстві (засмічені вулиці, зруйновані майданчики, нахабна поведінка молоді тощо).

Яку країну громадяни обрали б Батьківщиною?

Частина учасників фокус-груп відповіли, що хотіли б народитися у таких країнах, як Франція, Норвегія, Нідерланди, Польща, Канада, Іспанія, Німеччина, США, Австралія, Італія, рідше – Росія, Білорусь, Бразилія, ОАЕ.

Мотиви вибору іншої країни в якості потенційної батьківщини:

1. високий рівень індикаторів якості життя, можливість самореалізації, працевлаштування, можливість забезпечити комфортне та стабільне життя дітям, соціальна захищеність;
2. верховенство права в усіх сферах, дотримання законів і прав людини, цінність громадянина, повага до нього з боку держави, всі види свободи, вибору;
3. вищий рівень розвитку економіки, інновацій та технологій, вищий рівень культури громадян.

Децо рідше:

4. наявність родичів, друзів, які можуть полегшити період адаптації;
5. більш сприятливий клімат;
6. гарна природа, гарна архітектура;
7. цікава культура, історія.

Мотивація громадян, які вирішили б обрати Україну, мала більш емоційно забарвлений характер, наприклад:

- “Це щось рідне, не можу пояснити”;
- “Ми нічого іншого не знаємо”;
- “Добре там, де нас немає”;
- Любов до України, національної культури, традицій, патріотичні почуття.

Поширені відповіді, що містили раціональний компонент:

- зрозумілі, вже звичні умови та спосіб життя. Наявність родичів, друзів, певного статусу, майна, бізнесу, корисних контактів, зв'язків;
- клімат підходить, низька ймовірність природних катаклізмів – землетрусів, вивержень вулкану, цунамі, страшних повеней тощо;
- відсутність глибоких знань про інші країни, брак досвіду мандрівника, туриста;
- переконаність у тому, що український менталітет відрізняється від менталітету інших народів;
- в Україні достатньо природних і людських ресурсів, щоб жити в достатку та процвітанні, особливо часто згадували про родючі землі;
- треба не шукати, де краще, а тут в Україні все розвивати, працювати задля добробуту родини та країни.

Значна частина учасників фокус-груп, які вважають себе патріотами, не заперечують, що за певних умов, кращої нагоди виїхали б з країни або відправили б за кордон своїх дітей.

Ті, які все одно хотіли б народитися в Україні, часто уточнювали, що це має бути Україна до 2014р. або із новою (не теперішньою) владою.

На тлі загальної картини вирізнялися одесити, які традиційно обирали в якості потенційної батьківщини не стільки країну, скільки конкретне місто – Одесу.

Чи змінилося ставлення до України за останні три роки?

Ставлення до України за останні три роки у значної частини учасників фокус-груп погіршилося. Головна причина має соціально-економічний характер – “жити в країні стало набагато важче”. Обговорення тих чи інших питань дуже часто зводилося до акценту на скрутному матеріальному становищі, неможливості заробити, невпевненості в майбутньому своєї сім’ї, а особливо – занепокоєнні щодо майбутнього своїх дітей.

З одного боку, частина учасників фокус-груп вказували на те, що не відчувається помітних змін після Революції гідності, політика держави є неефективною. Для частини учасників рішення влади, в т.ч. декомунізація – незрозумілі.

Проте, з іншого боку, помітна частина учасників у всіх фокус-групах зазначили, що події останніх трьох років змусили іншими очима подивитися на український народ, який здивував своєю небайдужістю, сміливістю, чуйністю, єдністю у відстоюванні своїх прав на Майдані, масовими виявами патріотизму, особливо в перший період АТО, розгортанням волонтерського руху.

– Стыдно за профуканный потенциал, который у нас есть, и который никто не развивает. В плане промышленности, в плане сельского хозяйства, в плане той же IT-сферы... (Харків)

– Украина заслуживает жалости. Страна уже могла бы быть богатой, но она не может стать богатой. И люди трудолюбивые, и почва у нас есть... (Дніпро)

– Появился страх. Опустились руки на самом деле. До этих событий казалось, что мы как-то защищены, что мы какая-то страна. А когда все это произошло, то печально то, что вот пришли – забрали Крым. Пришли – забрали Донецк... (Дніпро)

– За три роки зневірилися. Я думаю, що кожен Майдан підтримував, особливо Захід і вся Україна. Всі підтримували Майдан, а чого добилися? (Львів)

– Три года назад мне было 47 и я не думала, что на свете так много есть хороших людей. До Майдана я этого не подозревала. Я была приятно поражена. И теперь я езжу в зону АТО (как волонтер). (Київ)

– Нас беда сплотила. Люди стали патриоты. Багато хто почали українською мовою спілкуватися. (Київ)

– Такой сложный период истории нашего государства. Мне нравится, что появилось много патриотов в стране. И многие начали немножко читать, ту же самую историю Украины. (Одеса)

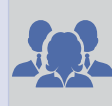
Понад половину учасників фокус-груп сподіваються на те, що життя в Україні зміниться на краще.

У якості раціональних аргументів і можливих чинників, які здатні призвести до позитивних змін, називали:

1. зміну влади в результаті виборів на нову, більш чесну, відповідальну та по-справжньому патріотичну, включаючи нового Президента;
2. сподівання на молоде покоління українців, яке, можливо, буде більш чесним, відповідальним, професійним.

Частина учасників наголошували на відповідальності самого народу, який обрав таку владу та дозволяє до себе так погано ставитися. Висловлювалася думка, що поки не зміниться менталітет, світогляд українців, кожна наступна влада так само розкрадатиме країну, які і попередня.

У цьому контексті частина учасників у різних фокус-групах наголошували на важливості активної і відповідальної позиції кожного як громадянина, члена суспільства, жителя певного міста/села, виборця: треба більш ретельно та прискіпливо робити вибір і обов’язково ходити на вибори.

– Здесь вопрос в замене правительства. Чем быстрее это произойдет... тем скорее наша жизнь наладится. (Краматорськ)

– Более молодые поняли, что нужно самому как-то стараться брать свою жизнь в руки. У людей поменялась эта концепция в голове, старт-ап-ов каких-то появляется в Харькове, открываются какие-то магазинчики... (Харків)

– Мені здається, що зараз молодь росте не така як ми – в них інше мислення, вони більше волелюбні, цілеспрямовані, вони готові тут щось будувати, жити, міняти. (Львів)

– Я не понимаю, зачем нам куда-то ехать, если здесь надо добиваться, чтобы нам было комфортно в своей стране жить. Если не я, то кто же будет эту страну поднимать. (Київ)

– Прежде всего, вдумчиво относиться к выборам. Это первое. Смотреть, что мы выбираем, кого. Во-вторых, противостоять иногда тем несправедливостям, которые нас окружают. Не молчать, не прятать голову в песок, как страус. Мы должны сами себя уважать. (с.Шабо, Одеська обл.)

– Взагалі українцям треба думати. Будуть наступні вибори. По-перше, треба виконати свій обов’язок українця, і прийти на вибори насамперед... В нас основна маса людей на вибори не ходять, а потім кажуть, що нам погано живеться. (Черкаси)

– Каждый должен начать с себя. Например, скажи, что ты сделал хорошего не для себя, вот для дома, где ты живёшь, где работаешь? Вот конкретно назови. Что ты сделал для того, чтобы было хорошо? (Черкаси)

Розмірковуючи про можливий час настання позитивних змін, значна частина дійшли висновку, що повинно змінитися щонайменше одне покоління (25-30 років), частина вважає, що це питання 5-10 років. Були й ті, які вважають, що часу потрібно набагато більше (50 років).

“Держава і країна”: особливості сприйняття

Значна частина учасників фокус-груп зазначили, що ставлення до України як країни та до держави – це різні речі. Ставлення до країни – нормальне, позитивне, оскільки країна розуміється як природа, люди, історія, традиції.

Ставлення до держави у більшості опитаних є скоріше негативним, оскільки це поняття, в першу чергу, асоціюється з урядом, президентом, владою в цілому. Іноді це ставлення є байдужим.

У різних групах були учасники, які ставили під сумнів наявність держави, мотивуючи це її нездатністю виконувати свої функції (захист територіальної цілісності України, забезпечення верховенства права, дотримання прав і свобод громадян та ін.).

У всіх фокус-групах лунала жорстка критика вищих інститутів влади.

Частина учасників фокус-груп зазначали, що коли йдеться про український народ як складову держави, то ставлення до держави покращилося.

– Я горд за український народ, за то, що он не дал себя поработить. (Чернігів)

– Сила воли, особенно на счёт войны, что мы не сдались, мы пошли вперёд. И мы сейчас довольно неплохо обороняемся. Очень неплохо. Это очень важный момент, я считаю. (Черкаси)

Розуміння патріотизму

Для значної частини учасників фокус-груп пріоритети самоідентифікації починаються від вузького кола сім'ї, потім – їх міста/села, і лише потім – у масштабах країни та сприйняття себе як громадянина. Тому очевидно, що для багатьох учасників найбільш близьким і зрозумілим є почуття патріотизму стосовно родини, потім – до рідного населеного пункту/області і лише потім – до країни в цілому.

Найбільш поширені відповіді можна узагальнити наступним чином: патріотизм – це:

1. любов до Батьківщини;
2. любов та повага до всього, пов'язаного з країною, державою – історія, традиції, державні символи, культура тощо;
3. здатність віддати життя за країну, зі зброєю в руках захищати її інтереси;
4. вміння об'єднатися заради процвітання та миру у країні.

На рівні сім'ї, міста/села, в повсякденному житті патріотизм може проявлятися наступним чином:

1. відповідальна та порядна поведінка в повсякденному житті: небажання зла іншим, працелюбність, порядність, сплата податків, сумлінне виконання професійних обов'язків. Відповідальність перед колегами по роботі, перед сім'єю;
2. активна громадянська позиція;
3. відпочинок, подорожі не за кордоном, а в Україні;
4. виховання у власних дітей любові, поваги до України, її традицій, історії, мови.

Такі позиції, як підтримка вітчизняних виробників, волонтерство згадувалися рідше.

Почуття патріотизму посилюється, коли громадянин чітко усвідомлює, що саме і кого саме він захищає, і має безпосередній зв'язок з почуттям власності.

У якості прикладу “справжнього” патріотизму до країни наводили згуртованість радянських людей у Велику Вітчизняну війну, порівняно з тим періодом теперішній рівень патріотизму є набагато нижчим.

Частина учасників зазначили, що помітний сплеск щирого патріотизму громадян відбувся під час Майдану та на початку АТО, але до тепер його рівень дещо знизився, оскільки громадяни не побачили такого самого патріотизму з боку нової влади.

Разом з тим, для багатьох жителів Донецької, Харківської, Дніпропетровської, Закарпатської областей виявилось складним завданням співставити поняття патріотизму з розвитком подій після Майдану та ситуацією на Сході країни.

На думку багатьох учасників різних фокус-груп, патріотами можна вважати не лише тих, хто зі зброєю захищає інтереси країни, але й тих, хто у своєму мирному повсякденному житті є чесним, відповідальним, працьовитим, небайдужим до несправедливості та чужого горя, добрим і здатним співчувати, допомагати іншим, робити щось не тільки для своїх рідних і близьких, але й для свого будинку, вулиці, рідного села/міста, хто має активну громадянську позицію.

Останнім часом, на думку деяких учасників груп, цінність поняття “патріотизм” знівельована частими маніпуляціями з боку політиків, а також показним і нещирим патріотизмом з боку представників влади. Окремі учасники фокус-груп зазначили, що виховання та прищеплення патріотизму, навіть вимогу щодо його наявності, треба висувати не українському народу, а представникам влади, починаючи із найвищих структур.

Частина учасників фокус-груп наголошували на тому, що бути патріотом легше, коли матеріально забезпечений, відчуваєш повагу, підтримку, захист з боку держави. Частина учасників, незалежно від регіону, підкреслили, що додавання до свого зовнішнього вигляду, вбрання елементів державної символіки ще не є патріотизмом.

– (Патріотизм, це) ... Активное противодействие гноблению собственного народа, и твоего достоинства, как украинца. (Одеса)

– А я вот считаю, что лечь под танк – это патриотизм. (Дніпро)

– Не обязательно держать в руках автомат. Патриотизм – участие в жизни страны. Помощь окружающим. (Чернігів)

– (Патріот це) ... Человек, который знает историю, чтит традиции. Знает национальную символику и культуру государства. (Краматорськ)

– Патриотизм – это не верить нападкам на Украину, не бегать на эти псевдореферендумы. (с.Василівська Пустош, Донецька обл.)

– (Патріотизм, це) ... Платить налоги. Воспитывают достойных детей. (Дніпро)

– Начинать надо с чего-то минимального. Выйти убрать бумажку, покрасить забор. (Дніпро)

– Это то, что делает человек каждый день – идет на работу и выполняет свои обязанности во благо своего города и своих людей. (Краматорськ)

– Патриотизм это бескорыстное, да, но когда люди отдают бескорыстно, а государство при этом их очень обманывает, и загоняет в долги, потом использует. В нашей стране очень сложно быть патриотом. (Одеса)

– Пример патриота – волонтеры, которые за “спасибо” помогают раненым. (Харків)

– Патріотизм – це добро і дії людей, які мають свою думку, мають висловити свою думку. (Черкаси)

– Может достойно представлять Украину за рубежом. Рассказывает об украинцах с гордостью. Как гусляры раньше ходили и пели про свой край с любовью. Вот это патриот. (Краматорськ)

– Надеть флаг – не значит быть патриотом. Человек одевает флаг, обязывается, вытирается им. Он одет во флаг. Это мероприятие. Быть патриотом – это что-то делает для страны. (Краматорськ)

– Патріотизм – те ж, наприклад, що кожна людина встає і молиться за державу, до церкви йде з цією думкою. (Львів)

– Патріотизм є тоді, коли є гроші в кишені... А що ця країна для мене зробила? Подбала про мене? Склала мені приємні умови, щоб я був патріотом? Нема такого! (Львів)

– Патріотами себе вважають ті, хто стрічку собі на машини чіпляють, а я вважаю, що, навіть просто, якщо сміття викидати саме в смітник, а не смітити. (Львів)

Державні символи

Ставлення до державних символів у більшості учасників фокус-груп є скоріше позитивним, у незначній частині – нейтральним.

У якості яскравого прикладу, коли український прапор викликає почуття гордості, називали підняття прапору під час міжнародних спортивних змагань, Олімпіад, коли є привід пишатися досягненнями України.

Деякі учасники фокус-груп через необізнаність з текстом гімну робили висновки щодо його нібито песимістичної тональності. Але для інших учасників це – привід для гордості.

– Сейчас многие знают свой гимн, герб – и это уже достижение. Благодаря войне, гордость у людей за Украину уже поднимается. (с.Василівська Пустош, Донецька обл.)

– Гордость за флаг. Вот соревнования: все знают, что это прапор Украины. Вот олимпиада паралимпийская была. Это наш символ. Это тот случай, когда страной можно гордиться. (Київ)

– Мне нравится наш герб. Там слово “воля”. Это исторический символ, которому более 2000 лет. (Київ)

– Некоторые слова в гимне мне не нравятся: “еще не вмерла Украина”. Это что, похороны? (Чернівці)

– Я болельщик, и когда играют гимн Украины, то годость и “холодок” прямо по коже. (с.Василівська Пустош, Донецька обл.)

2.3. СТАВЛЕННЯ ДО МОВНОГО ТА НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ

Державна українська мова

Більшість учасників у всіх фокус-групах (незалежно від регіональних, гендерних і вікових ознак) продемонстрували однаковість у наступних аспектах мовного питання:

1. українська мова – дуже гарна, мелодійна, співоча. Ставлення до неї – позитивне, рідше – нейтральне;
2. українці (незалежно від походження) повинні знати українську мову, АЛЕ не обов’язково спілкуватися нею у побуті;
3. українську мову будуть знати краще більш молоді покоління, які навчаються в українських школах та мають можливість спілкуватися українською у побуті;
4. у представників більш старшого покоління вивчити українську мову немає часу та можливостей, особливо, якщо вони проживають у населеному пункті, де переважно спілкуються російською мовою, і не мають достатньої практики спілкування українською;
5. існує проблема з “еталонною”, чистою українською мовою, оскільки в різних областях українська мова різниться, існують різні діалекти.

Значна частина учасників фокус-груп зауважили, що знати (розуміти) українську мову та володіти нею і користуватися у повсякденному житті – це різні речі.

Частина учасників фокус-груп схилиються до думки, що у жителів України має бути право обирати, якою мовою спілкуватися у повсякденному житті. Найбільш активно наполягають на такому праві учасники з Одеської, Харківської, Дніпропетровської, Донецької областей. “Українізація” викликала спротив серед деяких учасників фокус-груп з російськомовних міст.

Україномовні респонденти, демонструючи певну лояльність до російськомовних, все ж таки зауважували, що спілкування українською мовою є певним аспектом поваги до себе як до українця, громадянина та поваги до України.

З боку значної частини російськомовних респондентів не відчувається готовності це визнати,

натомість вони вимагають, щоб з ними в будь-яких ситуаціях спілкувалися російською.

Деякими учасниками відзначалося також, що питання мови є одним із чинників роз'єднання українців, його активно використовують політики, щоб відволікати від більш нагальних проблем і роз'єднувати українців різних регіонів.

Кілька учасників у різних групах заявили, що популяризація та системне впровадження української мови в усіх сферах життя повинні відбуватися не лише у вигляді офіційних нормативних актів, вимог до громадян України різного віку спілкуватися українською, але й у створенні умов і різноманітних заходів, що заохочують і сприяють вивченню української мови.

– Желательно было бы, хотя бы дети украинский знали, чтобы продолжался украинский язык дальше. (Черкаси)

– В побуті ти собі розмовляй хоч китайською, але державну мову ти маєш знати, документи ти пишеш, заповнюєш державною мовою. Мусиш знати державну мову. (Львів)

– Знание родного языка – это просто обязательно. Это уважение к своей родине. (Одеса)

– Гражданин Украины государственный язык должен знать, а разговаривать – это уже дело каждого. (Харків)

– Я считаю, что желательно, чтобы все граждане Украины владели и знали украинский язык, но обязательно, как в Прибалтике, заставлять русскоязычное население учить латышский язык – не стоит... Но вся документация должна при этом вестись на украинском. Потому что это официальный язык. (Краматорськ)

– Если человек живет на этой территории, то он должен уважать культуру и мову. (Київ)

– Українську мову треба знати, тільки хоча б для того, щоб самим себе поважати. Ти ходиш по цій землі, дихаєш цим повітрям, живеш у цій країні. Маєш синенький паспорт. Сам себе хочеш поважати – мову треба знати. (Черкаси)

– Взять тот же украинский язык, он навязывается: если ты не умеешь разговаривать на украинском языке, значит, ты всё ... не украинец. Не патриот. (с.Шабо, Одеська обл.)

– Даже когда рекламную какую-то раздаешь, людям неинтересно это на украинском. (Дніпро)

– Я заканчивала университет в России, филолог, мне хотелось бы также свободно владеть и украинским языком. Но из нас же это выколачивали каленым железом 70 лет. (с.Василівська Пустош, Донецька обл.)

Кого можна вважати/назвати українцем?

Найбільш поширеними відповідями на питання “хто може вважатися українцем” були: ті, хто має паспорт України, хто народився та проживає на території України. Дещо менше учасників фокус-груп вказують також на тих, хто сам себе усвідомлює та вважає українцем, і на тих, хто приймає, поважає культуру та традиції України, знає/вивчає історію, українську мову, дотримується законів та поширених моральних принципів, норм поведінки.

Значна частина учасників фокус-груп схильні висувати більш високі вимоги до тих, хто народився в інших країнах і має інше походження, аніж до народжених в Україні і до себе особисто. Стосовно колишніх громадян України, які емігрували та змінили громадянство, таких сумнівів або особливих вимог в опитаних не виникало, їх вважають українцями, якщо вони себе так усвідомлюють.

Отже, українцями можна називати/вважати всіх громадян, незалежно від національності і навіть тих, хто не є громадянами України, але вважають себе українцями, дотримуються українських традицій, звичаїв, відстоюють інтереси та репутацію України, вболівають за її долю, іншими словами, люблять Україну.

Більшість учасників фокус-груп не мають сумніву в тому, що всі українці, незалежно від походження, повинні досить добре знати мову своєї держави, її історію і культуру, поважати державні символи. Це вони сприймають як аксіому, що не вимагає доказів чи додаткових аргументів.

Частина учасників дотримуються думки, що для того, щоб вважатися справжнім українцем, треба народитися в Україні, жити тут та любити цю країну.

У повсякденному житті більшість учасників фокус-груп не переймаються тим, хто якої національності, особливо жителі багатонаціональних областей.

– На мою думку, українцем може бути і та людина, яка народилась, і та людина, яка приїхала. Та людина, яка приїхала, вона прийняла громадянство України, і несе повну відповідальність за те, що вона стала українцем. І для цього вона вивчає історію, традиції, переймається нашим духом, любить нашу батьківщину, нашу Україну так, як вона любила колись іншу батьківщину, якщо то можна було назвати батьківщиною. (Черкаси)

– Наприклад, он живет в Канаде, но считает себя украинцем. Потому что он любит свою страну. Ему нравится тут бывать. Он считает себя украинцем. Хотя по паспорту он – канадец. Душа лежит к этой стране. Это внутреннее состояние и самоощущение. (Краматорськ)

– Я родився в Росії і живу в Україні всю жизнь. Я – українець. (Чернівці)

– Мои родители все-таки русские, они приехали из России. И я родилась тут, но я считаю себя украинкой, и дети мои так считают. (Дніпро)

– Не обов'язково, щоб людина народилася українцем. Це важливо, але навіть якщо ти народився в іншій країні, приїхав сюди, живеш тут і любиш ту державу, то можна назвати її українцем. (Львів)

– Быть украинцем – это моральный критерий. Интерес к стране, к образу жизни, культуре. К истории и корням. К будущему. (Краматорськ)

Розуміння української нації

Результати дискусій свідчать, що для багатьох, якщо не для більшості учасників фокус-груп, сам термін “нація” до кінця не є зрозумілим.

Найпопулярніші тлумачення цього терміну мали такий вигляд:

1. Нація – синонім слова “національність” (тобто етнічне походження).
2. Нація – це народ, корінне населення певної країни.
3. Нація асоціюється із націоналізмом, має негативне забарвлення.
4. Нація асоціюється із якостями, характеристиками, національними рисами, притаманними певному народу, національності. Наприклад, німці – це пунктуальність, акуратність; японці – працелюбство. У цьому контексті поняття “українська нація” викликало асоціації із працелюбними, талановитими людьми, які гарно співають, відрізняються своєрідним побутом, традиціями, багато натерпілися в різні історичні періоди, бідні в економічному плані, але готові захищати, боротися за Україну.

Деякі учасники фокус-груп вважають, що до української нації належать усі українці в світі.

– Нація – народ со своей историей, со своими традициями. (Дніпро)

– Нація – это те, кто вырос в украинских традициях. Это тот, кто помнит свои корни и знает свой язык. (Краматорськ)

– Народ – це ширше поняття, а нація вужче. Мені так здається. (Львів)

– Нація – це ми з вами. (Черкаси)

2.4. СПРИЙНЯТТЯ РІЗНИХ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ

У багатьох фокус-групах спостерігався один і той самий ефект: їх учасники впевнено та однотайно стверджували, що існують істотні відмінності між різними регіонами України, а на етапі конкретизації цих відмінностей процес обміну думками суттєво гальмувався відразу після озвучування першої відмінності: мови.

Далі менш впевнено та без конкретних прикладів говорили про регіональні відмінності в традиціях, історії, менталітеті, але навести конкретні приклади, як правило, не могли.

Розмірковуючи про регіональні відмінності, найчастіше в усіх групах обирали вектор “схід – захід” України, саме ці регіони отримали найбільшу кількість відмінностей.

Жителі Півдня України (крім Криму), на думку частини учасників фокус-груп, не мають суттєвих відмінностей від жителів Центральної України.

Велика частина учасників, особливо сільські жителі, не мають достатнього досвіду подорожей Україною, щоб сформувані своє особисте ставлення до цього питання. Багато хто керується чутками, враженнями знайомих та інформацією із ЗМІ.

Наприклад, у різних фокус-групах описували як типові, випадки, коли російськомовних туристів у західних областях не хотіли обслуговувати або завищували ціну через те, що вони розмовляли російською мовою. Складається враження, що можливі реальні поодинокі випадки популяризуються та стають поширеними чутками-легендами, підживлюючи негативні стереотипи, оскільки самі респонденти, які впевнено та безапеляційно про це розповідали, з подібними випадками особисто не стикалися.

Слід підкреслити, що на своїй окремішності, відмінності від жителів решти регіонів країни (і в т.ч. – західних) наголошували учасники фокус-груп з Закарпаття.

Жителі всіх регіонів, крім Донеччини, вказували на швидше негативне сприйняття жителів Сходу – через низький рівень культури, сконцентрованість злочинних елементів, бідність і певну депресивність природи, архітектури.

Разом з тим, значна частина учасників фокус-групи в Краматорську позиціонують Донбас історично окремим, відмінним від решти України, регіоном. До Сходу на чолі з Донбасом, або Донецьком відносять Харківську, Запорізьку та Дніпропетровську області.

Собі вони протиставляють Захід, де, на їх думку, “немає промисловості”, “люди не працюють, а балакають”, “тотальний розслабон”, більшість працюють за кордоном і не сплачують податків в Україні. Жителі Донеччини навіть зараз схильні повторювати, що саме вони “годуєть Україну”.

Майже в усіх групах були учасники, які в якості найбільш типової, “найбільш української” області назвали Полтавську, що теж є застарілим стереотипним уявленням.

Загалом, учасники фокус-груп звертали увагу на те, що в Україні відрізняються між собою не тільки регіони, але й області, навіть населені пункти в межах області, і це нормально. У першу чергу помітні відмінності в мові (вимова, місцеві діалекти).

Значна частина учасників наголошували на своєму “нормальному” ставленні до жителів усіх регіонів. Інші схильні вважати більш зрозумілими та близькими за менталітетом жителів сусідніх областей.

Загалом, наявні відмінності між жителями різних регіонів оцінюються як нормальне явище, що може свідчити про багатогранну українську культуру, традиції, національний колорит.

– А мне кажется, что четких разграничений нет. В любом регионе есть хорошие и плохие люди. (Чернігів)

– Кожен регіон відрізняється мисленням, розмовною, діалектом, у кожного навіть інша вимова. (Львів)

– Историческое деление – это левый берег и правый берег Днепра. Это разные культуры и мировоззрение. Это два разных языка. Левый берег – это то, что России принадлежало. (Краматорськ)

– Я думаю, выделять мы можем только Западную Украину, а так – везде одинаково. В основном да, мы все похожи здесь. (Дніпро)

– На Западной Украине очень семейные отношения, то есть они семью во главе всего ставят. Традиции у них больше соблюдаются Религиозные очень сильно. И в общем все очень консервативно. (Харків)

– На западе вообще нет промышленности. Там можно целый день проехать и за все время увидеть одну трубу только. А у нас – одни трубы. (Краматорськ)

– Мы здесь, на востоке, ближе к России, мы на границе. Они, Западная Украина – на границе с Польшей, Венгрией. Это влияет на наш уровень жизни и на наш менталитет. Запад – ближе к Европе, там больше свободы. (с.Василівська Пустош, Донецька обл.)

– Херсон, Миколаїв, як на мене, там люди простіші, країці. А от Одеса. Там стягають з тебе останню копійку. (Львів)

– Харьков – это восток интеллектуальный, промышленный, финансовый, сейчас город развивается сам. (Харків)

– Исторически, религиозно и этнически мы [захід і схід України] разные народы. Нас объединили практически искусственно, советская власть собрала всех в одну кучу. (Одеса)

– Ми є українці. Так. Але Закарпаття – це не зовсім Україна... Навіть близько до неї не доходить. Ми венгри, угорці, українці, цигани живемо разом, ми ніколи ні з ким не сваримося. (с.Ратівці, Закарпатська обл.)

– Сравнить киевский либо полтавский украинский язык и сравнить украинский язык примерно на Закарпатье, то это что-то вообще не совсем понятное. Там венгерские нотки, польские, что-то такое... (Харків)

– Если взять Донецк и его историю, то туда свозили всех преступников. (Дніпро)

– Донбасс. Репарка. Когда я в СССР служил на Байконуре, у нас были с Украины ребята, но мы были с Донбасса. Мы были отдельно... Донбасс был как отдельное государство. (Краматорськ)

– Донбасс был в СССР престижнее, чем сама Украина! (Краматорськ)

– Восток – я представляю почему-то рабочего. Рабочий класс. Просто тут люди скорее работают на заводах и фабриках, а там [на Заході] нет такой промышленности. А там туризм. (Краматорськ)

– Они более европейцы, а мы азиаты. Почему? Они изменяются за счет туризма, их города посещают много иностранцев. И люди там каждый раз настроены встречать этих гостей. Они гостеприимные и потому воспитанные, открытые и радостные. Мы немного отличаемся. Мы – замкнутые. (Краматорськ)

– Суми, Полтава – там справжня Україна, ... вони можуть виступати як показники України... (Львів)

– Одеса – це багатонаціональна така маленька країнка, як можна назвати. Тому що там дуже багато етнічних груп. (Черкаси)

– Регіони відрізняються ставленням один до одного, мова, культура, звісно ж, інша. Там традиції інші, але все це цікаво, це і є Україна. (с.Ратівці, Закарпатська обл.)

На відміну від сприйняття жителів Донбасу, жителів Криму учасники фокус-груп вважають скоріше кримчанами, ніж українцями, корінним населенням Криму значна частина вважають кримських татар. Деякі учасники в кількох групах зазначили, що кримські татари виявилися більшою мірою українцями, ніж жителі Донбасу.

– Они [жители Криму] сами не хотят к нам возвращаться. (Одеса)

– [Жители Криму] ... не украинцы, з них украинцев не можна зробити. (Черкаси)

– И как оказалось, что самыми украинцами в Крыму являются татары. (Одеса)

2.5. ЄДНІСТЬ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ТА ШЛЯХИ ЇЇ ЗМІЦНЕННЯ

Питання єдності українського народу виявилось досить складним, неоднозначним для значного числа учасників фокус-груп та представлено досить різними думками.

Частина учасників (близько третини) не бачать проблем із єдністю українців. Інші таку проблему визнають, але не мають уявлення, як її вирішити.

Оцінюючи зміни у країні за останні три роки, учасники фокус-груп не змогли дійти спільних висновків. Значна частина вважають, що українці за останні три роки віддалилися один від одного. Частина вважають, що українці з різних регіонів зблизилися через спільні проблеми, конфлікт на Донбасі, АТО. Частина припустили, що суттєво нічого не змінилося: кожен як жив своїм життям і переймався матеріальними проблемами, так і зараз живе, тільки проблем побільшало. Були й такі, що не змогли визначити, чи відбулися зміни в даному контексті за останні три роки, чи ні.

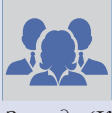
– Единства нет. Нас столько раз обманывали. Единство было в 2004г., потом еще было. Но когда нас постоянно много лет обманывают... (Чернігів)

– Взагалі народ згуртований, але більшість опинилася у злиднях. І є такий егоїзм, озлобленість. Особенно именно у пенсионеров. (Черкаси)

– Последние события, мое личное мнение, нас очень сплотили, мне кажется. Едут защищать Донбасс из Западной и Центральной Украины. (с.Василівська Пустош, Донецька обл.)

В якості чинників, що роз'єднують український народ, називалися такі:

1. відсутність середнього класу, глибока прірва між багатими та бідними;
2. мовне питання;
3. різне бачення вектора розвитку України, очікування допомоги від різних країн: одні орієнтуються на Європу, інші – на Росію;
4. націоналізм, особливо у його радикальних проявах;
5. байдужість, заздрісність, озлобленість самих українців один до одного, заикленість на власному добробуті, безпеці, схильність до вирішення справ, проблем за допомогою хабарів;
6. різне ставлення до війни, переселенців, до подій та жителів Донбасу;
7. рідше – різне ставлення до історії, до подій минулого та історичних постатей, наприклад, таких, як Бандера, Шухевич, Мазепа, Грушевський.

– Война разъединяет, разве мамы Западной Украины простят жителям Донбасса, что убивали их детей? И будет опять: там Донбасс, там Запад. (Краматорськ)

– Менталитет по регионам отличается... То есть так, как они видят свое будущее: кто-то вместе с Россией, кто-то с западными странами. Просто исторически так сложилось, каждый смотрит в разные стороны. (Чернігів)

– Кто-то считает Россию агрессором, а кто-то не считает. Кому-то нужен этот Евросоюз, кому-то – нет. (Краматорськ)

– История разъединяет. Кто-то за Отчужденную войну, кто-то за Вторую мировую, кто-то за Голодомор, кто-то против Голодомора. (Харків)

У якості чинників, які об'єднують українців з різних регіонів, називалися:

1. різке зниження якості життя, проблеми соціального та матеріального характеру, бідність;
2. спільна територія, кордони країни;
3. спільні надії та бажання миру, кращого життя;
4. спільне горе, біда – конфлікт на Донбасі, загибель рідних, знайомих в АТО;
5. негативне ставлення до влади, Президента;

6. здатність українців до співчуття, взаємодопомоги, терплячості, працьовитості.

Волонтерський рух у контексті обговорення об'єднуючих чинників згадували нечасто, громадські організації не пригадали жодного разу.

– Объединяет бедность. И просвета этому не видно. Все понимают, и ощущают, что всем плохо. (Чернігів)

– Наш народ всегда был сплочённым. То есть в беде друг друга никто, по большому счёту, никогда не бросает... Если бы не было этой сплочённости, уже было б всё просто забрано давным-давно (не только Донбасс и Крым). (Черкаси)

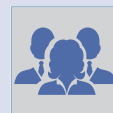
– Все мечтают о хорошем будущем. И ради этого готовы на какие-то компромиссы. Вот закончится война и будет все хорошо. (Краматорськ)

– Люди скучковались больше – группами, понятиями. Стали более патристичными. Два года армию кормили. (Дніпро)

– Объединяют победы, например, Олимпиада, или когда Украина выиграла Евровидение. (Краматорськ)

– Загнаные в угол люди начинают становиться более терпимыми друг к другу, мы начинаем притираться. (с.Шабо, Одеська обл.)

На питання: ХТО роз'єднує українців різних регіонів, – відповіді більшості учасників усіх груп були подібними: влада, політики, потім – ЗМІ, які знову ж таки належать політикам, олігархам та активно маніпулюють громадською думкою, свідомістю.

– Нас – українців різних регіонів – ніколи не ділила війна, нас влада ділила. (с.Ратівці, Закарпатська обл.)

– Раніше була єдина Україна, а тепер акцентують увагу – Захід, Схід, Південь, Північ. Телебачення акцентує, бо колись так не було. Колись була єдина Україна і не було важливим, чи на сході ти жив, чи на заході. (Львів)

– Еще выборная кампания Януковича в 2004г. была построена, что какие-то цвета – красный, желтый, зеленый, что Ющенко к кому-то там лучше относится. Да не было ничего подобного! Нельзя было этого делать. (с.Василівська Пустош, Донецька обл.)

Рідше, але згадували в якості суттєвого роз'єднуючого чинника – пропаганду з боку Росії.

– Разъединяет пропаганда русских и украинские политики, которые проплачены Россией. Вот они и отрабатывают бабло. (Київ)

Частина учасників фокус-груп зауважували, що усталені стереотипи стосовно жителів різних регіонів, як-то “Схід годує всю Україну” або “на Заході тільки розповідають про патріотизм, а самі живуть заробітчанством за кордоном”, є результатом пропаганди у ЗМІ.

2.6. ОЦІНКА ВПЛИВУ НА СУСПІЛЬНУ ЄДНІСТЬ ОКРЕМИХ ЧИННИКІВ

Спільне минуле

Значна частина учасників фокус-груп схильні до того, що цей чинник скоріше об'єднує. Проте єдиного визначення цього спільного минулого немає. Хтось зрозумів спільне минуле з часів козацтва, хтось у першу чергу подумав про СРСР.

Вважають, що період СРСР об'єднує в першу чергу тих, хто зараз передпенсійного або пенсійного віку. У багатьох групах були учасники, які продемонстрували певну ностальгію за радянськими часами (зокрема в Чернігівській, Одеській, Київській, Дніпропетровській областях).

Спільне сучасне

Близько половини учасників фокус-груп схильні сприймати державну незалежність України як об'єднуючий фактор: Україна стала незалежна як держава, більше уваги стали приділяти вивченню історії українського народу, популяризації української мови, національної культури, традицій.

Частина респондентів вважають, що ставлення до незалежності було різним у різних регіонах, і що саме з цього періоду почався розподіл та поступове розкрадання країни.

Спроби переоцінити події минулого з погляду самого українського народу

Цей чинник був більш зрозумілим у контексті переоцінки, перегляду певних історичних фактів, періодів. Молодші учасники продемонстрували більш нейтральну позицію.

Учасники середнього та старшого віку дійшли думки, що це все сприймається досить неоднозначно, викликає відторгнення, іноді навіть драгує. На їх думку, "історію потрібно залишити історикам і не маніпулювати нею у політичних іграх, які роз'єднують народ та цілеспрямовано відволікають його від більш актуальних проблем".

Частина респондентів незадоволені процесами перегляду трактувань тих чи інших історичних подій і вважають це "нав'язуванням".

Боротьба за цілісність своєї країни проти спільного ворога – Росії

Для багатьох учасників фокус-груп не є очевидним визначення Росії як ворога України. Це стосується не лише жителів східних і південних областей країни.

Серед учасників фокус-груп помітною була тенденція вважати винними у військовому конфлікті на Сході керівництво Росії та України, олігархічні клани обох країн, але не покладати відповідальність на цілу Росію та її народ. Значна частина не вважають за можливе воювати проти Росії, де вони мають родичів і знайомих.

У цілому, ставлення учасників фокус-груп до війни, її причин і способів її припинення є досить неоднозначним.

Бачення спільного майбутнього

Учасники всіх без винятку фокус-груп висловили бажання жити в мирній, багатій країні, незалежній від впливу інших держав та авторитетній серед міжнародної спільноти.

Шляхи досягнення такого стану учасники бачать різні, але шлях об'єднання з Росією підтримували лише поодинокі учасники.

Деякі учасники констатують, що сам факт потреби в геополітичному виборі є чинником, що роз'єднує.

Спільні герої

Розглядаючи питання спільних героїв, видатних особистостей, які б користувалися повагою та позитивним ставленням українців різних регіонів, учасники фокус-груп обирали кандидатури переважно серед науковців, дослідників, письменників, поетів, культурних діячів, лікарів, спортсменів, рідше – серед політиків та історичних постатей.

Частина учасників одразу наголосили на тому, що це не мають бути політики.

Вибір учасників (від найчастіше згадуваних):

1. Микола Амосов, Олександр Шалімов, Борис Патон, рідше – Ігор Сікорський, Сергій Корольов, Олег Антонов.
2. Тарас Шевченко, Леся Українка, Григорій Сковорода, рідше – Іван Франко.
3. Богдан Ступка, одиниці – Ада Роговцева.
4. Святослав Вакарчук із групою "Океан Ельзи", рідше – Скрибін.
5. Олександр Усик, Андрій Шевченко (футболіст), Володимир Кличко (до періоду, поки не став мером Києва, після чого його імідж погіршився, на думку багатьох респондентів), Сергій Бубка.
6. Богдан Хмельницький, Михайло Грушевський.
7. Рідше – Микола Гоголь, Михайло Булгаков, Ільф і Петров, Леонід Биков, Сергій Жадан, Казимир Малевич.

Першочергові кроки для об'єднання українців, які повинна зробити влада

За результатами відповідей учасників фокус-груп можна виокремити такі очікування:

1. закінчити війну на Донбасі;
2. підвищити рівень життя громадян та їх соціальний захист. У результаті люди стануть більш спокійними, добрішими, задоволеними, краще ставитимуться до держави, підвищиться рівень патріотизму та єдності;
3. підвищити цінність особистості в суспільстві, повагу до кожного громадянина з боку держави;
4. припинити розділяти українців, наголошувати на їх відмінностях у негативному контексті, маніпулювати питаннями мови, історичними подіями;
5. відшукати та активно просувати національну ідею, яка буде зрозумілою та привабливою для жителів різних регіонів, ідеологію, яка, наприклад, робитиме акцент на незалежності України

від інших країн, на активному економічному, науково-технічному розвитку тощо;

6. активно підвищувати культурний рівень населення.

Головну відповідальність за проведення політики єдності респонденти покладають на Президента та владу різних рівнів, наголошуючи на тому, що прості громадяни не мають інструментів впливу на владу та ситуацію у країні загалом.

Учасники всіх фокус-груп наголошували на тому, що дійсно об'єднати українців може новий харизматичний чесний лідер, який повинен бути професіоналом, а головне патріотом.

Що можуть зробити прості громадяни (на думку частини учасників фокус-груп), щоб посилити єдність суспільства:

1. займати більш активну громадянську позицію у різних її проявах: не бути байдужим до чужих проблем, уміти співчувати та допомагати іншим, брати участь у вирішенні проблем на рівні будинку, під'їзду;
2. не ігнорувати вибори різного рівня з думкою, що "від мене нічого не залежить, і оберуть тих, кого треба, а не за кого голосували";
3. реагувати на факти несправедливості та неповаги з боку держави, не боятися відстоювати свою позицію навіть за допомогою участі в акціях протесту;
4. бути більш толерантними, терплячими, розсудливими. З повагою ставитися до жителів інших регіонів, не бути жертвами стереотипів. Бути порядними та відповідальними, наприклад, не давати хабарів;
5. більше подорожувати Україною, більше знайомитися із традиціями, звичаями, особливостями інших регіонів. Бути більш відкритими для спілкування, запрошувати гостей;
6. підвищувати власний культурний та освітній рівень, який не дозволить бути жертвами пропаганди, стереотипів, вестися на провокації та порожні обіцянки;
7. виховувати в дітях повагу один до одного, прищеплювати любов до України, до її різноманітних традицій, культури, історії, мови, національних символів, звичаїв, до її колориту та неповторності кожної з областей. Виховувати гідних, щирих, добрих, працьовитих патріотів.

2.7. ДЕЯКІ ВИСНОВКИ ЗА ПІДСУМКАМИ ФОКУС-ГРУП

Відповіді громадян засвідчили, що в суспільстві зберігається неоднозначне ставлення до України та різних груп українців. Значну роль у відповідях відіграло незадоволення респондентів їх особистою соціально-економічною ситуацією, у першу чергу – падінням рівня життя. У багатьох випадках саме це лягало в основу ставлення до держави (в цілому – негативного). Окрім того, значна частина учасників усіх фокус-груп продемонстрували схильність до пріоритетної концентрації на власних проблемах і проблемах свого кола спілкування.

Сприйняття учасниками фокус-груп України як держави часто змішуються з недовірою до державних інституцій, державного керівництва і політиків, а також часто є залежними від думок, що побутують у тому чи іншому колі спілкування, незалежно від наявності доступу до інших джерел інформації.

Під час оцінок інших регіонів України та в оцінках європейського вектора розвитку держави даються взнаки брак особистого досвіду, достатньої поінформованості, зумовлюючи живучість стереотипів і чутливість громадян до поширених міфологем.

Відчувається значний рівень взаємної недовіри жителів різних регіонів, який часто є наслідком установлених стереотипів, консерватизму та недостовірної інформації, браку знань і взаємної комунікації. На це вказує, зокрема, мала кількість конкретних посилань під час озвучення проблем у спілкуванні з жителями інших регіонів.

Можна констатувати, що наслідки політизації і використання відмінностей між жителями різних регіонів країни, в т.ч. – історичної пам'яті, мовного питання, геополітичного вибору – продовжують чинити негативний вплив на процес формування спільної загальнонаціональної ідентичності.

Ситуація ускладнюється погіршенням соціально-економічного становища більшості громадян, розчаруванням у діях владних інститутів, втратою довіри до влади та політиків, зневіри у їх спроможності здійснити позитивні зміни в країні.

Водночас, дослідження чітко фіксує наявність тенденції до цілком толерантного взаємного сприйняття жителями різних регіонів країни. Окрім того, воно засвідчує наявність у суспільстві потенціалу для консолідації та суспільного запиту на формування нової, спільної для всіх українців національної ідеї, яка пропонувала б громадянам чіткі й зрозумілі спільні перспективи. Так, значна частина учасників фокус-груп продемонстрували схильність до усвідомлення себе саме як громадян. Важливо також зазначити, що жителі різних регіонів України хотіли б мати більше підстав для гордості за свою країну.

Аналізуючи результати досліджень у фокус-групах, слід також брати до уваги особливості цього виду досліджень і їх відмінності від масових соціологічних опитувань, у т.ч. – можливість впливу лідерів на учасників фокус-груп, регіональну та місцеву специфіку та ін. ■

3. ДОСВІД ФОРМУВАННЯ/ ЗБЕРЕЖЕННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ГРОМАДЯН В ОКРЕМИХ КРАЇНАХ БАЛТІЇ ТА ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Багато країн колишнього СРСР і соціалістичного табору постали перед проблемою формування або “перезавантаження” своєї ідентичності в нових умовах, що принципово відрізняються як від їх соціалістичного минулого, так і від міжвоєнного періоду, коли відбувалися становлення (країни Балтії), відродження (Польща) або динамічний розвиток (Румунія) їх державності.

3.1. ДОСВІД ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ КРАЇН БАЛТІЇ

Політика ідентичності в країнах Балтії має як спільні риси, так і відмінності, зумовлені різною історією і національним складом населення на час відновлення державної незалежності. До спільних рис можна віднести бажання радикально відмежуватися від радянської спадщини.

На відміну від України, Литва, Латвія та Естонія ніколи не розглядали радянський період як час, в якому “було і щось добре”. Для них це був період окупації, тому радянська влада, хоча й частково представлена місцевими кадрами, вважалась абсолютно чужим інститутом, і будь-які її “досягнення” оцінювалися негативно, як такі, що здійснювалися не в інтересах цих країн.

Відповідно, і “визволення від німецько-фашистських загарбників” вважалось лише заміною одного окупанта іншим, а термін “Велика Вітчизняна війна” від самого початку був виключений з історичного дискурсу. Внаслідок цього відносини країн Балтії з Росією, яка офіційно проголосила себе правонаступницею СРСР і з певного часу створила своєрідний культ перемоги у згаданій війні, завжди були прохолодними або й загостреними.

Оскільки балтійські республіки розглядали здобуття незалежності як відновлення державного статусу, який мали до 1940р., а себе – як прямих політичних і правових спадкоємців держав міжвоєнного періоду, в їх суспільствах (за винятком некорінного населення) не виникало сумнівів щодо основ їх ідентичності.

Отже, йшлося не про її формування чи “перезавантаження”, а, насамперед, про її захист шляхом подолання наслідків радянської окупації і “повернення” до європейської спільноти. Послідовне прагнення

балтійських політичних еліт домогтися для своїх країн членства в ЄС і НАТО диктувалося чітким усвідомленням, що лише це, а не будь-які регіональні альянси чи двосторонні домовленості, може стати надійною гарантією збереження їх державного суверенітету та національної самобутності.

3.1.1. Латвія

Особливості політики ідентичності Латвії в перші роки відновлення державної незалежності значною мірою зумовлювалися тим, що за час її перебування у складі СРСР відсоток етнічних

латишів у загальній структурі населення Республіки істотно зменшився. У 1989р. вони становили 52%, тоді як у 1935р. – 77%, у 1959р. – 62%, у 1970р. – 57%, у 1979р. – 54%¹.

Російською мовою володіли 81,6% населення Латвії, в т.ч. 68,3% латишів, при тому, що латиською мовою володіли лише 20% російськомовних жителів республіки, в т.ч. 21,2% етнічних росіян². З 1959р. по 1989р. відсоток тих, хто вважав російську мову рідною, зріс з 31,4% до 42,1%³. Російська мова переважала у столиці Латвії та в усіх містах республіканського підпорядкування.

Виникали небезпідставні побоювання, що такі тенденції за загальної малочисельності етнічних латишів (із 2 665 770 жителів Латвії у 1989р. латиші склали 1 387 757)⁴ можуть призвести до їх асиміляції. Тому першим напрямом збереження латиської ідентичності стала мовна політика. Місцевими органами влади ще до формального здобуття незалежності, як першочергові, були вжиті заходи щодо захисту латиської мови.

¹ Сайт Центрального статистичного бюро (Centrālās statistikas pārvaldes (CSP). – http://data.csb.gov.lv/pxweb/en/Sociala/Sociala_ikgad_jedz_jedzskaitis/ISO080.px/?rxid=a79839fe-11ba-4ecd-8cc3-4035692c5fc8.

² Результати перепису населення Латвійської РСР 1989р. – http://www.csb.gov.lv/sites/default/files/1989_tautas_skaitisana.pdf.

³ Там само.

⁴ Сайт Центрального статистичного бюро (Centrālās statistikas pārvaldes (CSP). – http://data.csb.gov.lv/pxweb/en/Sociala/Sociala_ikgad_jedz_jedzskaitis/ISO080.px/table/tableViewLayout2/?rxid=a79839fe-11ba-4ecd-8cc3-4035692c5fc8.

У 1989р. до Конституції Латвійської РСР була внесена стаття про латиську мову як державну на території республіки, а також прийнятий Закон “Про мови”, суттєво змінений у 1992р. У 1999р. був прийнятий новий Закон “Про державну мову”. Закон визнає єдиною державною латиську мову. Статус мови корінного населення було надано лівської мові, яку держава зобов’язувалася зберігати, захищати і розвивати (нині нею володіють лише кілька десятків осіб⁵). Всі інші мови, що використовувалися в країні як мови приватного спілкування, були визнані іноземними.

Відповідно до закону був складений перелік професій у публічному і приватному секторах, які вимагають знання державної мови, і визначені штрафи за порушення вимог до її знання. У подальшому цей перелік був розширений, а штрафи – збільшені. Закон “Про державну мову” та інші закони та підзаконні акти забезпечили домінування латиської мови в освіті, судочинстві, у ЗМІ.

При цьому, інші мови (переважно російська) зберігають певні позиції у середній і середній професійній освіті, а також у приватних вищих навчальних закладах. З 811 шкіл, які отримують державне фінансування, у 104 існують навчальні програми мовами національних меншин (у 94 – російською, 4 – польською, 1 – українською, 1 – білоруською, 2 – на іврит, 1 – литовською, 1 – естонською⁶). Водночас навчання в них частково ведеться й державною мовою.

У судових процесах можливе використання недержавної мови за згодою всіх сторін. В інших випадках особи, які не володіють державною мовою, забезпечуються перекладачем.

Державним органом, на який покладається нагляд за дотриманням Закону та інших нормативно-правових актів у частинах, де йдеться про використання державної мови, був визначений Центр державної мови (*Valsts valodas centrs*) при Міністерстві юстиції (створений у 1992р.). Латвія з принципів міркувань не ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин.

16 січня 2002р. з ініціативи Президента Латвії Вайри Віке-Фрейберги була створена Комісія з державної мови з метою “осмислення ситуації з державною мовою, розробки пропозицій щодо зміцнення статусу латиської мови як державної і розвитку державної мови”. Діяльність Комісії фінансується Канцелярією Президента Латвійської Республіки⁷. Головними завданнями Комісії є забезпечення розробки концепції політики державної мови на підставі всеосяжного

аналізу мовної ситуації, розробка державної програми з дослідження і розвитку латиської мови й визначення стратегії реалізації цієї програми⁸.

Важливе місце у збереженні ідентичності посідає політика з питань громадянства, спрямована на запобігання асиміляції корінного населення Латвії. Першим з її заходів стало прийняття постанови Верховної Ради Латвійської Республіки “Про відновлення прав громадян Латвійської Республіки і основні умови натуралізації” від 15 жовтня 1991р. 22 липня 1994р. ця постанова та інші дотичні документи втратили чинність у зв’язку з прийняттям Закону “Про громадянство”⁹.

Згідно з цим Законом, громадянами Латвії визнавалися особи, які були її громадянами станом на 17 червня 1940р. (день окупації Латвії частинами Червоної Армії), та їх нащадки, а також латиші та ліві, які підтвердили: проживання своїх предків на території Латвії у період з 1881р. по 17 червня 1940р., своє знання латиської мови, належність до державної нації (для латишів) або автохтонів (для лівів). Право на громадянство зберігалось за особами, які залишили Латвію в період з 17 червня 1940р. до 4 травня 1990р., рятуючись від окупаційного режиму СРСР або Німеччини, та їх нащадки.

Інші категорії населення були визнані негромадянами і, за бажання, могли пройти процес натуралізації. Умови натуралізації: проживання на території Латвії останні п’ять років; знання латиської мови (на побутовому рівні), основних положень Конституції, тексту державного гімну, основ історії та культури Латвії; наявність легального джерела засобів існування; вихід з попереднього громадянства; зобов’язання бути вірним Латвійській Республіці. Для низки категорій жителів Латвії встановлені обмеження на натуралізацію¹⁰. На цей час у Латвії нараховується 232 тис. негромадян, які позбавлені можливості брати участь у політичній діяльності, а також основних соціальних гарантій і права вільного вибору професії та місця роботи¹¹.

Закон передбачає позбавлення громадянства Латвії, зокрема, за: службу у збройних силах чи інших військових організаціях інших держав за певними винятками; ведення дій, спрямованих на насильницьке повалення державної влади Латвійської Республіки, ліквідацію її незалежності; публічні заклики до таких дій або насильницької зміни конституційного ладу, щоправда, із застереженням “якщо це констатовано рішенням суду і у випадку позбавлення громадянства Латвії особа не стає особою без громадянства”.

У 2013р. до Закону були внесені зміни та доповнення, які дещо лібералізували набуття латвійського громадянства.

⁵ Миноритарные языки Европы. – <http://minlan.narod.ru/Livonian.html>.

⁶ Minority education: statistics and trends. – Сайт Міністерства закордонних справ Латвії, 21 березня 2016р., <http://www.mfa.gov.lv/en/policy/society-integration/minority-education-in-latvia/minority-education-statistics-and-trends>.

⁷ Valsts valodas komisija (Комісія з державної мови). – Сайт Президента Латвії, http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=8.

⁸ Там само.

⁹ Закон “О гражданстве”. – Сайт Міністерства закордонних справ Латвії, <http://www.mfa.gov.lv/ru/informacionnye-materialy-i-dokumenty/voprosy-istorii-latvii/zakon-latviyskoy-respubliki-o-grazhdanstve>.

¹⁰ Натуралізації, відповідно до Закону “О гражданстве”, не підлягають, зокрема: ті, хто залишився в Латвії після демобілізації зі збройних сил СРСР після 17 червня 1940р., якщо до призову або вступу на службу Латвія не була постійним місцем їх проживання; колишні працівники спецслужб СРСР (за винятком тих, хто працював у фінансових, адміністративно-господарчих і планових відділах); ті, хто після 13 січня 1991р. діяли проти Латвійської Республіки у складі КПРС, ЛКП, Інтерфронту ЛРСР, Об’єднаної ради трудових колективів, Організації ветеранів війни та праці, Вселатвійського комітету громадського порятунку, Латвійського союзу комуністів.

¹¹ Скільки неграждан осталося в Латвії? – TV*NET, http://rus.tvnet.lv/novosti/obschjestvo/329317-skolko_njegrzhdan_ostalov_latvii.

Третім напрямом політики зі збереження національної ідентичності стала політика пам'яті, в якій найбільша увага приділяється періоду радянської окупації та Другій світовій війні. Головними документами, в яких сформульоване офіційне ставлення до подій тих часів, є декларації Сейму Латвійської Республіки “Про окупацію Латвії” від 22 серпня 1996р., “Про латиських легіонерів у Другій світовій війні” від 29 жовтня 1998р., “Про засудження тоталітарного комуністичного окупаційного режиму, що здійснювався в Латвії” від 12 травня 2005р.

У згаданих постановах сформульовані основні підходи до оцінок історичного минулого: стверджується, що під час радянської окупації здійснювався цілеспрямований геноцид проти народу Латвії та заходи зі знищення його ідентичності; дається позитивне пояснення мотивів участі громадян Латвії у формуваннях Латиського добровольчого легіону СС та анти-радянському національному підпіллі – захист Латвії від відновлення сталінського режиму та боротьба за державну незалежність країни; засуджується тоталітарний комуністичний окупаційний режим СРСР та діяльність усіх осіб, які брали участь у здійсненні злочинів цього режиму, визнаються та вшановуються учасники національного опору як борці за свободу Латвії¹².

У 1998р. при Президентові Латвійської Республіки була створена Комісія істориків. Існує також посада Радника Президента з питань історії, чим підкреслюється значущість історичних питань для сучасної державної політики Латвії. Головним завданням Комісії на першому етапі її існування було дослідження та

осмислення проблеми “Злочини проти людства під час двох окупацій 1940-1956рр.”, а також організація підготовки підсумкової доповіді¹³.

У подальшому Комісія має “зробити внесок у шкільне викладання історії, підготувавши базу для написання нових навчальних посібників, а також сприяти поширенню у суспільстві інформації про події цього періоду, роз'яснювати історію Латвії за кордоном”¹⁴.

Серед державних структур, які активно займаються дослідженнями історії окупації і популяризацією набутих знань, потрібно згадати Музей окупації, Воєнний музей Латвії, Центр документації наслідків тоталітаризму при Бюро із захисту Конституції. Серед недержавних – Товариство з вивчення окупації Латвії, фонд “Мала бібліотека історії Латвії”, серед завдань якого – вироблення у населення Республіки “імунітету” до російсько-радянських міфів.

Загалом, політика ідентичності Латвії спрямована, передусім, на подолання радянської спадщини в політичній, демографічній та культурній площинах і обмеження пропагандистського впливу Росії, в якій небезпідставно бачать загрозу латвійському суверенітету.

3.1.2. Естонія

Особлива увага естонців до захисту власної ідентичності після відновлення державності зумовлюється негативними демографічними чинниками, які діяли в Республіці в радянський період. Частка естонців у складі населення Естонії у повоєнні роки постійно зменшувалася. Так, якщо в 1934р. естонці складали 88% населення країни, то у 1989р. – 61,5%¹⁵. Така тенденція не могла не викликати побоювання щодо майбутнього нації. За даними соціологічного опитування у 1995р., 67% естонців вважали, що загроза існуванню естонської нації все ще існує¹⁶.

Як і в Латвії, головними напрямками збереження національної ідентичності стали мовна політика, політика в галузях громадянства та національної пам'яті.

Метою мовної політики було визначено збереження, поширення і розвиток естонської мови, перетворення її на мову міжнаціонального спілкування в країні. Згідно з Законом Естонської Республіки “Про мову” 1995р., державною мовою в Естонії є естонська, всі інші мови, в т.ч. й ті, якими користуються національні меншини, вважаються іноземними. Заходи з підтримки іноземної мови, згідно з Законом, не повинні завдавати шкоди естонській мові.

¹² Тексти постанов див.: Дюков А.Р., Симиндей В.В. Государственная историческая политика Латвии: материалы к изучению. – Фонд “Историческая память”, 2011, с.20-31, www.historyfoundation.ru/dl.php?file=739.

¹³ Для виконання цього завдання були створені п'ять робочих груп за напрямками “Злочини проти людства на території Латвії 1940-1941 роки”, “Голокост у Латвії 1941-1944 роки”, “Злочини проти людства на території Латвії під час нацистської окупації 1941-1944 роки”, “Злочини проти людства в Латвії під час радянської окупації 1944-1956 роки”, “Латвія у складі Радянського союзу 1956-1990 роки”. Див.: Комиссия историков Латвии. – Сайт Президента Латвии, http://www.president.lv/pk/content/?cat_id=7&lng=ru.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Population by Nationality. – <http://estonia.eu/about-estonia/country/population-by-nationality.html>.

¹⁶ Алар Яанус. Эстонский закон о гражданстве: принципы и эволюция. – <http://www.hrights.ru/text/b9/Chapter10.htm>.

Володіння естонською мовою є обов'язковим для публічних службовців, працівників державних установ та установ місцевого самоврядування, а також працівників публічно-правових юридичних осіб та їх установ, нотаріусів, судових виконавців, присяжних перекладачів і працівників їх бюро.

Від працівників комерційних товариств, некомерційних об'єднань і фондів, які мають статус приватноправових юридичних осіб, а також фізичних осіб - підприємців володіння естонською мовою вимагається тоді, коли це виправдано з точки зору суспільних інтересів, до сфери яких належать: безпека суспільства, громадський порядок, публічне управління, освіта, охорона здоров'я, захист прав споживачів і безпека праці. Знання мови оцінюється на іспиті, за результатами якого особі видається посвідчення про рівень володіння мовою. Ці посвідчення заносяться до державного реєстру.

Державний нагляд за виконанням Закону здійснюється Мовною інспекцією, чиновники якої мають право направляти осіб із зазначених вище категорій на іспит, якщо у них виникли обґрунтовані сумніви щодо володіння цими особами естонською мовою на належному рівні. У разі, якщо особа не склала іспит на відповідному рівні, вона позбавляється свідоцтва про володіння мовою з відповідними кадровими наслідками.

Крім того, Мовна інспекція контролює відповідність офіційного використання мови літературним нормам, виконання вимог, встановлених до мови діловодства, ведення засідань, спілкування з громадянами тощо. Чиновники інспекції мають право безперешкодно отримувати необхідну їм інформацію, вносити роботодавцям пропозиції про припинення трудових договорів з працівниками, які не володіють естонською мовою на належному рівні, вносити такі ж пропозиції щодо звільнення з посад публічних службовців.

Мова національних меншин може використовуватися у внутрішньому діловодстві органів місцевого самоврядування, якщо в самоврядній одиниці представники даної меншини складають не менше половини населення. Право на використання мови меншини як мови внутрішнього діловодства надається Урядом Республіки за пропозицією зборів місцевого самоврядування.

Однак, мова меншини може використовуватися в цих органах лише поряд з естонською мовою, а їх листування з іншими органами місцевого самоврядування і державними установами здійснюється лише естонською. Естонською мовою мають бути і тексти на печатках, штемпелях та офіційних бланках, а також тексти повісток, оголошень і повідомлень, до яких можуть докладатися переклади мовою відповідної меншини.

Естонська є основною мовою інформації. Нею повинні перекладатися іншомовні тексти аудіо-візуальних творів, радіо- та телепередач, реклами. Перекладу не потребують уроки іноземної мови, дикторські тексти оригінальних іншомовних передач

новин, прямих передач, однак вони не можуть становити більше 10% тижневого обсягу передач власного виробництва¹⁷.

Мовними питаннями опікується Рада з естонської мови при Міністерстві освіти і досліджень, створена 6 квітня 2000р.¹⁸ У 2004р. Урядом була затверджена Стратегія розвитку естонської мови у 2004-2010рр. Нині реалізується План розвитку естонської мови на 2011-2017рр.¹⁹

Важливим напрямом мовної політики стало зміцнення позицій естонської мови в освітній системі. Згідно зі ст.21 Закону "Про базові і середні школи", прийнятого у 2010р., естонська мова є мовою навчання у базових школах (дев'ять років навчання) та у вищих середніх школах (12 років навчання). Муніципальні школи можуть за певною процедурою обирати інші мови навчання²⁰.

Однак, у школах і класах з неестонською мовою навчання, *по-перше*, обов'язковим є вивчення естонської мови у 1-3 класах, *по-друге*, "... забезпечується організація навчання естонської мови на рівні, який дозволить випускникам базової школи продовжити навчання в естономовному навчальному закладі".

Цілями переведення на естонську мову більшої частини шкільної освіти називаються: "заохочення учнів використовувати державну мову в різних мовних ситуаціях, забезпечення їм рівних можливостей для отримання вищої освіти, участі в суспільному житті, допомога в досягненні успіхів на ринку праці". Навчання державною мовою розглядається також як "важливий засіб інтеграції, який може збільшити єдність суспільства"²¹.

Одним із засобів збереження власної ідентичності, забезпечення перспектив національного розвитку та державного будівництва стало обмеження можливостей неестонського населення впливати на політичне та економічне життя країни, а, відповідно, і зменшення можливостей Росії впливати через російськомовне населення на політику відновленої держави (як і в Латвії, в Естонії йшлося не про здобуття незалежності, а про відновлення державності, втраченої у 1940р. внаслідок радянської окупації).

На початку 1992р. був введений у дію Закон "Про громадянство" 1938р., відповідно до якого громадянами Республіки вважалися лише ті, хто мав її громадянство до 16 червня 1940р., та їх прями нащадки. Особи, які прибули до країни після її анексії СРСР, та їх нащадки, могли набути естонське громадянство досить складним шляхом натуралізації. Внаслідок того, що негромадяни (близько третини населення, переважно росіяни) були позбавлені політичних прав і не могли брати участі у виборах, депутатський склад Парламенту після виборів 1992р. став цілковито естонським. Це дало можливість відновленій державі швидко провести ліберальні економічні реформи та послідовно утримувати курс на євроінтеграцію.

¹⁷ Закон Эстонской Республики "О языке". – <http://rup.ee/rus/pdf/zakoninarusskom/27.pdf>.

¹⁸ Там само.

¹⁹ Development Plan of the ESTONIAN LANGUAGE 2011-2017. – https://www.hm.ee/sites/default/files/eestikeelearengukavainglise.indd_.pdf.

²⁰ Basic Schools and Upper Secondary Schools Act. Passed 09.06.2010. – Riigi Teataja, <https://www.riigiteataja.ee/en/eli/530102013042/consolide>.

²¹ Russian-language schools' transition to partial Estonian-language instruction – What is happening and why? – Estonia.eu, 19 September 2016, <http://estonia.eu/about-estonia/society/russian-language-schools-transition-to-partial-estonian-language-instruction-what-is-happening-and-why.html>.

Нині чинний Закон Естонської Республіки “Про громадянство”, прийнятий у 1995р., містить такі вимоги для одержання естонського громадянства: наявність посвідки на довготривале або постійне проживання; проживання в Естонії на підставі даної посвідки не менше восьми років, з них п'ять – постійно; наявність в Естонії зареєстрованого місця проживання; володіння естонською мовою відповідно до вимог цього Закону; знання Конституції і Закону “Про громадянство”; наявність легального постійного доходу; лояльність до Естонської держави; принесення присяги вірності конституційному ладу Естонії.

Знання мови передбачається на рівні В-1, що дозволяє: спілкуватися у більшості повсякденних ситуацій; описати власний досвід, події, мрії і цілі, стисло обґрунтувати та пояснити свої позиції і плани; розуміти все суттєве на такі теми, як робота, школа і дозвілля; скласти простий текст зі знайомої теми.

Існують і обмеження у наданні громадянства Естонії. У ньому відмовляють, зокрема: особам, які вчинили дії, спрямовані проти Естонської держави та її безпеки; перебувають або перебували на розвідувальній службі або службі в органах безпеки іноземної держави; служили в якості кадрових військовослужбовців у збройних силах іноземної держави; звільнені з них у запас або у відставку; їх дружинам, які прибули до Естонії у зв'язку з направленням військовослужбовця на місце служби, зарахуванням у запас або звільненням у відставку²².

Очевидно, що останні положення були спрямовані проти колишніх працівників спецслужб СРСР і військовослужбовців Радянської Армії, які переважно не підтримували незалежність країн Балтії, а подекуди й активно їй протидіяли.

Значну роль у формуванні пострадянської естонської ідентичності відіграє політика пам'яті, яка, як і в Латвії, спрямована передусім на “зведення рахунків” з радянським періодом естонської історії.

У 1998р. Президентом Леннартом Мері була створена Естонська міжнародна комісія з розслідувань злочинів проти людяності. Комісія розслідувала злочини проти людяності, скоєні в Естонії, починаючи з її окупації Червоною Армією у червні 1940р. У своїй роботі вона спиралася на визначення “злочину проти людяності”, “воєнного злочину”, “геноциду”, що містяться в Римському статуті Міжнародного кримінального суду. Комісія видала три доповіді: “Німецька окупація Естонії 1941-1944рр.”, “Радянська окупація Естонії 1940-1941рр.”, “Радянська окупація Естонії з 1944р. і далі”.

Комісія завершила свою роботу у грудні 2008р.²³ Її роботу в частині досліджень радянського періоду естонської історії продовжує Естонський інститут пам'яті, створений у 2008р. за ініціативою Президента

Тоомаса Хендріка Ільвеса з метою “дати громадянам Естонії докладний і об'єктивний огляд становища з правами людини в Естонії під час її окупації Радянським Союзом”.

Естонський інститут пам'яті діє при Президентові Республіки. Він не виконує правозахисних або судових функцій, а досліджує порушення прав людини в зазначений період, створює базу даних, яка “дозволила б вивчати процеси, що проходили в радянські часи в Естонії, а також їх наслідки в сучасному естонському суспільстві і в усій Центральній та Східній Європі, починаючи з моменту розпаду Радянського Союзу”²⁴. Обираючи теми досліджень і готуючи висновки, Інститут спирається на Загальну декларацію прав людини, прийняту Генеральною Асамблеєю ООН у 1948р.

До інституцій, що формують історичну пам'ять естонців і їх пострадянську ідентичність, належить і створений у 2003р. в Таллінні Музей окупацій Естонії, експозиція якого відображає період з 1940р. по 1991р.²⁵

3.1.3. Литва

Ситуація в Литві, після відновлення державної незалежності, досить суттєво відрізнялася від латвійської та естонської, оскільки литовці складали переважну більшість населення Республіки – 79,58% за переписом 1989р.²⁶ Серед національних меншин найбільшими були росіяни (9,37%) і поляки (7,02%)²⁷. У зв'язку з цим проблема асиміляції литовців не вважалась актуальною, що дозволило прийняти ліберальний закон про громадянство, згідно з яким громадянами проголошувалися всі жителі Республіки на момент відновлення державної незалежності²⁸. У Литві ніколи не виникало проблеми “апатридів”, яка ускладнювала внутрішньополітичну ситуацію в інших країнах Балтії та їх міжнародні відносини.

За даними перепису 2011р., литовці складають більшість у всіх районах Республіки (в більшості районів – понад 80%), за винятком Шальчинінкайського та Вільнюського, де переважають етнічні поляки²⁹. Така однорідність етнічного складу зумовлює відносно незначну вагу міжнаціональних проблем у житті країни, хоча вони існують: наприклад, поляки вимагають культурної автономії, зокрема права на польське написання власних імен і прізвищ у документах, двомовних назв вулиць, населених пунктів і вивісок у місцях компактного проживання.

Литва приділяє велику увагу збереженню мови як важливої складової національної ідентичності. Закон Литовської Республіки “Про державну мову”, як і її

²² Закон Эстонской Республики “О гражданстве”. – Правозащита в онлайн, 23 августа 2014г., <http://pravfond.eu/?p=1430>.

²³ International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity. – <http://www.historycommission.ee>.

²⁴ Эстонский институт памяти. – Сайт Президента Эстонии, <https://president.ee/ru/president/institutions/152-2010-10-04-12-59-06/5079-2010-10-04-13-53-56/layout-institution.html>. Див. також: Estonian Institute of Historical Memory. – <http://www.mnemosyne.ee>.

²⁵ Сайт Музею окупацій Естонії. – <http://www.okupatsioon.ee/index.php/et>.

²⁶ Национальный состав населения по республикам СССР. – Всесоюзная перепись населения 1989г., http://demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_89.php?reg=8.

²⁷ Там само.

²⁸ Литва: анализ избирательного законодательства в контексте соблюдения общедемократических стандартов и прав человека. – Сайт SIS-EMO, <http://www.cis-emo.net/ru/materials/demokraticeskije-processy/litva-analiz-izbiratel'nogo-zakonodatelstva-v-kontekste-soblyudeniya-obshchedemokraticeskikh>.

²⁹ Results of the 2011 Population and Housing Census of the Republic of Lithuania. – <http://statistics.bookdesign.lt/?lang=en>.

Конституція, проголошує державною литовську мову. Інші мови не мають офіційного статусу.

Згідно з законом, литовською мовою ведеться діловодство, облік, звітність, документація всіх інституцій, установ, підприємств та організацій, а також листування між державними інституціями та інституціями місцевого самоврядування, установами, підприємствами та організаціями; здійснюються усі угоди між юридичними та фізичними особами; ведуться судові процеси (особам, які нею не володіють, надаються безкоштовні послуги перекладача); проводяться офіційні заходи (сесії, з'їзди, збори, засідання, наради тощо), що організуються державними інституціями та інституціями місцевого самоврядування, державними установами, підприємствами³⁰.

Держава гарантує право на одержання загальної, професійної, вищої освіти державною мовою на всій своїй території. При цьому існують школи національних меншин, де литовська мова викладається лише як предмет. Однак передбачається впровадження в них викладання литовською мовою також історії та географії.

Аудіовізуальні програми, кінофільми, що демонструються публічно, повинні перекладатися державною мовою або супроводжуватися литовськими субтитрами (водночас на радіо та телебаченні існують передачі мовами національних меншин – білоруською, польською, російською, українською).

Керівники, службовці та посадові особи державних органів та органів місцевого самоврядування, установ, служб, керівники, службовці, посадові особи поліції, правоохоронних служб, закладів зв'язку, транспорту, охорони здоров'я, соціального захисту і т.п. повинні знати державну мову відповідно до категорій знання мови, встановлених урядом.

Закон передбачає піклування держави про престиж правильної литовської мови, створення умов для збереження її норм, особистих імен, топонімів, діалектів, письмових пам'яток; забезпечення матеріальної бази для функціонування державної мови; здійснення всебічної підтримки дослідженням у царині литовської мови як пріоритетній галузі науки.

Контроль за виконанням Закону покладається на Мовну інспекцію Державної комісії литовської мови³¹.

Державна комісія литовської мови визначає напрями та завдання опіки державної мови, встановлює і апробує її норми. Членів Комісії у складі 17 осіб призначає Сейм Литовської Республіки. 15 з них представляють університети, Інститут литовської мови та інші установи.

Комісія розглядає проекти законів, пов'язаних з мовною політикою і які стосуються державної мови, і подає рекомендації Сейму або уряду. Згідно з рішенням Конституційного суду, Сейм не може ігнорувати пропозиції Комісії, якщо вони стосуються використання мови.

У період між засіданнями Комісії постійно працюють комісії з термінології, граматики, вимови, прізвищ та імен, інформаційних технологій. Важливим напрямом діяльності Комісії є сприяння поширенню литовської мови в інформаційній сфері. З цієї ж метою Міністерство зв'язку Литви реалізує програму "Литовська мова в інформаційному суспільстві".

У Литві створено Державний банк термінів, до якого включаються лише ті терміни, що були апробовані Комісією, і саме вони повинні використовуватися в офіційному слововжитку.

Згідно з Законом "Про суспільну інформацію" від 2 липня 1996р., публічна інформація готується і поширюється державною або іншою мовами з дотриманням Закону "Про державну мову" і постанов Державної комісії литовської мови. Передачі, що транслуються не литовською мовою, повинні перекладатися або супроводжуватися субтитрами (виняток становлять навчальні, святкові, спеціальні програми та передачі, а також програми і передачі іноземних держав і тих, що призначені для національних меншин). Частку останніх у кожному конкретному випадку (під час видачі ліцензії на мовлення) визначає Комісія з радіо і телебачення Литви з урахуванням потреб національних меншин³².

За даними перепису населення 2011р., 98% жителів Литви назвали рідною одну мову, з них 85,4% – литовську. Більшість представників найбільших етнічних груп назвали рідною мову свого етносу: 99,2% литовців, 77,1% поляків і 87,2% росіян³³.

Важливу частку національної ідентичності в Литві складає історична пам'ять. У литовців, які створили власну державність ще у XIII ст., вона є досить глибокою, але, як і в українців, досить контрверсійною, оскільки на значну частину литовської історичної спадщини можуть претендувати білоруси (які склали більшість населення Великого князівства Литовського) і поляки (які політично та культурно домінували в Речі Посполитій після Люблінської унії 1569р.).

На цей час головними темами політики пам'яті є період радянської і німецької окупації та литовський рух опору. За заперечення факту окупації Литви передбачена кримінальна відповідальність – ув'язнення до трьох років. Героїзація руху опору є важливим напрямом політики пам'яті. В Литві поширеною є думка, що саме його масовість і організованість не дозволили радянській владі змінити етнічний склад країни

³⁰ Закон Литовской Республики "О государственном языке" (1995г.). – http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/lit_mova.html.

³¹ Там само.

³² Закон Литовской Республики "Об общественной информации". – http://lib.rada.gov.ua/LibRada/static/LIBRARY/catalog/law/lit_inf.html.

³³ Results of the 2011 Population and Housing Census of the Republic of Lithuania. – <http://statistics.bookdesign.lt/?lang=en>.

шляхом переселення до неї жителів інших регіонів СРСР, як це було зроблено в Латвії та Естонії.

У Литві існує Центр дослідження геноциду та Резистенції жителів Литви³⁴. До 16 липня 1993р. це був Державний центр дослідження геноциду жителів Литви (створений постановою Сейму Литовської Республіки від 29 жовтня 1992р. з метою збереження, опрацювання і вивчення “архівів усіх спецслужб, репресивних структур і Комуністичної партії Литви”). При Центрі діє Музей жертв геноциду.

У 1998р. при Центрі був заснований Фонд дослідження геноциду та резистенції жителів Литви, підтримки та увічнення пам'яті жертв. Фонд надає матеріальну допомогу жертвам репресій і учасникам руху опору, фінансує програми з увічнення їх пам'яті. Діяльність Центру, крім його статуту, регулюється окремим Законом “Про Центр дослідження геноциду та Резистенції населення Литви” від 5 червня 1997р.³⁵ 11 березня 2006р. була підписана декларація про співробітництво між Центром дослідження геноциду та Резистенції жителів Литви і Центром дослідження українського визвольного руху.

3.2. ПОЛЬЩА

На відміну від колишніх радянських республік, а нині незалежних держав, для Польщі, як і інших постсоціалістичних країн, не були настільки актуальними проблеми утисків, зменшення

чисельності або геноциду корінної нації, захисту національної мови та культури. Втім, питання захисту польської мови вважається важливим засобом збереження національної ідентичності та розвитку національної культури. Це впливає з тексту преамбули до Закону “Про польську мову” від 7 жовтня 1999р. (*Ustawa o języku polskim*), де містяться наступні положення, що зумовили необхідність прийняття цього акта:

- польська мова є основним елементом національної ідентичності і надбанням національної культури;
- існує історичний досвід, коли боротьба загарбників та окупантів з польською мовою була знаряддям денационалізації;
- існує необхідність захисту національної ідентичності в процесі глобалізації;
- польська культура є внеском у розбудову спільної культурно різноманітної Європи, і збереження та розвиток цієї культури є можливими лише через захист польської мови;
- захист польської мови є обов'язком усіх органів і публічних інституцій Республіки Польщі та її жителів³⁶.

Одним з важливих чинників формування сучасної польської ідентичності є історична пам'ять. Польському суспільству за відносно короткий історичний період неодноразово доводилося коригувати уявлення про себе, звертаючись за підтвердженням нових поглядів до минулого.

У різні періоди становлення й розвитку сучасної польської нації актуалізувалися різні періоди національної історії, в інтерпретації яких шукали відповіді на проблеми сьогодення. Зокрема, перед постсоціалістичною Польщею стояли наступні завдання, що вимагали звернення до новітньої історії:

- довести світові відданість європейській ідеї, тобто готовність держави та суспільства до вступу до НАТО та ЄС;
- зв'язати минуле з сучасним, тобто довоєнну та постсоціалістичну Польщу, що вимагало визначення ставлення до повоєнного минулого;
- визначити ставлення до проблем історичного минулого у відносинах із сусідніми народами, з яких деякі щойно отримали/відновили свою державність;
- врешті-решт, окреслити контури сучасної польської ідентичності.

Хоча “історична політика” (*polityka historyczna*) була офіційно визнана одним з напрямів державної політики лише у 2005р., після приходу до влади партії “Право і справедливість”, реально вона має в Польщі давні традиції і добре забезпечена інституційно.

Крім академічних установ, у країні ще з повоєнних часів діяли такі державні інституції як Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва³⁷ і Головна комісія дослідження злочинів проти польського народу – Інститут національної пам'яті³⁸. Нині головною державною інституцією Польщі у цій сфері є Інститут національної пам'яті.

³⁴ Сайт Центру дослідження геноциду та Резистенції жителів Литви – <http://genocid.lt/centras/ru>.

³⁵ Закон Литовської Республіки “Про центр по изучению геноцида и резистенции населения Литвы”. – http://www3.lrs.lt/pls/inter3/dokpaieska.showdoc_l?p_id=43653.

³⁶ Ustawa z dnia 7 października 1999 r. o języku polskim. – Сайт Internetowy System Aktów Prawnych, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19990900999>.

³⁷ Рада охорони пам'яті боротьби і мучеництва (*Rada Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa*), утворена в 1947р., нинішню назву отримала в 1988р., підпорядкована Прем'єр-міністру Польщі.

³⁸ Головна комісія дослідження злочинів проти польського народу – Інститут національної пам'яті (*Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej*) утворена в 1945р. як Головна комісія дослідження німецьких злочинів у Польщі. Зазначену вище назву отримала в 1991р., в 1998р. увійшла до складу Інституту національної пам'яті як слідчий орган.

Інститут був створений як державна установа 18 грудня 1998р. Об'єктом його багатосторонньої діяльності стали злочини проти польського народу, скоєні в період з 1 вересня 1939р. до 31 липня 1990р.

Інститут займається обліком, збором, зберіганням, опрацюванням і публікацією документів польських органів безпеки комуністичних часів, а також органів безпеки Третього Рейху та СРСР, що стосуються злочинів проти польських громадян нацистського та комуністичного режимів, інших злочинів проти миру, людства або воєнних злочинів, скоєних у зазначений період, розслідуванням цих злочинів, люстрацією працівників органів безпеки та державної влади (за період 1944-1990рр.), просвітницькою діяльністю.

Складовими Інституту є Бюро з надання доступу та архівації документів, Бюро публічної освіти, Люстраційне бюро та Головна комісія з розслідування злочинів проти польського народу.

Філії Інституту створюються у містах, де знаходяться апеляційні суди. Хоча Інститут національної пам'яті фінансується з державного бюджету, згідно з законом про його утворення він є незалежним у своїй діяльності від органів влади. Його президент обирається і звільняється Сеймом за поданням Ради Інституту. Прокурорів Комісії з розслідування злочинів проти польського народу і Люстраційного бюро, які належать до складу Інституту, як і прокурорів комісій і бюро, які належать до складу філій, призначає і звільняє Генеральний прокурор. Директора Комісії призначає і звільняє Президент Польщі за поданням Генерального прокурора після консультацій з президентом Інституту національної пам'яті³⁹.

У 1991р. була створена Установа у справах комбатантів і репресованих осіб, яка ставила своїми головними завданнями: забезпечення комбатантам і репресованим особам належної пошани, допомоги й опіки; збереження і поширення традицій боротьби за суверенітет і незалежність Польщі⁴⁰.

Згідно з Законом про комбатантів, а також осіб, які стали жертвами воєнних і повоєнних репресій, комбатантами вважаються, зокрема ті, хто служив у: Війську Польському або польських військових формуваннях при арміях союзників під час Другої світової війни; підпільних формуваннях і партизанських загонах у 1939-1945рр.; арміях союзників і союзницьких організаціях руху опору у 1939-1945рр. (за винятком Народного комісаріату внутрішніх справ СРСР та інших спецслужб, що діяли проти польського народу); підпільних військових формуваннях з кінця війни до кінця 1956р., а також ті, хто брав участь у боях з Українською повстанською армією⁴¹.

Таким чином, комбатантами були визнані й колишні бійці Армії Крайової, офіційне ставлення до яких у соціалістичній Польщі було приблизно таким самим, як у СРСР до УПА.

Серед неурядових організацій потрібно відзначити Центр "Карта". Він виник у 1982р., спочатку як редакція однойменної підпільної газети (а згодом альманаху). З 2004р. має статус неприбуткової благодійної організації, яка займається документуванням та оприлюдненням матеріалів щодо новітньої історії Польщі та Центрально-Східної Європи.

Центр збирає та систематизує документи за такими напрямками: Східний архів – присвячений долям польського населення і людства на східних теренах Другої Речі Посполитої після початку Другої світової війни; Архів опозиції – присвячений суспільному спротиву та опозиції проти влади у 1944-1989рр.; Архів "близької історії" – містить конкурсні роботи учнів шкіл вищого ступеня (*ponadgimnazjalnych*), в яких описуються події, що відбувалися в різних регіонах Польщі протягом XX ст.; Архів фотографії – містить понад 190 тис. фотографій за період 1890-1990рр.; Архів усної історії – містить понад 2 500 звуко- та відеозаписів за період 1987-2007рр.

Засоби популяризації зібраної і дослідженої інформації надзвичайно різноманітні. У 2005р. Центром був створений Інтернет-портал "Вчитися історії", присвячений історії Польщі та її сусідів у XX ст. Також діє портал "XX сторіччя" і видається історичний кварталник "Карта".

Прикладом міжнародної співпраці стала започаткована в 1992р. програма "Спільне місце – Східна Європа", в якій, крім Центру, беруть участь товариства "Меморіал" України та Росії, а також організації з Білорусі, Литви, Болгарії, Чехії та Словаччини⁴².

У 2006р. за ініціативою Центру у Варшаві був створений "Будинок зустрічей з історією" – культурна інституція, що з метою популяризації новітньої історії організовує виставки, покази документальних і художніх фільмів, дискусії, конференції, освітні програми, мистецькі інсталяції, театральні вистави тощо⁴³.

У грудні 2007р. за дорученням Сенату Республіки Польща Центром "Карта" була підготовлена експертиза діяльності державної влади в царині внутрішніх і міжнародних проблем, пов'язаних з новітньою історією. Цей документ розцінювався як спроба формулювання згаданої політики.

Загалом, для політики пам'яті Польщі завжди було характерне культивування образів героїзму та мучеництва, що відповідає трагічній історії країни у XIX ст. (поразки повстань 1831р. і 1863р.) і особливо у XX ст., коли обидва образи найбільш яскраво втілилися у Варшавському повстанні 1944р. Однак останнім часом під впливом ідеології партії "Право і справедливість" цей напрям став основним⁴⁴.

При цьому, слід вважати позитивним те, що політика пам'яті в Польщі все ж таки не монополізована ні владою, ні будь-якою партією і залишається предметом досить жвавих дискусій у громадських та

³⁹ Сайт Інституту національної пам'яті Польщі – <http://ipn.gov.pl>.

⁴⁰ Urząd do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych. – <https://www.udskior.gov.pl/Informacje,o,Urzedzie,8.html#content>.

⁴¹ Ustawa z dnia 24 stycznia 1991 r. o kombatantach oraz niektórych osobach będących ofiarami represji wojennych i okresu powojennego. – Сайт Internetowy System Aktów Prawnych, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19910170075>.

⁴² Сайт Центру "Карта" – <http://www.karta.org.pl>.

⁴³ Сайт організації Dom Spotkań z Historią. – <http://www.dsh.waw.pl>.

⁴⁴ Докладніше див.: Бабакова О. Польща, яку не впізнати. Що змінилося за рік у сусідній країні. – Європейська правда, 21 листопада 2016р., <http://www.eurointegration.com.ua/articles/2016/11/21/7057742>; Исаев И. Зачем в Польше пересматривают прошлое. – Московский центр Карнеги. <http://inosmi.ru/social/20160820/237596978.html>.

експертних колах⁴⁵. Це зменшує (хоча й не усуває) загрозу “індоктринації” суспільної свідомості певними ідеологізованими трактуваннями новітньої історії.

Одним з важливих засобів підтримки історичної пам’яті і зміцнення національної ідентичності в Польщі завжди був кінематограф (можна згадати класичні екранізації історичних творів Г.Сенкевича та С.Жеромського ще в соціалістичні часи). І нині зйомки фільмів на історичну тематику мають пріоритетну підтримку з боку Польського інституту кіномистецтва та Міністерства культури⁴⁶.

Говорячи про польську “історичну політику” в контексті українських інтересів, потрібно пам’ятати, що деякі її напрями періодично стають “каменем спотикання” в українсько-польських відносинах.

3.3. РУМУНІЯ

Одним з важливих чинників формування сучасної румунської ідентичності є історична пам’ять. Експерти відзначають її складність і багатшаровість, зумовлену суперечливістю і драматичністю румунської довоєнної та воєнної історії: “У 1990 році румунське суспільство виглядало як зріз різних геологічних епох. Ще були живі легіонери, прибічники Кароля II, шанувальники короля Міхая та апологети Антонеску. Існували адепти Георгіу-Дежа, Чаушеску і прихильники Ілієску з пам’яттю про “комунізм з людським обличчям” між 1964 та 1971 роками”⁴⁷.

Тому в Румунії, на відміну від деяких інших постсоціалістичних і пострадянських країн, зв’язати сьогодення з докомуністичним минулим виявилось значно важче. Якщо політика пам’яті у країнах Балтії і Польщі полягала, переважно, у зведенні рахунків з тоталітарними режимами, жертвами яких ці країни стали під час Другої світової війни і після неї, то в Румунії ситуація виглядала набагато складнішою. А вже до 1944р. ця країна була союзницею нацистської Німеччини, довоєнні роки в її історії були позначені гострими політичними конфліктами та проявами насильства, що ускладнювало для суспільної свідомості ідентифікацію сучасної Румунії з державою того періоду.

Утім, певний час злочини, скоєні радикальними націоналістичними організаціями та режимом І.Антонеску, в т.ч. й на територіях, окупованих румунською армією в роки Другої світової війни, не знаходили однозначної оцінки в румунській громадській думці. Травматичний досвід останнього періоду правління Н.Чаушеску (1980-1989рр.) призвів до того, що в суспільній свідомості саме комуністичний період

став виглядати найбільш драматичним і “похмурим” у новітній румунській історії.

На його тлі довоєнні часи виглядали привабливішими, ніж вони були в дійсності. З іншого боку, в суспільній свідомості в перші післяреволюційні роки відбувалася певна ідеалізація як легіонерського руху – “виразника та захисника румунських національних ідеалів”, так і І.Антонеску – “патріота і борця проти більшовизму”⁴⁸. Останньому навіть ставили пам’ятники і називали його іменем вулиці.

Ситуація змінилася у жовтні 2004р., коли за ініціативою “лівого” Президента І.Ілієску була створена міжнародна комісія з вивчення Голокосту в Румунії, яку очолив відомий громадський діяч і письменник, лауреат Нобелівської премії Е.Візель.

Доповідь комісії розкрила масштаб насильства проти євреїв і циган у Румунії та на окупованій румунською армією території під час Другої світової війни та засвідчила злочинний характер режиму, що правив країною в той період. Логічним підсумком цього напрямку румунської політики пам’яті став Закон “Про внесення змін і доповнень до надзвичайної постанови Уряду “Про заборону організацій та символів фашистського, расистського і ксенофобського характеру, а також пропаганди культу осіб, винних у скоєнні злочинів проти миру та людяності”, прийнятий 30 липня 2015р.⁴⁹

Особливий резонанс викликали формулювання Закону, які стосувалися:

- визначення Голокосту в Румунії (“Під Голокостом на території Румунії розуміються систематичні переслідування та знищення євреїв і циган, підтримувані румунською владою і державними інституціями, на підпорядкованих їй територіях у період 1940-1944 років”);
- оцінок легіонерського руху (“Під легіонерським рухом розуміються фашистські організації в Румунії, які діяли в період 1927-1941 років під назвами “Легіон архангела Михаїла”, “Залізна гвардія” і “Партія “Все для країни””, згідно з якими “легіонерські організації” прирівнювалися до “фашистських, расистських і ксенофобських”.

Цей закон у деяких ЗМІ назвали “антирумунським”, “останнім чаушистським законом”, “замахом на національну пам’ять”. У клерикально-консервативних колах він отримав назву “антилегіонерського” і був охарактеризований як “фронтальна атака на національну пам’ять про героїв і мучеників – антикомуністів”. Нагадувалося, що легіонери піддавалися жорстоким репресіям і за короля Кароля II, і за І.Антонеску, і за комуністів, тобто виглядали ідеальними жертвами боротьби за національну ідею. Вказувалося також,

⁴⁵ Див. наприклад: Pamięć jako przedmiot władzy. Pod redakcją Piotra Kosiewskiego. – Fundacja im. Stefana Batorego, Warszawa 2008, 85 с.

⁴⁶ Так, значне фінансування отримали фільми “Варшавська битва” Є.Гофмана (2011р.) та “Валенса” А.Вайди (2013р.). Щороку на Фестиваль польських художніх фільмів у м.Гдиня подаються кілька історичних стрічок. Найбільш популярні теми – Друга світова війна, Варшавське повстання 1944р., соціалістичний період у Польщі і воєнний стан 1981-1983рр., відносини з Росією. Див.: Кино и государство в Польше: как работает Польский институт киноискусства? – <http://kinobuzz.ru/2012/12/26/state-support-poland>.

⁴⁷ Михай М. В лабиринте памяти. Проработка прошлого в посткоммунистической Румынии. – Сайт “Историческая экспертиза”, http://istorex.ru/page/mach_m_v_labirinte_pamyati_prorabotka_proshlogo_v_postkommunisticheskoy_rumunii.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Legea nr. 217/2015 pentru modificarea și completarea Ordonanței de urgență a Guvernului nr. 31/2002 privind interzicerea organizațiilor și simbolurilor cu caracter fascist, rasist sau xenofob și a promovării cultului persoanelor vinovate de săvârșirea unor infracțiuni contra păcii și omenirii.

що закон завдає удару по румунській культурі, оскільки членами легіонерського руху були такі видатні її представники як М.Еліаде та Е.Чоран⁵⁰.

У 2006р. за ініціативою “правого” Президента Т.Бесеску була створена президентська комісія з вивчення комуністичної диктатури в Румунії. Вона також підготувала доповідь, подану Парламенту 18 грудня 2006р., в якій комуністичний режим характеризувався як “нелегітимний і злочинний”. Доповідь також містила рекомендації, зокрема щодо необхідності подальшого дослідження цього періоду румунської історії і правового реагування на факти конкретних злочинів, пов’язаних з функціонуванням згаданого режиму.

Головною державною установою, що проводить такі дослідження, є Інститут розслідування комуністичних злочинів та пам’яті румунської еміграції⁵¹. Діяльність Інституту присвячена “аналізу природи, цілей та наслідків тоталітаризму в Румунії у 1945-1989рр., а також пам’яті про цей режим у румунській еміграції та в посткомуністичний період”.

Інститут також ставить за мету вивчати “інтелектуальні джерела комуністичної доктрини, генеалогію тоталітарної думки і практик, структури Комуністичної партії до і після 1945р., інституційне визначення колишньої Секурітати, як і репресивних механізмів у соціалістичній Румунії”, “досліджувати організацію і функціонування інститутів, відповідальних за встановлення та увічнення комуністичного режиму”, “ідентифікувати риторику і пропаганду комуністичної ідеології в галузях, що мають публічний вплив, таких як кінематограф, телебачення, пластичні мистецтва, музика тощо”, “вивчати вплив комуністичної ідеології і практики та урбаністичну політику у 1945-1989рр. у галузях освіти, архітектури, спадщини, образотворчих мистецтв”, “аналізувати коротко- та довготерміновий вплив економічної, екологічної і соціальної політик, ініційованих комуністичним режимом”.

До завдань Інституту належить підготовка матеріалів для слідства та люстрації: він має “збирати дані, документи і свідчення стосовно всіх дій, що призвели до порушення прав і свобод людини під час комуністичного режиму, базуючись на цьому, попереджати слідчі органи, не зважаючи на час та обставини, за яких ті дії були вчинені; викривати членів партії, військових, цивільних і посадових осіб, які активно діяли в репресивній партії і державній системі; ідентифікувати зловживання та злочини, скоєні або інспіровані згаданими вище особами”. Крім цього, Інститут займається науковою і просвітницькою діяльністю у своїй царині⁵².

Отже, пам’ять про комуністичний режим та його попередників навряд чи можна розглядати як об’єднавчий чинник для румунського суспільства, хоча її актуалізація є необхідною для подальшого просування країни на шляху демократії та засвоєння

європейських цінностей. Однак на цю роль може претендувати пам’ять про пакт Молотова-Ріббентропа, внаслідок реалізації секретних протоколів до якого Румунія втратила значну частину своєї території, а також спогади про страждання румунських громадян внаслідок дій Червоної Армії та радянських спецслужб у 1940-1941рр. і після 1944р.

Так, 1 квітня 2011р. було оголошено Національним днем пам’яті румунів, що стали жертвами різанини в селі Біла Криниця (рум. *Fântâna Albă*), депортацій, голодомору та інших репресій тоталітарного режиму в Північній Буковині та Бесарабії.

Біля села Біла Криниця (нині Чернівецька область, Україна) у квітні 1941р. радянськими прикордонниками була вбита група місцевих жителів, які намагалися втекти з СРСР до Румунії. У румунській історіографії прийняте число загиблих – 3 000, хоча називаються й цифри від 7 до 15 тис.

У квітні 2016р. в Європарламенті була відкрита виставка “Різанина у Фінтина Албі. 75 років – прихована сторінка історії”. На її відкритті румунський депутат Європарламенту З.Мурешан порівняв цей злочин з “різаниною польської еліти в Катині”. Цей захід викликав негативну реакцію у Росії⁵³. Таку ж реакцію з боку МЗС РФ викликала й відкрита в січні 2016р. в Бухаресті виставка, присвячена депортації до СРСР трансільванських німців у січні 1945р.⁵⁴

Значний об’єднавчий потенціал у Румунії, як на рівні політикуму, так і на рівні суспільства, мають також ідеї єдності румунської нації попри державні кордони та відмінності в самоідентифікації різних груп, які розглядаються як її потенційні складові, і відновлення “Великої Румунії” у кордонах до 28 червня 1940р.

Найбільшою із згаданих груп є молдаване. Юніоністські тенденції, важливим елементом яких є заперечення самотності молдавського народу та молдавської мови, стимулюються румунською владою як у самій Молдові, так і в Україні, де існує чисельна молдавська меншина. Можна згадати протести румунського МЗС з приводу внесення “молдаван” до переліку національних груп під час українських переписів населення. 24 лютого 2014р. МЗС Румунії виступило із заявою з приводу можливого скасування Закону України “Про засади державної мовної політики”, у якій, зокрема, висловлювалося занепокоєння з приводу визнання українським законодавством окремої молдавської мови.

Згідно з поправками до румунського Закону про громадянство від 29 жовтня 2009р., останнє можуть отримати за спрощеною процедурою особи, які народилися на території, що була частиною Румунії з 1918р. до 1940р., а також їх родичі до третього покоління⁵⁵. Таким чином, Румунія фактично поширює своє

⁵⁰ Legea 217/2015 – Cronica unui atentat la Memoria Națională. – Ortodoxia Tinerilor, 27.08.2015, <http://www.ortodoxiatinerilor.ro/sfintii-inchisorilor/21300-legea-217-2015-cronica-unui-atentat-la-memoria-nationala>

⁵¹ Інститут створений 18 листопада 2009р. шляхом об’єднання Інституту з розслідування комуністичних злочинів у Румунії (створений 2005р.) з Національним інститутом пам’яті румунської еміграції (створений 2003р.).

⁵² Сайт Інституту. – <http://www.iiccr.ro>.

⁵³ Румунія представила в Європарламенті свою “Катинь”. – Інформаційне агентство REGNUM, 7 квітня 2016р., <http://regnum.ru/news/polit/2113817.html>.

⁵⁴ В МИД Румынии удивляются как их российские коллеги исказили День памяти жертв Холокоста. – Укринформ, 5 февраля 2016г., <http://www.ukrinform.ru/rubric-world/1960932-v-mid-rumynii-udivlutsa-kak-ih-rossijskie-kollegi-iskazili-den-pamati-zertv-holokosta.html>.

⁵⁵ Пальчук В. Політика подвійного громадянства в країнах Східної Європи: наслідки для України. – Конституційна Асамблея, електронна бібліотека НБУВ, http://nbuvip.gov.ua/asambleya/pol_pod_gr.php.

громадянство на території України (Північна Буковина та Південна Бессарабія), Молдови та деяких інших країн. Підтримку ідеї “Великої Румунії” можна вважати сталою тенденцією румунської політики, яка має підтримку в суспільстві. Згідно з даними соціологічних опитувань, у 2012р. 86% жителів Румунії підтримали б об’єднання їх країни з Молдовою⁵⁶.

8 травня 2013р. румунський Парламент за ініціативи Демократичної ліберальної партії ухвалив Закон, згідно з яким романомовні балканські народи (арумуни, істрорумуни, мегленорумуни, молдавани, влахи та ін.) визнаються представниками єдиного румунського етносу. Вони отримали назву “румуні звідусюди” (*Românii de Pretutindeni*).

За словами міністра закордонних справ Румунії Б.Ауреску, румуни “існували протягом тривалого часу під різними назвами. Всі вони відображають одне й те саме коріння, ту саму культуру, ту саму мову, ту саму духовність: румунізм. Отже, ми проти будь-яких спроб переписати нашу історію таким чином, аби вплинути на священний принцип самоуправління та ідентифікації і накласти різні ідентичності для тих, хто відчувають себе румунами та заявляють про свою належність до румунської культури й духовності”⁵⁷.

“Румуні звідусюди” стали об’єктами державної політики ще до того, як вони набули законодавчого визначення у правовій базі Румунії. Їх справами опікуються, зокрема, Департамент політики відносин з румунами звідусюди при Міністерстві закордонних справ (*Departamentul Politici pentru Relația cu Românii de Pretutindeni*)⁵⁸ і неурядова Національна фундація для румунів звідусюди, заснована 20 квітня 1999р.⁵⁹ Робота з їх культурної інтеграції є одним з напрямів діяльності Міністерства національної освіти і наукових досліджень Румунії.

На цей час національне об’єднання і відновлення “Великої Румунії” може розглядатись як консолідуюча ідея для румунського суспільства, пов’язана з більш глибокими спогадами про майже двотисячолітню історію формування румунського етносу⁶⁰.

3.4. ДЕЯКІ ВИСНОВКИ

Головними напрямками розв’язання проблеми формування/збереження ідентичності, що тією чи іншою мірою реалізувалися у згаданих країнах, можна вважати такі.

1. Розробка політики пам’яті або “історичної політики”, основними завданнями якої були, як правило: подолання “комуністичної спадщини” в культурі, науці, освіті, національному світогляді; формування позитивного образу нації, якій ця спадщина була нав’язана під зовнішнім примусом; створення прийнятної для національної гідності картини відносин з іншими народами у довоєнному минулому.

3 цією метою приймалися відповідні нормативні акти, створювалися інституції з їх реалізації (інститути національної пам’яті та інші дослідницькі центри та фонди, музейні установи, фахові комісії при владних інституціях тощо), здійснювалися заходи в освітній і культурній сферах, проводилася реконструкція символічного простору країни.

2. В окремих випадках, особливо тоді, коли вироблення прийнятної для всього суспільства політики пам’яті становило проблему, засобом формування ідентичності виступали заходи, спрямовані “назовні”: створення міфологем великої в минулому країни та розділеного народу, відокремлені частини якого необхідно інтегрувати в єдиному державному утворенні або, принаймні, взяти під культурну та політичну опіку. Такий шлях формування або зміцнення національної ідентичності створював проблеми у відносинах із сусідніми країнами, ускладнював міждержавні відносини.

3. У тих країнах, де національний склад після Другої світової війни суттєво змінився не на користь титульного етносу, були передбачені особливі заходи: (1) відмова в автоматичному наданні громадянства тим, хто прибув до країни після втрати нею незалежності, та їх нащадкам і, відповідно, обмеження їх можливостей впливати на політичний курс країни; (2) прийняття законів про громадянство, відповідно до яких останнє може набуватися мігрантами та їх нащадками лише на досить жорстких умовах натуралізації.

4. Усі країни Балтії, на відміну від країн ЦСЄ, як і інші колишні республіки СРСР, тією чи іншою мірою пережили вплив русифікації, що виявлявся не стільки у витісненні мов корінного населення, скільки в їх штучній стагнації – неминучому наслідку обмеження сфери їх функціонування в умовах бездержавності. Для вирішення цих проблем (розвитку мов титульних етносів, розширення сфери їх застосування і кола їх носіїв) були вжиті особливі заходи – прийняті відповідні закони, створені спеціальні органи для контролю за їх виконанням (мовні інспекції) і з питань розвитку та збереження чистоти державних мов.

5. Згадані вище напрями і засоби формування загальнонаціональної ідентичності в країнах, що розглядалися, не є універсальними та не охоплюють усіх сфер суспільного життя. У кожній із згаданих країн їх застосування у тій чи іншій комбінації зумовлювалося національними умовами, при цьому певні напрями (наприклад, інформаційний простір, розвиток внутрішньої мобільності та ін.) потребують окремого вивчення. Водночас, на підставі наведеного досвіду можна зробити висновок про першочергове значення таких напрямів, як розробка і реалізація “політики пам’яті” (“історичної політики”) та захисту і поширення державної мови. ■

⁵⁶ Бондаренко А. Объединение Молдовы и Румынии: миф, который может стать правдой. – Европейська правда, 3 липня 2015р., <http://www.eurointegration.com.ua/rus/articles/2015/07/3/7035520>.

⁵⁷ Ауреску: Румыны во всем мире должны пользоваться основными правами, которые направлены на сохранение их самобытности. – Сайт Посольства Румынии в Республике Беларусь, <http://minsk.mae.ro/ru/romania-news/5827>.

⁵⁸ Сайт Департаменту. – <http://www.dprp.gov.ro>.

⁵⁹ Fundatia Nationala pentru Românii de Pretutindeni. – FNRП, http://www.romanii.ro/index.php?option=com_content&view=article&id=46&Itemid=75.

⁶⁰ Певною мірою вона нагадує ідею “русского мира” (і його православного аналога “Святой Руси”), яка є одночасно засобом обґрунтування експансіоністської політики Російської Федерації і консолідації її населення під гаслами підтримки “співвітчизників” за кордоном і відновлення державної величі Росії.

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ШЛЯХИ, ВИКЛИКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

16 грудня 2016р. відбулася Фахова дискусія “Консолідація українського суспільства: шляхи, виклики, перспективи”.

Дискусія проводилася в рамках проекту “Формування спільної ідентичності громадян України в нових умовах: особливості, перспективи і виклики”, який реалізується Центром Разумкова спільно з Представництвом Фонду Конрада Аденауера в Україні та Програмою європейського партнерства “Матра” МЗС Нідерландів.

Учасники дискусії обговорили найбільш актуальні виклики для національної єдності, засади і принципи консолідації українського суспільства, пріоритетні сфери, підходи та першочергові заходи державної політики у сфері суспільної консолідації.

Нижче наводяться виступи учасників у тому порядку, в якому вони були представлені під час дискусії. Тексти підготовлені за стенограмою дискусії та подаються у дещо скороченому вигляді. Деякі виступи супроводжуються посиланнями, зробленими редакцією.

КЛЮЧОВОЮ Є СПІВПРАЦЯ МІЖ ВЛАДОЮ І ГРОМАДСЬКІСТЮ

Ростислав ПАВЛЕНКО,
заступник Глави Адміністрації
Президента України

Сьогоднішнє питання є надзвичайно актуальним, оскільки для питань єдності та консолідації настав критичний момент. Проблеми є очевидними, пов’язаними як з пострадянським, так і з постреволюційним розвитком, особливо в умовах війни. Можна порівняти це з ситуацією, коли під час руху необхідно перебрати двигун машини, а при цьому ще й потрібно відстрілюватися. Але це повинно бути не поясненням невдач, а розмовою про те, що робити далі.

Власне, на пошук цих механізмів і спрямовані ті рішення, про які сьогодні вже йшлося, зокрема, Указ Президента про зміцнення національної єдності та консолідації українського суспільства¹, низка інших рішень – зокрема, Стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства². Це саме сприяння розвитку, а не нав’язування наукового комунізму чи націоналізму.

Такі механізми повинні торкатися кількох речей. Перше – це інвентаризація того, що держава вже має. Виглядає це так, ніби більшість речей з підручників – механізми, пріоритети – є, але питання в тому, як у нинішніх умовах, маючи такі ресурси, спромогтися вийти на ефективну модель пріоритетності використання цих можливостей і ресурсів.

Ключовою тут є співпраця між владою і громадськістю. Громадськістю у широкому сенсі – починаючи від аналітичних центрів і громадських організацій, що працюють у сферах тих чи інших політик, волонтерських рухів та ін. до організацій, здатних надавати соціальні послуги, бути ефективнішими в чомусь, ніж державні органи чи органи місцевого самоврядування.

Ми можемо говорити про різні форми державної підтримки – надання грантів, більш прозоре фінансування певних програм, партнерство з різними донорськими організаціями. Відпрацьовується механізм надання державою грантової підтримки для розвитку громадянського суспільства, налагодження багатьох ініціатив. **Якщо суспільство самотужки щось знайшло, задача держави – взяти позитивний досвід, масштабувати його своїми засобами та сприяти тому, щоб це було природним чином поширене та підтримане**, щоб успіх у тому чи іншому питанні був би забезпечений по всій країні. Це питання інформаційної політики, координації зусиль – починаючи від участі в різних ТВ-програмах до роботи на Інтернет-сайтах.

Важливим є питання обмінів, коли під час канікул діти з різних регіонів перебувають в інших регіонах, знайомлячись таким чином з новим побутом, традиціями. Є і спеціальні проекти, наприклад,

¹ Указ Президента України “Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері” №534 від 1 грудня 2016р. – Офіційне інтернет-представництво Президента України, <http://www.president.gov.ua/documents/5342016-20814>.

² Указ Президента України “Про сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні” №68 від 26 лютого 2016р. – Там само, <http://www.president.gov.ua/documents/682016-19805>.

Фахова дискусія, 16 грудня 2016р.

УСІ ЦІ ІДЕОЛОГІЇ МАЮТЬ БУТИ ПРОУКРАЇНСЬКИМИ ТА НЕЗАЛЕЖНИМИ ВІД ЗОВНІШНІХ ВПЛИВІВ

Микола КНЯЖИЦЬКИЙ,
голова Комітету
Верховної Ради України з
питань культури і духовності

“Потяг єднання”, коли митці Центральної та Західної України перебувають на Сході аж до лінії розділення, фактично до лінії фронту, і навпаки – коли представники мистецьких кіл зі Сходу та Півдня перебувають на Західній Україні, показуючи, яке культурне і громадське життя є в їх регіонах.

Говорячи про культурні проекти, можна навести конкретні приклади – проект закону щодо культурного фонду, який міг би концентрувати і більш прозоро та ефективно розподіляти державні кошти на підтримку тих чи інших культурних, інформаційних та інших речей. Завершується робота над поправками щодо закону про підтримку кінематографу – для того, щоб усе детально відпрацювати та ухвалити закон, який дасть позитиви.

Питання національної пам’яті та ідентичності пов’язане зі створенням нових традицій, нових героїв. Важливим є не нав’язування, а їх пропагування та підтримка, а також – модернізація того, що ми маємо в українській історії.

Важливим є і питання громадянської освіти в ширшому сенсі, тобто розуміння своїх прав і обов’язків громадянина, здатність ефективно використовувати наявні механізми, конкретного впливу громадян на місцеву владу, особливо під час децентралізації, коли дуже багато питань залежить від волі місцевої громади.

Важливим є національно-патріотичне та військово-патріотичне виховання. Є відповідна Стратегія, Указ Президента, розроблена програма Кабінету Міністрів. Але річ у тому, щоб від документів справа йшла до конкретних органів. Треба забезпечити створення координаційних рад, ефективність яких є різною – і це дискусійне питання. Тож органи громадянського суспільства мають ці механізми використовувати, в хорошому сенсі цього слова “тиснути” на владу та місцеве самоврядування.

Указ щодо зміцнення національної єдності передбачає, що протягом трьох місяців Кабінет Міністрів має забезпечити план дій, план заходів з його реалізації. Аналітичні центри, громадські організації, волонтерські об’єднання повинні долучатися до цієї роботи. Тож документ, який має вийти, повинен бути операційним, дієвим, щоб уся система могла нести позитив через пряму пропаганду, через роз’яснення та поширення позитивного прикладу. ■

У самій консолідації протягом останнього часу, очевидно, ніхто не був зацікавлений. Наші президенти, починаючи від Л.Кучми, обиралися голосами Сходу, а потім трималися при владі голосами Заходу. Це означає, що вони обиралися за підтримки Росії, її культурних центрів, грошей, бізнесу. (Зауважимо, що В.Ющенко був обраний не в першому турі, а після другого, після міжнародного тиску та фактичної відмови В.Януковича від виборів). Ставалися екстремальні ситуації, як під час Майдану. Але часто президенти розраховували на голоси Сходу для своєї підтримки.

Стосовно політичних партій – існував їх поділ на ті, що орієнтувалися на східний електорат, та на ті, що орієнтувалися на електорат Заходу та Центру. Певною мірою це продовжується і зараз. Партії, що орієнтувалися на східний електорат, користувалися підтримкою Росії і, на жаль, користуються нею і зараз.

Ця ситуація вперше змінилася лише після Майдану, коли агресія Росії відвернула від неї багатьох симпатиків, людей, які знаходилися під культурним впливом Росії, але вагалися. Вибори Президента у 2014р. вперше показали консолідацію українського суспільства у виборчому процесі, до цього такої консолідації не було.

Проблема в тому, що політичні еліти, прийшовши до влади після Майдану, самі не зацікавлені в цій консолідації, тому що продовжують підходити до політичних процесів за тими ж матрицями, з тими ж методами, що були раніше, коли медіа, політики ділили Україну через прихильність до російської чи української культури, і політичні партії існували таким чином.

Коли ми говоримо про національні цінності, то Майдан хотів об’єднувати людей і одночасно з тим створювати ідеологічну конкуренцію між правою та лівою ідеологіями. Але всі ці ідеології мають бути проукраїнськими та незалежними від зовнішніх впливів. Ми цього не досягли. Чому? Тому що продовжується “гібридна” війна, яка почалася не від часів Майдану. Вона продовжується протягом усього існування історії України. Просто зараз додалися мілітаризована частина і АТО.

Будь-який закон зараз, який нібито має підтримувати українську культуру, наражається на перепони в інформаційному просторі. Має бути тиск у відповідь – проти того антиукраїнського тиску.

Коли ми говоримо про медіа-простір, бачимо, що закони про прозорість медіа-власності не діють. Власники основних каналів знаходяться у Росії – це або колишні наші співгромадяни, або просто ті, хто це фінансує. На жаль, влада це використовує. Їм здається, що якщо їх не критикують – це може бути корисно. Ми були свідками подібних процесів.

Суспільне телебачення, яке мало б бути противагою цим російським впливам, не створене – тому що ні олігархічна, ні політична системи в цьому не зацікавлені. Державне телебачення ні на що не впливає.

Тож російські впливи зберігаються, і ми наближаємося до реваншу, коли на зміну Президенту, який робить ставку на прозахідний електорат, приходить Президент, який робить ставку на проросійський електорат. Коли ми говоримо про президентські вибори – це відчувається. Коли ми говоримо про парламентські вибори – така небезпека теж існує.

У дослідженнях відображена дуже небезпечна тенденція – лише 42% населення України назвали події Майдану Революцією гідності, а 20% – вимушеною зміною влади не цілком легітимними засобами, ще 21% – антидержавним переворотом³. Тобто фактично половина населення вважають Революцію гідності переворотом. Ця небезпечна тенденція на сьогодні не має жодної адекватної відповіді з органів державної влади.

Поки ми не винесемо уроки з Майдану, не зрозуміємо, що відповідальність кожного політика і політичної сили полягає саме в тому, щоб змінити правила гри та політичну традицію, доти ми будемо йти від кола до кола, від революції до революції. А рухатися по замкненому колу в Україні немає ресурсів. ■

БЕЗ УЧАСТІ ДЕРЖАВИ ПРО ФОРМУВАННЯ ІДЕНТИЧНОСТІ ГОВОРИТИ НЕМОЖЛИВО

Володимир В'ЯТРОВИЧ,
голова Українського інституту
національної пам'яті

Мене тішить, що ми нарешті – на 25-у році незалежності, говоримо про формування національної ідентичності як про певну політику не в контексті боротьби за владу, а як про певні зусилля, спрямовані на досягнення результату. Добре, що ми говоримо про це на експертному, громадському, державному рівнях.

Перекоаний, що це один із обов'язків сучасної держави, зважаючи на те, що розмивання ідентичності попередніми десятиліттями і навіть століттями теж було свідомою політикою, яку проводила спочатку Російська імперія, потім Радянський Союз. Без участі держави про формування ідентичності говорити неможливо.

Проводячи такого роду політику, надзвичайно важливо вивчати досвід інших країн. У сьогоднішньому дослідженні ми бачимо цікаву частину, присвячену вивченню досвіду інших постсоціалістичних країн у формування ідентичності та подоланні наслідків тоталітарного минулого⁴.

Якщо уважно прочитати ці тексти, які розповідають про країни Балтії, Польщу та Румунію, ми побачимо: те, що робиться в Україні, принаймні з 2014р., у контексті політики ідентичності, є, по суті, повторенням з національними ознаками того, що робилося в посткомуністичних країнах Східної Європи наприкінці 1980-х - на початку 1990-х років, тобто після їх відродження як демократичних держав. Досвід цих країн показує, що політика формування ідентичності була важливим елементом реформування, перетворення їх на нормальні демократичні держави.

За результатами дослідження, ми бачимо, що в цілому в гуманітарній політиці є позитивні тенденції. Тенденції від Євромайдану, підхоплені громадськістю, підхоплені тими чи іншими державними інституціями, оформлені деякими дуже важливими законами.

Цей процес пришвидшеного формування національної української ідентичності, процес формування української політичної нації відбувається дуже динамічно та поки що без збоїв. Йдеться і про питання мови, розуміння історії, про їх позитивну динаміку. Дослідження групи "Рейтинг" з питання декомунізації теж є показовим⁵. А базовою опорою в питанні формування ідентичності є молодше покоління, що показує подальший потенціал цих перетворень.

Які є проблеми? Однією з головних, звичайно, є розуміння того, чим був Майдан. Воно здається локальним. Але атаки на Майдан можуть стати тим, через що буде легко зруйнувати всі позитивні напрацювання у формуванні нової української ідентичності, які ми маємо за три роки від Майдану. Потрібно доносити інформацію стосовно того, чим був Майдан. Позиціювання Майдану як державного перевороту – не тільки делегітимізація влади, але й всього, що зроблено владою.

Інша загроза для успіхів, які ми маємо в гуманітарній політиці – це провали в інших напрямках політики. Якщо ми матимемо успіхи в мовному питанні, питанні історії, але при цьому матимемо кричущі негаразди в економіці, корупційні скандали, то негаразди скомпromетують успіхи, і нам будуть закидати, що ми займаємося не чимось важливим, а задурюванням людей, а тим часом все розкрадаючи. Це проблема, яка може відбитися на процесах формування ідентичності. ■

³ М.Княжицький цитує дані соціологічного дослідження Центру Разумкова, результати якого вміщені в цьому журналі.

⁴ В.В'ятрович посилається на матеріал "Досвід формування/збереження ідентичності громадян в окремих країнах Балтії та Центрально-Східної Європи", вміщений в цьому виданні.

⁵ Докладно див.: дослідження, проведене Соціологічною групою "Рейтинг" у листопаді 2016р. "Ставлення до окремих історичних постатей та процесу декомунізації в Україні", http://ratinggroup.ua/research/ukraine/otnoshenie_k_otdelnym_istoricheskim_lichnostyam_i_processu_dekommunizatsii_v_ukraine.html.

ТРЕБА КОНСОЛІДУВАТИСЯ НАВКОЛО ТОГО, ЩО Є У ПОНЯТТІ ЧЕСНОСТІ, ІДЕАЛІВ СПРАВЕДЛИВОСТІ ТА ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА

Євген БИСТРИЦЬКИЙ,
виконавчий директор
Міжнародного
фонду "Відродження"

Ідентичність – те відчуття, яке добре передається англійським поняттям *integrity*. Це цілісність і чесність. Це відчуття належності до цілого, яке ніколи не схопиш у визначенні чітких характеристик. У літературі є намагання говорити про ідентичність як сукупність певних характеристик того чи іншого народу...

Річ у тім, що ідентичність – це відчуття належності до цілого, яке інколи навіть не усвідомлюється, тому його важко соціологічно досліджувати... Ідентичність та проєкція, яка завжди є динамічною, інтерпретаційною. Вона не буває заданою, це завжди відкрита можливість відчувати належність у різних формах.

Цікава кореляція між ідентичністю і прогресом країни. Оптимізм, відчуття прогресу, реформ у країні відбивається на посиленні або послабленні ідентичностей – національно-культурної та громадянської.

Зараз потрібні не тільки цілеспрямовані зусилля, вироблення політик у сфері культури, науки, освіти. **Особливо важливо розвивати громадянську ідентичність для того, щоб консолідувати нас.**

Виділив би кілька, на мій погляд, принципових сфер. Ми можемо зараз жалітися, що Парламент не консолідований, нам потрібно подолання партійного егоїзму. В цьому сенсі певні речі в нас намітилися і на рівні Парламенту, і на рівні виконавчої влади, і навіть президентської.

Почала розвиватися публічна політика. А це – відкритість у прийнятті державних рішень для того, щоб політики не ставали політиками однієї особи чи партії чи більшості в Парламенті, а були загальними. Це той спосіб вироблення державних рішень, коли вони готуються на основі роботи зі стейкхолдерами – представниками груп населення, зацікавленими і тій чи іншій реформі.

Створюються департаменти публічної політики при Кабінеті Міністрів, йде роботи в Парламенті. Під час вироблення політики беруться до уваги інтереси різних груп громадськості. Таким чином відбувається прийняття більш консолідованих державних рішень, які відбивають більш узагальнений інтерес.

Це надзвичайно важливий напрям. Для цього потрібно міняти Академію державного управління, треба запроваджувати спеціальні курси. Це повинна бути цілеспрямовано побудована система, яка веде до створення серйозних умов консолідації громадян, нації.

До публічної політики належить і стратегічна комунікація. Зараз дуже важлива стратегічна комунікація реформ – влади з громадянами. Комунікують, коли є діалог, він є, коли обидві частини рівно відкриті для змісту комунікації. Це створення умов для нашої консолідації. Це стосується і сфери культури.

І надзвичайно важливою є громадська освіта. Треба консолідуватися навколо того, що є в понятті чесності, ідеалів справедливості та верховенства права. ■

СПІЛЬНОСТІ ІСТОРИЧНОЇ ДОЛІ ПОВИННА БУТИ ПРЕДМЕТОМ ІСТОРИЧНОЇ ПОЛІТИКИ

Василь ТКАЧЕНКО,
головний науковий
співробітник
Інституту всесвітньої історії
НАН України

3 липня 2016р. був ювілей – 150 років після битви під Садовою, коли Пруссія розбила Австрію, коли професор Пешель⁶ вперше написав відомі слова: це була перемога не армії над армією, це була перемога пруського вчителя над досконалою системою освіти, яка була в Австрії та по всій Європі.

Ця фраза настільки сподобалася, що її стали приписувати Бісмарку під час війни між Францією та Німеччиною у 1871р. У цей час, у II половині XIX ст. майже вся Європа взяла повністю систему навчання саме пруську – де йшлося про виховання не просто спеціаліста тієї чи іншої професії, а виховання громадянина – від дитинства, через школу, через армію, виховання патріотизму.

Коли відбулось об'єднання Східної і Західної Німеччини, в один день по всій Східній Німеччині всі вчителі історії були звільнені з роботи і направлені на перекваліфікацію. **Коли відбувається об'єднання однієї та другої частини нації, не може бути двох варіантів.**

Спільність історичної долі повинна бути предметом історичної політики. Коли говорять, що вони не повинні нав'язувати чи підтримувати тих чи інших героїв – як треба реагувати?

У зв'язку з цим хочеться поставити питання "Чи зможемо ми сказати, що це буде перемога українського вчителя над тою системою?". Дуже сумніваюся. Загальний стан всієї нашої освіти занедбаний, як і матеріальний стан нашого вчителя... ■

⁶ Мається на увазі німецький географ і антрополог XIX ст. Оскар Пешель. Див. https://en.wikipedia.org/wiki/Oscar_Peschel. Битва під Садовою (нині м.Градец-Кралоуе, Чеська Республіка) – найбільша битва прусько-австрійської війни 1866р.

**НАШЕ ЗАВДАННЯ – ВИБУДУВАТИ
ІНСТИТУЦІЇ СПІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ**

Анатолій ЄРМОЛЕНКО,
заступник директора з
наукової роботи
Інституту філософії
імені Г.С.Сковороди
НАН України

Проблеми ідентифікації, ідентичності, консолідації тісно пов'язані між собою⁷. Це те, що позначається займенником “ми”. Хто “ми”? Як ми можемо згуртуватися? Указ Президента закликає нас до консолідації. Навіть у повсякденних розмовах ми чуємо вислів “ця країна” від політиків, від представників ЗМІ, від науковців. Чому “ця країна”? Чому не “моя”, “наша”? Коли так говорять політики, здається, вони не відчують себе в нашій країні, а ніби вже кудись збираються.

Питання консолідації – це питання, як можливе українське суспільство? Перефразовуючи питання Г.Зіммеля, німецького філософа і соціолога, проблема консолідації позначається й іншими поняттями – солідарність, гуртування, єднання, злука і т.ін. Поняття інтеграції – загальносоціологічне. Ці поняття також позначають спільність людей, громадян.

Якими можуть бути інтеграції? Це, *по-перше*, соціальні інтеграції, коли єдність базується на спільних цінностях, і *по-друге*, системні інтеграції – спільні інтереси чи компроміси інтересів. І там, і там ми маємо проблеми. Що стосується спільних цінностей – процес модернізації певною мірою призводить до руйнації традиційних цінностей. Зараз ми маємо відроджувати традиційні українські цінності. Ми переживаємо ціннісно-нормативну аномію⁸.

Інститут соціології, досліджуючи ці питання, зазначає, що протягом уже 20 років українське суспільство демонструє високий рівень аномії⁹. Це позначається на тому, що руйнація ціннісних уподобань призводить до дезінтеграції суспільства, до певної роз'єднаності суспільства.

Так само в нас є проблема у сфері системних інтеграцій, інституційних форм. Довіра до центральної влади, за дослідженнями Інституту соціології, десь 27%, до партій – від 3% до 7%. Підвищується рівень довіри до громадських організацій. Найвищий рівень довіри – у міжособистісних стосунках. На жаль, інституційні форми не мають високого рівня довіри.

У дослідженні Френсіса Фукуями країни СНД (до яких вже майже не належить Україна) мають дуже низький рівень довіри. У розвинених країнах Європи, в Америці, Японії цей рівень вищий. Довіра – це невидима рука суспільства. Якщо довіри немає, годі казати про інтеграційні механізми, солідарність.

Інститут соціології випустив книжку “Общество недоверия”¹⁰. Не можу цілком погодитися з цим дослідженням. Такого суспільства не може бути, бо якщо немає зовсім довіри – суспільство руйнується. Попри те, що нас всюди обманюють, певний рівень довіри залишається. Отже, залишаються можливості консолідації в суспільстві.

Ми дрейфуюмо до Європи, до європейських цінностей. Тож можна говорити, що **консолідовану функцію можуть виконувати саме європейські цінності**. Але й тут все не так просто. Згадаємо, що Європа була джерелом двох світових війн. Ми посилюємося на цінності свободи, солідарності, справедливості, але існують і консервативні цінності. Після 1970-х років Європа переживає неоконсерватизм. Прочитую Дітріха Бюлера¹¹: “ми занепокоєні, з одного боку, російським націоналізмом та імперіалізмом, з іншого, зокрема у Німеччині після руйнації Берлінського муру, небезпекою реакційного націоналізму”. Тобто ми маємо враховувати і такі процеси.

Тому говорячи про консолідацію нашого суспільства, ми **маємо вибудовувати і нову системну інтеграцію, і нову соціальну інтеграцію – на рівні інституцій і на рівні цінностей**. Є потреба в тому, що називається спільна відповідальність... Але спільна відповідальність – не протиставлення індивідуальної, це доповнення її, це одна з категорій консолідації суспільства. Це наше завдання – вибудувати інституції спільної відповідальності. ■

Фахова дискусія, 16 грудня 2016р.

⁷ Більш докладно ці проблеми розглядаються у статті А.Єрмоленка “Соціокультурні й системно-структурні чинники консолідації українського суспільства”, вміщеній у цьому номері журналу.

⁸ Безладдя, беззаконня, відсутність соціального порядку.

⁹ Див. зокрема: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. – Інститут соціології НАН України, випуск 2(16), 2015р., <http://i-soc.com.ua/files/u/us2015.pdf>.

¹⁰ Общество без доверия. К. 2014, http://i-soc.com.ua/files/v/9_Reznik_V_Trust_and_Social_Order_K_2014.pdf.

¹¹ Дітріх Бюлер (1942 р.н.) – сучасний німецький філософ.

ЧИННИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ – ЦЕ, ПЕРЕДУСІМ, ПОДОЛАННЯ ІСНУЮЧИХ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ ПРОБЛЕМ, ПІДВИЩЕННЯ ДОБРОБУТУ

Віктор КОТИГОРЕНКО,
головний науковий
співробітник відділу
національних меншин
Інституту політичних і
етнонаціональних досліджень
ім.І.Ф.Кураса НАН України

Перший аспект. Рефлексія з приводу дослідження¹². Це дослідження підкреслило невідповідність суспільних запитів до влади і реальної політики, яка реалізовується. Чинники консолідації, які показує дослідження, – це, передусім, подолання існуючих соціально-економічних проблем, підвищення добробуту. Замість того, щоб запропонувати суспільству реальну програму стимулювання та економічного зростання, у нас на перше місце виходять субсидії, підвищення соціальних стандартів з невідомих джерел. У результаті малозабезпечені кола населення заохочуються до енергетичного марнотратства. Це основний ресурс економічної політики.

Замість боротьби з корупцією – шоу з кримінальними провадженнями. Тримання за змішану виборчу систему, доведення до досконалості того, що евфемізмом називається “економічне голосування”, системи підкупу виборців – це колосальний розрив між суспільним запитом і реальною діяльністю влади.

Другий аспект – методологічний. Позитивізм як течія наукової думки відносить практично всі соціально-гуманітарні науки до мистецтва. Наукою вони стають тільки тоді, коли починають говорити мовою статистики – економічної, демографічної, соціальної. До того, щоб ми говорили мовою науки, підводить нас і соціологія. Але багато науковців роблять великі універсалізовані висновки на підставі одного-двох опитувань. Коли ми говоримо про тренд – потрібна тяглість у часі, повторюваність.

Методологічне побажання. На сьогоднішній день уже напрацьовані певні індикатори, в т.ч. у сфері ідентичності, які є універсальними. Бажано зробити набір цих індикаторів і його кожного разу повторювати – щоб не було суперечностей. Треба зробити набір “правильно” сформульованих питань. Тоді ми будемо отримувати закономірність, тренди, тяглість. Тоді будь-яка наука, що користується здобутками соціології, буде справжньою наукою.

Ми будемо бачити тенденцію розвитку нашого суспільства. **Якщо в нас буде влада, яка дослухуватиметься до науки, вона буде сприяти тому, що у нас і політика буде відповідати суспільним запитам і трендам.** ■

ЗАПОБІЖНИКОМ ПРОТИ РОЗ’ЄДНАНОСТІ ЗА СОЦІОКУЛЬТУРНОЮ РІЗНОМАНІТНІСТЮ УКРАЇНИ МОЖЕ СТАТИ ВНУТРІШНЯ КУЛЬТУРНА ДИПЛОМАТІЯ

Тетяна ЧЕРНЕНКО,
завідувач відділу
гуманітарної безпеки
Національного інституту
стратегічних досліджень

“Гібридна” війна розпочалася задовго до воєнних дій, які є на території нашої країни. І в гуманітарній сфері було створено те підґрунтя, яке дало можливість використати інструменти більш широкого спектру з загарбницькою метою. Зокрема, хочу наголосити, що це освітня сфера. У наших школах та вищих навчальних закладах є фахівці з невисоким рівнем фахової підготовки, на жаль.

Минулорічна ЗНО-кампанія демонструє, що найнижчий вступний бал був саме до педагогічних навчальних закладів. Вони обирались абітурієнтами за залишковим принципом. До педагогічних закладів брали всіх. Через чотири роки маємо людей, які не хочуть йти працювати до школи, але мусять, бо так склалося їх життя.

Я і мої колеги переконані, що цю систему треба міняти. Амбітне завдання для Міністерства освіти, яке можна було б виконати, – це створення фахового аудиту для вчителів, які викладають у школі. Це треба робити із залученням громадянського суспільства, оскільки батьки теж часто незадоволені рівнем викладання в сучасних школах. Потрібно підвищення престижу вчителя. Анонсоване збільшення удвічі зарплати – подивимося, що з цього вийде. Ще я б повернула до ЗНО у (педагогічні) ВНЗ творчий конкурс. До роботи з дітьми повинні залучатися люди, які цього хочуть і мають творчі здібності.

Запобіжником проти роз’єднаності за соціокультурною різноманітністю України може стати внутрішня культурна дипломатія, яку пропонує наш відділ. Термін “дипломатія” стосується зовнішніх міжнародних відносин, але тут він теж є доречним. **Внутрішня дипломатія, внутрішній туризм вибудовують стосунки між людьми різних регіонів України, допомагаючи зрозуміти не тільки існуючі відмінності, але й виконуючи об’єднуючу функцію.**

Хочу особисто подякувати пану В’ятровичу за розкриття архівів та те, що вони отримали розголос. До цього, на жаль, не було долучено Міністерство інформаційної політики в повному обсязі. Маючи колосальні відкриття документальної бази, ми маємо вести просвітницьку роботу. Має бути широка інформаційна кампанія, яка б забезпечувала широкий резонанс.

¹² В.Котигоренко має на увазі дослідження Центру Разумкова, результати якого викладені в цьому журналі.

Зараз в Україні дуже мало фахівців, які дійсно розуміють, що таке стратегічні комунікації. Це державна програма, що поєднає інформування та існування великого нарративу, яких може бути навіть декілька, і який може бути названий національною ідеєю. Стратегічні комунікації здійснюються між усіма гілками влади, особливо між її виконавчими органами.

ЗМІ мають бути поінформовані про цей нарратив і долучатися до вибудовування загальної політики української держави – як на зовнішньому рівні, так і доносячи правдиву інформацію всередині держави. Тоді стратегічні комунікації будуть дієвими. Тоді ми будемо мати поступові зміни і в гуманітарній політиці, і в ідентичності, і в консолідації нашого суспільства.

На жаль, у нас дещо побіжне ставлення до новітніх комунікативних технологій і до того, як вони повинні використовуватися в державі. І це ставлення стоїть на заваді тому, щоб поширювати правдиву інформацію, проводити політику національної консолідації через історичну державну політику, через поширення нарративу. ■

ХОЧУ, ЩОБ І ДЕРЖАВА МЕНЕ ЛЮБИЛА – ЗАХИЩАЛА МОЇ ПРАВА, ІНТЕРЕСИ. ОТ ТОДІ БУДЕ КОНСОЛІДАЦІЯ

Захарій ВАРНАЛІЙ,
професор кафедри
фінансів економічного
факультету Київського
національного університету
ім.Т.Г.Шевченка

Тема консолідації має значення і для країн з історією у 100-200 років. Особливої актуальності вона набуває у країнах, які або відтворюють, або творять державу. Не погоджуюся з тим, що в Україні за 20 років не було консолідації. Вона була і є – а от яка вона, яка її мета, яка ціль переслідується і якими методами це реалізується – це інша справа.

Ми говоримо про єднання та згуртування заради великої спільної мети. Виклики треба поділяти на дві групи: об'єктивні та суб'єктивні. Серед перших – “гібридна” війна, військово-економічна криза, макрофінансова нестабільність. Але **більшою проблемою для України є суб'єктивні виклики**. Серед них – нечіткість інтегруючих ідей, інституційні деформації, корупція, тіньова економіка. Рейдерство, непродуктивний вплив капіталу. **Якщо Україна хоче розвиватися, вона повинна бути прозорою та чесною**. Головне – не красти у своїх людей.

Серед суб'єктивних чинників – і проблема високого рівня недовіри, відсутність відповідальності кожного громадянина, бізнесу, органів державної влади. Коли ми говоримо про консолідацію, треба враховувати об'єднаний інтерес, баланс інтересів особи, колективу, регіону, держави. Якщо ми будемо цим нехтувати – не буде ніякої консолідації.

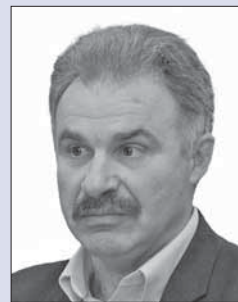
Консолідація України має відбуватися навколо основної ідеї. І головною ідеєю на сьогодні повинна бути ідея державотворення. Консолідація має стратегічні та ситуативні, поточні ідеї. Я читав дослідження¹³ – українці люблять Україну, проявляють патріотизм. Але коли є саме взаємна любов – то це кохання. Я за кохання, я хочу взаємності. Хочу, щоб і держава мене любила – захищала мої права, інтереси. От тоді буде консолідація.

Ми говоримо про наявність протиріч – у бізнесі, мовних, регіональних. Колись вчили, що протиріччя – рушійна сила. Я переконався, що це тільки спонукальний мотив. Рушійна сила – це розв'язання цього протиріччя завдяки активним державним політикам. Чую, що політика реформ освіти полягає в переході від мови освіти знань до вміння. Сьогодні весь світ за економіку знань. Освіта – це знання, навички, патріотичне виховання, інші функції. Якщо ми хочемо тільки вміння – давайте відкриємо місячні курси бухгалтерів.

Україна є незалежною суверенною демократичною соціально-правовою державою. Це стаття 1 Основного закону. Це процес, заради якого і треба робити консолідацію.

Які сфери мають бути пріоритетними в державній політиці? По-перше, це подолання дисбалансу соціальних інтересів. Далі – подолання інституціональних деформацій, антиконсолідуючих чинників, таких, як корупція, тіньова економіка, що роз'їдають державу. Ми про це забуваємо. Децентралізація, деофшоризація, інші “де” – ми далі не продовжуємо. Йдеться і про інституційне забезпечення консолідації суспільства – це правове, кадрове, забезпечення. Основою кожної політики повинно бути формування справжнього патріотизму. **Треба ліквідувати правовий нігілізм і байдужість**. ■

ІДЕНТИЧНІСТЬ – ЦЕ ЗАВЖДИ ДЕМАРКАЦІЯ. КОЛИ МИ ІДЕНТИФІКУЄМО СЕБЕ З КИМось ЧИ ЧИМось, МИ В ТОЙ ЖЕ ЧАС ПРОВІДИМО РОЗДІЛЬНУ ЛІНІЮ І ВІД КОГОСЬ СЕБЕ ВІДОКРЕМЛЮЄМО

Віктор ЄЛЕНСЬКИЙ,
заступник голови Комітету
Верховної Ради України
з питань культури і
духовності, голова підкомітету
з питань державної політики
у сфері свободи совісті та
релігійних організацій

У 2016р. виповнилося 110 років видатній статті М.Грушевського “Галичина і Україна”, в якій він говорить про українську ідентичність, про те, що умовно можна назвати соціальною інженерією. Він говорить, що Галичина і Україна велика так розійшлися, що для того, щоб їх з'єднати (а воля для цього є), потрібні спеціальні зусилля – зокрема, еліти. Він перелічує те, що для цього треба зробити, включно з тим, що ми зараз називаємо студентськими обмінами.

¹³ Йдеться про дослідження Центру Разумкова.

Ми висунули ініціативу стипендії імені Андрія Шептицького – магістранти з Дрогобича мали б їхати до Маріуполя досліджувати продуктивність сили Приазов'я, а з Маріуполя, відповідно, до Чернівців і т.ін. І одна пані з Міністерства освіти сказала, що цього не можна зробити, бо Центральна Україна тоді буде “обділеною”. Вона так зрозуміла цей процес.

Хотів би згадати ще одну дуже важливу складову ідентичності, без якої картина виявляється неповною. Ідентичність – це завжди демаркація. Коли ми ідентифікуємо себе з кимось чи чимось, ми в той же час проводимо роздільну лінію і від когось себе відокремлюємо. Коли Московський патріархат пропонує нам говорити про єдність православ'я (в рамках Московського патріархату), він нам пропонує демаркаційну лінію з нашими братами-українцями, які знаходяться в інших церквах, патріархатах. Коли ми робимо свій вибір, ми проводимо свою демаркаційну лінію. Московський патріарх Кирило – видатний знавець у сфері ідентичності. Він найбільш сконцентровано сформулював свій запит до українців у 2009р., коли раніше за всіх запропонував їм переглянути свій історичний вибір – тому що вони зробили видатний внесок у будівництво Російської імперії, Радянського Союзу. Закликав створити центр сили, який би протистояв Заходу. Це стислий зрозумілий посил.

Очевидно, було б неправильним говорити про створення Міністерства консолідації. Думаю, тих інституцій, які існують, цілком достатньо. Є чинники, які за певних умов можуть “зшивати” країну – це ЗМІ, соціальні мережі і т.ін. **Є традиційні чинники, які завжди “зшивали” країну у традиційний спосіб – це школа, військо, церква.**

Коли йдеться про консолідацію суспільства, її не можна мислити лише в горизонтальному вимірі Схід-Захід, Північ-Південь. Є й вертикальна консолідація, коли йдеться про різні страти та верстви суспільства. Ми знаємо, що різниця між доходами багатих страт і бідних – драматично висока. Без зближення її говорити про консолідацію передчасно, навіть коли країна стоїть перед викликом російської військової агресії.

Нарешті, консолідація суспільства відбувається через шалений спротив. Ті, хто працює в системі державної машинерії, розуміє, наскільки цей спротив є колосальним. Це військові дії з боку Росії, які ведуться на суходолі і на морі, у кібер- та медійному

просторах. Вихлопи цієї війни ми бачимо кожен день. Ми бачимо, як формується порядок денний новинних стрічок деяких провідних каналів. Бачимо, як суспільство замість питань освіти, культури, субсидій, газорозподільної системи і т.ін. обговорює вкинуті неголовні питання. Бачимо, як величезний канал формував свою новинну стрічку за погодженням міністерства т.зв. “ДНР”.

Але консолідація відбувається повсякчасно – в боротьбі з нехлюйством, непрофесійністю, некомпетентністю. І це засвідчує, що до консолідації може долучитися кожен із нас. ■

ВИЗНАЧАЛЬНОЮ ЗАСАДОЮ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕЇ ПОВИНЕН СТАТИ ЇЇ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ ЗМІСТ – ЗАМОЖНЕ БЛАГОПОЛУЧЧЯ ВСІХ ГРОМАДЯН УКРАЇНИ

Михайло СТЕПИКО,
головний науковий
співробітник відділу
гуманітарної безпеки
Національного інституту
стратегічних досліджень

Хотів би зупинитися на деяких викликах, що постають перед українським суспільством сьогодні. Перше – це амбівалентність рівня загальнонаціональної української ідентичності, яка зберігається вже багато років. У дослідженні Центру Разумкова нам було презентовано, що 67% респондентів вважають себе патріотами України. Цифри, які нам дає Інститут соціології: у 2015р. 57,3% вважали себе патріотами, у 2014р. 64,4%, у 2016р. – 58%.

Як говорять різні дослідження, є в нас і громадяни СРСР, і громадяни світу, і Європи. Виходить, майже 40% шукає свою ідентичність за громадянством України. Якщо аналізувати ті події, які відбулися у Криму та на Донбасі, ця цифра проблемна. За нею ховалися цілі регіональні анклавні громадян, далеких від української ідентичності – з російською мовою, героями, ціннісними орієнтаціями, звичаями, традиціями. Доклалися до цього багато інституцій. У першу чергу, держава, яка не могла виробити цілеспрямовану політику інтеграції Криму та Донбасу в український соціокультурний простір. Науковці говорили про ідентичність “донецчан”. Можна було б говорити про кримінально-олігархічний клан Януковича, який працював за програмами формування такої ідентичності.

Амбівалентність загальнонаціональної ідентичності – це виклик. Але головним викликом для консолідації українського суспільства є дуже низький рівень добробуту. На питання “Як би ви оцінили матеріальне становище вашої сім'ї?” у 2015р. відповіли “бідне” 41,8%, “злиденне” – 33,7%. Відповіді жакливі – “не вистає продуктів харчування, інколи голодуємо”, “часто не маємо грошей та харчів. Інколи жебракуємо” – 50% опитаних.

Фахова дискусія, 16 грудня 2016р.

Дуже серйозним викликом для консолідації суспільства є і рівень інституційної довіри – до органів влади, офіційних установ, партій, рухів, громадських об'єднань, соціальних програм, заходів тощо. У 2015р. баланс довіри вперше після Революції гідності став різко негативним – причому до всіх інституційних структур – Президента, прем'єра, судів, прокуратури. Чинником, який до цього призводить, можна вважати відповідь на питання “Як би ви оцінили людей, які зараз знаходяться при владі?” За даними Інституту соціології, у 2015р. 44% опитаних відповіли, що це люди, які турбуються лише за своє матеріальне благополуччя та кар'єру.

Навколо чого може відбуватися консолідація? Цікава думка, що навколо національної української ідеї. Треба мати уявлення, що ми вкладаємо в це поняття. Якщо це українська незалежність, то цей вимір був реалізований у 1991р. Визначальною засадою української національної ідеї повинен стати її соціально-економічний зміст – заможне благополуччя всіх громадян України, шляхи його досягнення. Практика, на жаль, показує інше.

Які сфери мають бути пріоритетними для реалізації державної політики консолідації? Це **проведення економічних реформ в інтересах всіх громадян, а не тільки олігархів та корумпованих чиновників, та трансформація гуманітарної сфери на основі її мовної, культурної, ціннісної українізації**. Також можна говорити про державну ідеологію. Про це треба думати. Ми повинні відповідати не на питання “Хто ми є?”, а на питання, як ми вирішуємо соціально-економічні проблеми. І тоді консолідація суспільства буде справою всіх і кожного. ■

ФАНТАСТИЧНА НЕДОВІРА ПРАКТИЧНО ДО ВСІХ ОРГАНІВ ВЛАДИ – ЦЕ ГАЛЬМО ДЛЯ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Сергій РИМАРЕНКО,
провідний науковий
співробітник
Інституту політичних
і етнонаціональних
досліджень
ім.І.Ф.Кураса НАН України

Якщо відкрити будь-який підручник із сучасної політичної науки, то консолідація розглядається як адаптація, ідентифікація, трансформація. Але, як казав Гете, теорія суха, лише древо життя вічно зелене. Я би сказав, що **консолідація – це загальна дія заради реалізації загальної мети**. В матеріалах слушно визначається, що може стати основою для консолідації. 62% говорять про спільне бачення спільного майбутнього. А чи є спільне бачення українського суспільства, української держави, всіх нас? Мені можуть заперечити, що спільна загальна мета – це європейська інтеграція. Можливо, так. Але думаю, європейський вектор – це, радше, механізм.

Фахова дискусія, 16 грудня 2016р.

Коли ми говоримо про спільну працю, спільну мету, давайте говорити відверто, що ми маємо розколоте суспільство та розколотий політичний клас. **Коли суспільство висуває вимоги до влади, а влада – до суспільства, то має бути симбіоз, порозуміння між ними**. Коли немає діалогу між владою та суспільством, говорити про консолідацію можна, але яким буде результат?

Саме суспільство в повному обсязі не може виробити механізми, засоби, інструменти консолідуючих факторів. Але й держава сама не може це зробити. Ключовим фактором для консолідації як такої повинно бути формування єдиних правил гри. Якщо вони є, можна говорити про механізми, фактори, засоби, чинники. Якщо немає єдиних правил гри, все інше – від лукавого.

Представлені сьогодні документи ще раз підкреслюють, що суспільство стрімко міняється. Не тільки ставленням до влади, держави, політичного класу, а саме по собі. Ще півроку тому ми говорили про існування двох полюсів: Схід і Захід. Сьогодні я б не став говорити про україномовний Захід і російськомовний Схід. Я б говорив про розбіжності по лінії між Донецькою та Дніпропетровською областями. Стрімко міняється ментальна та соціокультурна ситуація в Центрі.

Важливі процеси вікової диференціації, які раніше майже не фіксувалися. Бачимо хвилеподібний спалах патріотизму. З іншого боку, дуже дивно, коли тінейджери (близько 12%) вважають себе “радянською людиною”. Формуються нові ідентичності – слобожанська, приазовська.

Треба консолідувати націю, суспільство, відносини держави і суспільства. Але апіорі потрібно повернення довіри до влади. Фантастична недовіра практично до всіх органів влади – це гальмо для консолідації українського суспільства, непереборна перепона. Шевченко писав: “Коли Ми діждемося Вашингтона з новим і праведним законом? А діждемось-таки колись”¹⁴. ■

¹⁴ Т.Шевченко вступ до незакінченої поеми “Юродивий”, 1857р.

КОНСОЛІДАЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ЗАГРОЗИ, ЗДОБУТКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Анастасія ДЕГТЕРЕНКО,
завідувач сектору етнополітики
Національного інституту стратегічних досліджень

Однією з важливих складових процесу консолідації є мінімізація етнополітичних ризиків і загроз. А для цього ці загрози та ризики мають бути прогнозованими та зрозумілими. Адже, як засвідчив досвід окупації Криму та війни на Донбасі, саме від ступеня національної консолідації залежить територіальна цілісність держави в цілому.

Серед основних етнополітичних загроз національній консолідації сьогодні можна виділити:

1. регіональні особливості процесів національної консолідації;
2. політичне значення етнолінгвістичного чинника;
3. ризики політизації діяльності етнічних діаспор в Україні під впливом політики Угорщини, Росії, Румунії, Польщі.

Найбільш виразними ці загрози є в регіонах, де частка однієї етнічної спільноти (національної меншини) є більшою за частку етнічних українців, переважає інші (крім українців) етнічні групи в певному регіоні, або на прикордонних територіях, які можуть стати об'єктами претензій з боку сусідніх держав. Сьогодні до таких регіонів належать: Донецька, Закарпатська, Луганська, Одеська, Чернівецька області.

Регіональні особливості національної консолідації

Станом на 2016р., у громадській думці панує уявлення про існування значних культурних відмінностей між окремими регіонами України.

Найбільшою дистанцією, відповідно до відповідей респондентів по всій Україні, існує між “жителями України в цілому та жителями тимчасово окупованих районів Донецької і Луганської областей та Криму” (3 бали)¹.

Водночас ще більшою є уявна дистанція між “жителями Західної і Східної України” (2,7 бали) та між “жителями Галичини і Донбасу” (2,4 бали). Для порівняння: найбільшою вважається дистанція між громадянами України і громадянами країн-членів ЄС (2,5)².

Проте, попри внутрішні та зовнішні розбіжності українці вважають себе достатньо спорідненими, щоб жити в одній державі (60%)³, що підтверджується поступовим зменшенням інтегрального індексу національної дистанційованості населення України від різних етнічних груп. Так, у 2014р. він дорівнював 5,0, у 2008-2012рр. – 5,2, у 2006р. – 5,3⁴.

Варто зауважити, що останніми роками етнічні риси набувають дедалі більшого значення як складові громадянського патріотизму. Про це свідчить той факт, що на 2015р. припадає збільшення рівня значимості “якостей патріота України” у п'ять разів (41,7%), порівняно з рівнем 2013р. (8,3%)⁵.

Політичне значення етнолінгвістичного чинника

Політизація мовно-етнічної ситуації залишається одним із чинників провокування внутрішньої напруженості, особливо під час виборчих кампаній. Це зумовлено регіональними відмінностями, впливом стереотипів радянської/російської пропаганди щодо режиму використання української та російської мов, неефективністю державної політики щодо підтримки української мови.

Важливо, що саме мова спілкування вдома виступає своєрідним тестом для оцінки мовної ситуації у суспільстві. Результати соціологічних досліджень у 2015-2016рр. демонструють регіональну строкатість мовно-етнічної належності громадян за критерієм мови спілкування вдома⁶. Так, хоча більшість респондентів у великих містах усіх регіонів визнали себе етнічними українцями, Південь, Схід і частково Центр країни залишаються російськомовним середовищем.

¹ Ідентичність громадян України в нових умовах: стан, тенденції, регіональні особливості. – Центр Разумкова, <http://razumkov.org.ua/upload/Identi-2016.pdf>.

² Там само.

³ Україна через рік після Революції Гідності: стан суспільної свідомості. – Інформаційний бюлетень (за ред. М.М. Слюсаревського), травень 2015р., с.30.

⁴ Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Збірник наукових праць, т.2. – Інститут соціології НАН України, Вип. 1 (15), 2014.

⁵ До Дня Незалежності: що українці думають про Україну? – Фонд “Демократичні ініціативи” імені Ілька Кучеріва, <http://dif.org.ua/article/do-dnya-nezalezhnosti-shcho-ukraintsi-dumayut-pro-ukrainu>.

⁶ Ukrainian Municipal Survey, Match 2-20 2015. – International Republican Institute, http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf; Ukrainian Municipal Survey, 20 January - 8 February 2016. – International Republican Institute, http://www.iri.org/sites/default/files/wysiwyg/municipal_poll_2016_-_public_release.pdf.

Донбас суттєво відрізняється від решти регіонів держави за мовним показником.

Певну стурбованість викликає мовна ситуація у центральних регіонах держави. Зокрема, упродовж 2015-2016рр. зросла частка громадян, які вдома спілкуються винятково російською мовою. У зв'язку з цим варто звернути увагу на результати нещодавніх соціологічних досліджень, які вказують на певну кореляцію між мовно-етнічною ідентичністю та вразливістю до російської пропаганди. Як свідчить опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС)⁷, російськомовні громадяни та представники російського етносу можуть бути більш схильними до сприйняття російської пропаганди.

Українці за етнічною належністю набрали 20 одиниць індексу РРП⁸, етнічні росіяни – утричі більше (66 одиниць РРП). Так само, україномовні респонденти набрали лише 15 одиниць РРП, а російськомовні виявилися у 2,5 рази вразливішими до російської пропаганди.

Найменший рівень російської пропаганди виявлено на Заході держави (РРП – 12), в Центральному регіоні (РРП – 19) та в Києві (РРП – 19), а найвищі показники – в Харківській області – 50, на Донбасі – 46, в Одеській області – 43 та на Півдні в цілому – 32.

Водночас динаміка мовно-етнічних процесів у країні має позитивну тенденцію, оскільки зростає частка двомовних на Південному Сході – за рахунок зменшення частки російськомовного населення.

Ризики політизації діяльності етнічних діаспор в Україні: оцінка політики Угорщини, Росії, Румунії, Польщі

Розбіжності в етнополітичній самоідентифікації населення регіонів можуть стати основою для втручання сусідніх держав у внутрішні справи України. Прикладом такої політики є політизація етнічності, конфесійних питань і стимулювання громадян України до отримання паспортів іноземної держави.

Соціологічні опитування⁹ ілюструють регіональні ризики поширення прихованого подвійного громадянства. За даними опитування КМІС у 2014р., на запитання “Чи вважаєте Ви, що Україна має забезпечити своїм громадянам право подвійного громадянства?”, 56,8% опитаних у Закарпатській області виступили за право мати два паспорти, причому 31,3% – категорично.

Бажаючих узаконити громадян з двома (чи більше) паспортами в Україні чимало – 30,2% в цілому по країні, з них: 47,3% – на Сході, 45,3% – Донбасі, 41% – Півдні. Загалом проти “подвійного громадянства” виступають 44,9% українців, з них: 64% – на Заході держави. Показово, що на Закарпатті у прямий зв'язок між розколом країни та подвійним громадянством вірять лише – 5,5%.

Як засвідчив досвід окупації Криму та події в Одесі весни 2014р., подвійне громадянство може бути інструментом прикриття підготовки “гібридної” агресії. Практика “паспортного тиску” Росії на “співвітчизників”, які є етнічними росіянами або російськомовними, поширюється на всю територію України. На даний момент варто звернути увагу на прояви такої політики також з боку Угорщини, Польщі та Румунії.

У цілому слід констатувати, що “гібридна” війна прискорила процес національного самоусвідомлення,

що вже є суттєвою перемогою на шляху до консолідації українського суспільства.

Проте, значним ризиком залишається відображена у громадській думці дистанційованість між жителями різних регіонів України, зокрема, Галичини і Донбасу, яка вважається більшою, ніж між українцями та росіянами в цілому. Ця ситуація у кризових умовах може бути використана для нав'язування громадянам думки про суперечливі та конфліктні цілі різних частин країни, які будуть переважати над цінністю перебування в межах однієї держави.

Дезінтеграція українського етномовного та конфесійного простору, що відбувається у прикордонних регіонах, створює додаткові можливості для дипломатичного, економічного і навіть військового тиску не лише з боку Росії, але й інших сусідніх держав, які відкрито висловлюють невдоволення існуючими кордонами в Європі.

Намагання Росії та її ситуативних союзників у Європі реалізувати свої національно-державні інтереси на території України через політизацію етнічності, шляхом надання подвійного громадянства, ряду преференцій, стимулювання поступової зміни ідентифікації, можуть продукувати нові лінії суспільного розмежування та ризики на шляху до національної консолідації Українського народу.

Попри серйозність існуючих загроз національній єдності, сучасна державна політика з протидії етнополітичним ризикам залишається слабкою. Зокрема, немає законодавчої бази, яка має регулювати діяльність вертикалі органів виконавчої влади в етнополітичній сфері. Також немає і власної державної стратегії у цій сфері, яка не лише визначала б довгострокові цілі (побудова консолідованого, толерантного суспільства), але й засоби їх досягнення у найближчій перспективі.

Головною проблемою етнополітичної сфери в Україні залишається непослідовний характер українзації суспільного життя, що обмежується поверховими, формально-символічними заходами. Тому держава повинна сфокусуватися на інтеграційних механізмах, спрямованих на підтримку та розвиток тих рис спорідненості, які вже розглядаються більшістю громадян, важливими складовими патріотизму та громадянської лояльності: обізнаністю з історією та культури України, української мови, українських традицій, вихованні поваги до представників різних етносів.

Ці вади державної політики певною мірою компенсуються активною діяльністю громадянського суспільства. Проте без активної державної участі зусилля громадян не матимуть тривалого впливу на ситуацію.

У подальшому є необхідною державна цільова підтримка найбільш вдалих громадських ініціатив з формування цілісного національно-культурного простору, стимулювання процесів національної консолідації у регіонах, найбільш уразливих до підривної діяльності з боку Росії.

Закріплення досягнень національної консолідації у довгостроковій перспективі залежатиме від успішності реформування систем освіти та судочинства, які в першу чергу формують лояльність громадян до держави та повагу до принципу верховенства права. ■

⁷ Індекс результативності російської пропаганди. – Прес-реліз Київського міжнародного інституту соціології, <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=510>.

⁸ Там само.

⁹ Дослідження “Думки і погляди населення України: грудень 2014 року”. – Міжнародний центр перспективних досліджень, <http://opros2014.zn.ua/west>. Довідково: згадане дослідження проводилося за замовленням ZN.UA Київським міжнародним інститутом соціології 4-19 грудня 2014р. Під час дослідження було проведено 3 035 інтерв'ю з дорослими жителями України, які проживають у 179 населених пунктах України.

СОЦІОКУЛЬТУРНІ Й СИСТЕМНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЧИННИКИ КОНСОЛІДАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Анатолій ЄРМОЛЕНКО,
заступник директора з наукової роботи,
завідувач відділу соціальної філософії
Інституту філософії ім.Г.С.Сковороди НАН України

Навряд чи варто наголошувати, що проблема консолідації нашого суспільства стає мало не головною, особливо на тлі тих драматичних і трагічних подій, які відбулися й відбуваються останнім часом. Проте великою мірою – це й результат суперечностей, що їх переживає Україна у процесі модернізації, загострюючи й конкретизуючи питання Г.Зімеля “як можливе суспільство?” питанням “як можливе українське суспільство?” Відповідь на це запитання безпосередньо й пов’язана з проблемою консолідації.

Почнемо з визначення понять. Поняття **консолідації** (від лат. *con* – разом, *solido* – укріплюю) означає згуртування, об’єднання, злагоду, злуку, порозуміння окремих осіб, груп, організацій із метою досягнення спільних цілей, інтересів та цінностей. Дотичним до цього поняття є поняття **солідарності** – від лат. *solidus* – споріднений, що походить від лат. *salvus* – цілий, цілість.

У цій низці понять важливим є також поняття **інтеграції** суспільства, що походить від лат. *integrum* – цілість, яке означає поєднання окремих елементів (частин), згуртування, об’єднання політичних, економічних, державних і громадських структур в єдине ціле. Суспільна інтеграція є важливим поняттям соціальної теорії, що, своєю чергою, типологізується поняттями **соціальної** та **системної** інтеграції: перша засадничується спільними цінностями, друга – компромісом інтересів і системно-функціональними механізмами (Ю.Габермас, Н.Луман).

Важливим є також встановлення “діагнозу нашого часу”, тобто з’ясування того, що **роз’єднує** українське суспільство, що й є викликом його консолідації, згуртованості, солідарності та інтеграції. Проблемність цих визначень проявляється і в ціннісно-нормативній, і у системно-інституційній площинах, що призводить до стану аномії. Про цей **дезінтегративний чинник** свідчать дослідження Інституту

соціології, які в таблиці “Рейтинг соціальних структур, здатних інтегрувати українське суспільство” показують, що рейтинг центральної влади в інтеграційному процесі є досить низьким (27%), а місцевої – і зовсім нульовим, так само він є низьким і у професійних об’єднань (3%), політичних партій (7%) тощо. А головним чинником інтеграції суспільства є громадські організації та об’єднання (67%); засоби масової інформації (53%); і особливо сім’я та родичі як носії усталених цінностей та норм (43%)¹.

Як бачимо, маємо досить низький авторитет державних інституцій, що якнайменше згуртовує суспільство. Цей висновок підтверджують і дослідження Центру Разумкова. Відповідаючи на питання “Що найбільше роз’єднує громадян України?”, респонденти зауважують “ставлення до влади і державної політики” (43%). Отже, влада – найдезінтегративніший чинник, випереджаючи за впливом і “ставлення до війни на Сході (41%), і “ставлення до Росії” (40%), і навіть “фінансові питання” (28%). Тобто, влада не згуртовує громадян України, що й мала б робити, а роз’єднує їх. Обнадійливим чинником є “ставлення до Європи і США”, що якнайменше роз’єднує громадян (28%)².

До роз’єднувальних чинників слід додати й зростання соціальної нерівності в Україні, про що свідчать дослідження Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи НАН України. Зокрема в

¹ Експертні оцінки тенденцій інтеграції українського суспільства. – Інститут соціології НАН України, відділ соціальної експертизи, 2012, с.19.

² Консолідація українського суспільства: Шляхи, виклики, перспективи. – Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016р., с.58.

монографії “Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу” зазначається, що соціальна нерівність є перешкодою соціальній згуртованості³. Додамо, ця обставина є не так наслідком загострення соціального питання у процесі модернізації українського суспільства, як результат спотвореного капіталізму, пов’язаного з антимодернізаційними, рефеодалізаційними процесами.

Такий стан породжує й брак відповідальності на всіх рівнях суспільства: громадян, громад, політиків і соціальних інституцій, зокрема й такої інституції, як держава. Цей факт проявляється і в мові, коли політики про Україну нерідко говорять у третій особі: “ця країна”, “ця держава”, “цей народ”, замість “наша країна”, “наш народ”, начебто вони є не “інсайдерами”, відповідальними за свою країну, а сторонніми спостерігачами.

Оскільки наша держава ще не стала виразником спільного інтересу як *volonte generale*⁴, а здебільшого є уособленням корпоративних інтересів, засадничених партикулярними цінностями, вона часто-густо не виконує й своїх головних функцій. Таке становище особливо далось взнаки під час агресії Росії у східних регіонах нашої країни, коли таку важливу функцію держави як захист країни від зовнішнього агресора спершу взяли на себе громадські організації й волонтерські рухи.

Хоча це мало й позитивні наслідки. Адже, беручи на себе такі функції й відповідальність, громадські організації каталізують процес формування громадянського суспільства в Україні. Це суттєвий чинник консолідації українського народу й у поступі до демократичних перетворень, до перебудови суспільства та держави на гідних людині умовах, тобто на основі нормативної системи, засадниченої універсалістськими цінностями.

Брак відповідальності як фундаментальної морально-етичної цінності своєю чергою викликає дефіцит довіри як “невидимої руки консолідації” суспільства. На думку і вітчизняних, і зарубіжних

соціологів, Україна, порівняно з розвинутими суспільствами, є країною з досить низьким рівнем довіри, що поєднує її з іншими пострадянськими країнами. І якщо на рівні міжособистісних стосунків (особливо родинних) більшість людей ще довіряють одне одному (хоча цей показник також зменшується), то рівень довіри до соціальних інституцій, зокрема й державно-політичних, є досить низьким (від 1,99 до 2,65 балів за 10-бальною шкалою)⁵. Це певний показник і рівня відповідальності цих інституцій.

Важливим новим чинником консолідації українського суспільства став Майдан з його універсалістським етосом та демократичним потенціалом. Розпочавшись як процес на захист європейського вибору, а отже – й європейських цінностей, він перетворився на Революцію гідності, яка пришвидшила модернізаційні процеси в Україні. Важливим є й той факт, що “більшість (56%) респондентів вважають найбільш прийнятним для себе громадянське визначення української нації “як спільноти всіх громадян України, незалежно від їх етнічної належності, мови спілкування і традицій”⁶. А це означає, що європейські цінності як *універсалістські*, стають складником самоідентифікації українців.

Про це свідчать і соціологічні дослідження. Зокрема І.Бекешкіна зазначає: “Після революції 2004р. на 10% збільшилося число тих, хто вважав себе громадянином України першою чергою. А після Майдану зразка 2013-2014рр. – на цілих 15%. Зараз тих, хто ідентифікує себе першою чергою громадянином України – близько 73%. Причому, таке зростання відбулося насамперед за рахунок жителів Сходу і Півдня України. До речі, у Донецькій області зараз 50% населення ідентифікує себе першою чергою як громадяни України, хоча зовсім недавно таких респондентів було тільки 34%. Таким чином, уявлення жителів Донбасу про себе як особливого народу ґрунтовно підірвано”⁷. Подібні висновки випливають також з досліджень Центру Разумкова, зокрема: “Майдан посилив почуття патріотизму у більшості жителів Західного та Центрального регіонів (відповідно, 77% і 56%) і відносної більшості жителів Донбасу (42%)”⁸.

Такий показник самоідентифікації громадян України свідчить також і про значний поступ у площині консолідації українського суспільства. Проте головна робота ще попереду, вона потребує витворення функціональних механізмів і процедур, які сприяли б взаємодії системних і соціальних інтеграцій на принципах громадського дискурсу, порозуміння та взаємодовіри як визначень спільної відповідальності українського народу на основі загальнолюдських цінностей. Це також може правити за орієнтир втілення в життя гасла Фонду Конрада Аденауера щодо глобальної відповідальності як спільної відповідальності людства. ■

³ Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу (за ред. Е.М.Лібанової). – Інститут демографії та соціальних досліджень ім.М.В.Птухи НАН України, 2012, с.35.

⁴ “Спільна (загальна) воля”, фр.

⁵ Головаха Є., Горбачик А. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами “Європейського соціального дослідження” 2005-2007-2009-2011. – Інститут соціології НАН України, 2012, 119 с.

⁶ Національна безпека і оборона, №3-4, 2016, с.12.

⁷ Україна-Росія: діалог під час конфлікту (упорядник О.Білий). – “Агенство Україна”, Міжнародний фонд “Відродження”, 2015, с.11-12.

⁸ Консолідація українського суспільства: Шляхи, виклики, перспективи. – Інформаційно-аналітичні матеріали до Фахової дискусії 16 грудня 2016р., с.5.

ГРОМАДЯНСЬКА КОНСОЛІДАЦІЯ В УМОВАХ ЦІННІСНО-СВІДОМІСНОГО КОНФЛІКТУ

Олена КРИВИЦЬКА,
старший науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних
досліджень НАН України ім. І. Ф. Кураса

Багатовікова бездержавність і тривале перебування регіонів України у складі різних, часто ворогуючих між собою держав, не могли не позначитися на колективній свідомості, не вплинути на формування спільної ідентичності. Пошук спільних соціокультурних сенсів виявляється досі проблематичним з огляду на вплив наслідків різноманітного історичного минулого, геополітичних факторів, проблеми слабкості інститутів громадянського суспільства.

Межі розколотості суспільства зумовлені також особливостями регіонального та ментального ландшафту. Упродовж століть на українських просторах співіснували території, підпорядковані різним державам, що спричинило феномен українського “розділення”, стан роздвоєної лояльності, дихотомію ментальності. Доводиться констатувати, що внаслідок дії цих чинників виникли загрози державному суверенітету, виклики національній єдності та відцентрові тенденції розвитку.

В умовах трансформації суспільства *регіональні соціуми* є ареалами нестабільних систем, які перебувають у пошуку власного “модуля організації”. У такому контексті з’являються нові чинники відтворення ліній демаркації: територіальні та символічні. Наслідком цього є актуалізація “образу ворога”, негативне сприйняття позитивного соціального досвіду. А це може зруйнувати рівновагу взаємовідносин між “своїми” та створити “жорсткі кордони” в спілкування з “чужими”.

Населення Заходу і Сходу України становлять відмінні регіональні спільноти. А в сучасному науковому дискурсі з’явилися такі поняття: “південно-східна ідентичність”, “позанаціональна донбаська ідентичність”, “донецька ідентичність”.

Поза сумнівом, Донбас становить собою особливий регіон, де актуалізація регіонального патріотизму, політизація регіональної ідентичності за надзвичайної активності медіа використовувалися у виборчих технологіях задля перемоги на виборах тієї чи іншої політичної сили. Не можна не погодитися з тим, що за активної участі мас-медіа Донбас було перетворено на своєрідний символ регіональної ідентичності.

“Відповідність”/“невідповідність” образних конструкцій Донбасу існуючим реаліям заслуговує на особливу увагу. Т.зв. “*регіональний патріотизм*” став одним із чинників, за допомогою якого відбувалася маніпуляція колективною свідомістю, творилися нові квазіідентичності зі штучно сконструйованими моделями регіональної пам’яті.

Стереотипи, успадковані з часів спільного проживання українців з росіянами в Радянському Союзі, накладають серйозний відбиток на перебіг соціокультурного розвитку східних регіонів. Певна частина соціуму й сьогодні ідентифікують себе з неіснуючою державою – Радянським Союзом, що зумовлює консервацію негативних ідентитетів культурної ідентичності громадян, створюючи “парадокси суспільної амбівалентності”.

Цьому сприятиме невизначеність політичного статусу Донбасу. Проект Закону України “Про особливий порядок місцевого самоврядування в окремих районах Донецької та Луганської областей” і ставлення центральної влади до подальших перспектив цих територій, передбачає існування “на окремих територіях” регіону двох політичних центрів: Київ – Москва/“ЛНР-ДНР”.

Статус “окремих районів” Донбасу призведе, на нашу думку, до виникнення “кондомініуму”, “протекторату”, так би мовити, “асоційованої держави” (!) в унітарній Україні. Це спричинить демонізацію Сходу як “чужого” та призведе до вибудовування стратегії “внутрішньої колонізації”. А це, своєю чергою, матиме наслідком формування ареалу відторгнення обабіч “лінії розмежування”, конструюванню нових параметрів “ворога”, зміщенням кордонів традиційних соціокультурних ідентитетів: колишні “свої” (громадяни України) за лінією нового штучного кордону – маркуються як “чужі”. Зазначене зумовить уповільнення процесу побудови спільної громадянської ідентичності.

Виявлення ступеня “українськості” Сходу та Заходу України не є надійним. Притаманна українському суспільству пострадянськість наявна в західних областях не менше, ніж у східних. Рівень європейськості Заходу є таким само міфом, як й “азіатчина” Сходу. Найбільшою проблемою Східної України є брак символічного ресурсу для конструювання альтернативної версії національної ідентичності. Виробляється специфічне ставлення до “інакшості” – “чужий” постійно присутній поруч: від “іншого”, “другого”, “не свого” – до ворога. Ось чому формулу “Схід та Захід разом” можна тлумачити не тільки як заклик до єднання, але й як констатацію ментальної невизначеності.

Війна на Донбасі нагадала, наскільки небезпечною є недооцінка стану регіональної свідомості, самопочуття “людини на межі”, “людини пограниччя”. Вважаємо, що на Сході відбувається виражений соціокультурний конфлікт: за умов руйнації єдиного духовного поля різні сегменти соціуму вибудовують для себе протилежні бачення моделі держави. Криза, яка відбувається на Сході країни є також світоглядною.

Події 2014р., зміна матриці влади, анексія Криму – зробили свою справу: деморалізовані громадяни повірили в можливість повторення кримського сценарію в інших регіонах.

Дослідження передостанніх двох років показали, що, незважаючи на наявність стійких протиріч в українському суспільстві, спостерігається поступове зміщення пріоритетів до пошуку нових шляхів інтеграції соціуму на ґрунті таких цінностей, як *взаємна допомога, патріотизм і толерантність*. Важливим консолідуючим чинником українського суспільства є *історична пам'ять*. (Саме в тих регіонах, де живуть громадяни - носії “радянських цінностей”, розгорнулася російська агресія у 2014р.)

Конфронтація на міжрегіональному рівні кількох моделей пам'яті, в основі яких різне сприйняття комуністичної ідеології, радянського історичного досвіду та українського визвольного руху, деструктивні зовнішні інформаційні впливи та пропаганда з використанням викривлених трактувань історичних фактів є викликами єдності українського суспільства.

Актуалізація локальної ідентичності зумовлює формування ризиків консолідації. Регіональні соціуми,

які відчують себе не “в ладах” з національно-державною ідентичністю, тяжіють до “нижніх поверхів” ідентичностей – етнічних, локальних, релігійних. Вони легше піддаються впливу міфологізованих ідеологічних конструкцій, реагують на минулі травми, формують віктимну свідомість.

Ми усвідомлюємо, що те, що відбувається на Сході – культурний маркер тих ідентифікаційних, ціннісних, цивілізаційних розбіжностей, які присутні в соціокультурній системі України. Нині очевидно, що лінії демаркації, лінії розмежування поділили наше суспільство за лініями **протистоянь, які унеможливлюють консолідацію українського соціуму. На вітчизняних теренах це проявилось:**

- у протилежних ціннісних настановах соціуму,
- архетипах регіональної свідомості,
- негромадянських моделях поведінки.

Заради справедливості зауважимо, що протягом багатьох років українське суспільство формувалося в контексті “зіткнення” культурних традицій, а дихотомія “свій”/“чужий” була присутня у його ціннісному просторі. Це породило **світоглядну кризу** на Сході України.

Висновки та рекомендації

Сьогодні конче потрібна культура *транскультуральності, орієнтація на культурну трансцендентність, акцентування уваги на динаміці взаємопливів та розмежувань*. Найбільш оптимальною вбачається **стратегія послідовної децентралізації**, яка відбуватиметься як на рівні регіонів, так і на рівні місцевих громад. Влада має позбавитися політичної заангажованості в питаннях регіональної специфічності, своєчасно передбачати виклики регіоналізму, які спричиняють загрози втрати державного суверенітету.

Відсутність чинників для формування *спільної ідентичності* значно посилила **загрозу сепаратизму**, зростання ваги **регіональних ідентичностей**.

З огляду на достатній потенціал для збереження сепаратистських настроїв у певних регіонах необхідно впроваджувати дієву **комунікаційну стратегію діалогу** з населенням, яка має враховувати:

- особливості регіональної ідентичності,
- історичні умови розвитку території,
- ментальні та психологічні особливості місцевого населення.

Задля повернення Сходу в український простір – культурний, ціннісний, а головне – економічний, має бути розроблена та розпочата програма **комплексної реструктуризації** Донбасу з урахуванням найкращого світового досвіду.

За умов амбівалентності суспільної свідомості, соціокультурного конфлікту пріоритетними є **внутрішньоукраїнська інтеграція, широкий громадянський діалог, вироблення програми національного примирення**. Інакше українському суспільству доведеться заплатити високу ціну за те, щоб створити єдину націю.